

FALSAFA

B.E.Husanov, R.K.Xaytmetov,
T.A.Madalimov, L.K.Axatov

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

13970/18-

B.E. Husanov, R.K. Xaymetov, T.A. Madalimov, L.K. Axatov

FALSAFA

Barcha bakalavr ta'lim yo'nalishi talabarlari uchun
(Kredit-modul tizimi bo'yicha)

O'QUV QO'LLANMA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

CHIRCHIQ-2012 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
«YANGI CHIRCHIQ PRINTS» DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

**B.E.Husanov, R.K. Xaymetov, T.A. Madalimov, L.K. Axatov./ Falsafa/
O'quv qo'llanma. – Chirchiq: «Yangi chirchiq prints», 2022. – 216 bet.**

Mazkur o'quv qo'llanmada barcha bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda asosan oliy ta'lim talabalarining dunyoqarashini kengaytirish ularni mantiqiy tafakkurini shakllanishga urg'u berilgan.

O'quv qo'llanmada etika, estetika, tafakkur qonunlari va shakllari, ontologiya, gnoseologiya, rivojlanish, falsafiy antropologiya, globallashtiruv masalalarining nazariy asoslari yoritib berilgan.

O'quv qo'llanma Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022 yil 9 sentabrdagi 302-sonli buyrug'iga asosan o'quv qo'llanma sifatida nashr etishga ruxsat etildi.

Muharrir:

Xodjamqulov Umid Negmatovich - p.f.d., prof.

Taqrizchilar:

A.N. Shopo'latov - f.f.n., dotsent.

N.N. Nazarov - f.f.n., dotsent

ISBN 978-9943-9512-7-3

© B.E.Husanov va b., 2022
© «Yangi chirchiq prints», 2022

KIRISH	
1. MAV'ZU. Falsafaning fan va dunyoqarashga doir mohiyati	4
2. MAV'ZU. Bortiq falsafasi (ontologiya)	5
3. MAV'ZU. Rivojlanish falsafasi	11
4. MAV'ZU. Bilish nazariyasi	16
5. MAV'ZU. Mantiq bilish nazariyasining tadqiqot obyekti	20
6. MAV'ZU. Ijtimoiy va inson falsafasi	25
7. MAV'ZU. Axlod ijtimoiy amaliy falsafa sohalardagi o'rni	30
8. MAV'ZU. Natosat falsafasining ijtimoiy hayotdagi ahamiyati	37
9. MAV'ZU. Global jarayonlar va barqaror taraqqiyot	64
10. MAV'ZU. Global korruptsiya tushunchasi, kelib chiqish sabablari	87
11. MAV'ZU. Din madaniyat fenomeni	93
12. MAV'ZU. Buddaviylik va xristian dini tarixi va falsafasi	106
13. MAV'ZU. Islom dini tarixi va falsafasi	120
14. MAV'ZU. Islom qadriyatlari	137
15. MAV'ZU. Diniy mutasablik va dindorlik	152
Glossariy (loydalanilgan atamalar izohi)	171
Adabiyotlar	201
	211

Jamiyatimizda hukm surayotgan ozaro do'stlik va hamjihatlikni yanada rivojlantirish, qaysi millat, din va etiqodga mansubligidan qat'iy nazar, barcha fuqarolar uchun teng huquqlarni ta'minlash e'tiborimiz markazida boladi. Ularning o'rtasiga nifoq soladigan ekstremistik va radikal g'oyalarni tarqatishga O'zbekistonda muhlajo yo'l qo'yilmaydi.

KIRISH

SH.Mirziyoyev

Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlashga qaratilgan ma'naviy omillar tobora ildamlab borayotgan hozirgi sharoitda xalqimizda, xususan yoshlarda din va undagi qadriyatlarga ma'naviy madaniyatning bir qismi sifatida qarash shakllanmoqda. Yoshlarda milliy va diniy qadriyatlar hamda dinlar tarixinirganishga qiziqishi ortmoqda. Hozirgi zamon fani va ilgor qarashlari asosida tayyorlangan ushbu "Falsafa" o'quv qo'llanmasi falsafaning kelib chiqishi, mohiyati, tarixi, evolutsiyasi, hozirgi holati, insoniyat hayotidagi tutgan o'rni haqida umumiy ilmiy ma'lumot berishdan iborat. Talabalarga falsafiy tafakkur bosqichlari, milliy va diniy qadriyatlarini tarixan mustarakligi, ularning umuminsoniy qadriyatlar uygunlashishi, hozirgi mustaqil O'zbekiston sharoitidagi ahamiyatini tushuntirish tavsiya etilgan. Shuningdek, milliy goya va axloqiy madaniyatni shakllantirishning falsafiy ijtizlari izohlangan.

Milliy va falsafiy qadriyatlarining tarixan mustarakligi, ularning umuminsoniy qadriyatlar bilan uygunlashishi jrayoniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Mazkur qo'llanma talabalarda fan, uning turi shakllari, ta'limlari, yo'natishlari, mazhablari haqida bilimlarga ega bo'lishi bilan ilmiy xulosalar chiqara oladigan, falsafiylik va ilmiylik munosabatlari asosli tahlil qila oladigan tafakkurini shakllantirishga qaratilgan.

I-MAVZU. FALSAFANING FAN VA DUNYOQARASHGA DOIR MOHIYATI

REJA

1. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi, mohiyati mazmuni
2. Dunyoqarash tushunchasi va uning tavsifi
3. Falsafaning pedagogikadagi roli

Tayanch atamalar va tushunchalar: dunyoqarash, mifologiya, skeptizm, dogma, diniy dunyoqarash, ontologiya, gnezosologiya, hind falsafasi xitoy falsafasi, antic davr falsafalari.

Qadimgi Elladaning buyuk odamlari tomonidan yaratilgan ixiro va kashfiyotlar mana necha asrdan beri insonlarni hayratga solmoqda. Ushbu hayrat nafaqat ilm-fanda balki madaniyatda ham mavjuddir. O'zini madaniyatini tarqatayotgan bir paytda qadimgi yunonlar miloddan avvalgi 7 asrdayoq Falsafa fanini yaratishga erishganlar. Falsafa insoniyatning o'zini anglashi natijasida paydo bo'lgan. Agar siz o'zingizni bilishni xohlasangiz – falsafiy mushohada qiling, bu alohida odam uchun ham, har qanday davr uchun ham to'g'ri bo'lgan. Yunoncha "falsafa" so'zi (ya'ni "filosofiya") Gerodot, Geraklit va Pifagor nomlariga borib taqaladi. Uning chuqur mahosini birinchi bo'lib Alfortun va Aristotel tomonidan sinchkovlik bilan tahlil qilingan. O'zbek tilida "falsafa" so'zi "donolik sevgisi" deb tarjima qilinadi. Falsafa - bu sevgi. Lekin biz nimani yaxshi ko'ramiz? Bizga hayotning eng asosiy mazmuni nima? Donishmandlik nima? Tafakkur qilish, insonning fikrlashi qanchalik chuqurligini tushunish, insonning hayotidagi eng qadriyatli narsani bilish. Bularni hammasini biz falsafada topamiz. Inson nafaqat ma'shiy masalalarni muhokama qilishga qiziqadi, balki u o'zining atrof-olamidagi bo'layotgan o'zgarishlarni chuqurroq anglashga harakat qiladi va uni tushunishga harakat qiladi. Masalan: olam nimadan paydo bo'lgan? Uning asosi nima? Olam qandaydir qonuniyatga bo'yinladimi yoki kaoslardan iboratmi? Inson olamni anglay oladimi? Shu kabi savollarga javob berar ekan, bunda unga dunyoqarash tushunchasi yordam beradi.

Shu kabi mulohazalarni inson o'zining hayotiy tajribasiga, e'tiqodiga, fikrlariga yoki bo'lmagan bilimlariga tayanib javob berishga urinadi. Bu uning dunyoqarash turiga bog'liqdir.

Dunyoqarash - bu odamning hayotiy pozitsiyasini, xulq-atvorining tamoyillari va qadriyat yo'nalishlarini belgilaydigan dunyo. Uning dunyodagi o'rni va bu dunyoga munosabati, shuningdek, bu qarashlarga asoslangan e'tiqodlar, his-tuygular va ideallar haqidagi umumiy qarashlar tizimi.

Dunyoqarashning tarixiy ko'rinishi 3 ga bo'linadi:

-Mifologik

-Diniy

-Falsafiy

Ba'zi adabiyotlarda esa to'rinchi ko'rinishi sifatida Ilmiy dunyoqarash ham kiritiladi:

Mifologiya (yunoncha mif - afsona, afsona va logos - so'z, ta'limot) - xudolar va qahramonlar, xalqning kelib chiqishi va boshqalar haqidagi afsonalar, afsonalar to'plami, ya'ni dunyoni anglashning bir turi, poydevori g'ayritabiiy prinsip asosida qurilgan tabiat hodisalari va ijtimoiy hayotning yaxlit ko'rinishi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy rivojlanishning dastlabki bosqichidir.

Insonning dastlabki dunyoqarashi bosqichi mif orqali amalga oshiriladi. Mifalogiyaning quyidagi funksiyalari mavjud:

-u orqali o'timish va kelajak avlod o'rtasida bog'liqlik bo'ladi;

-jamiyatlarda qadriyatlar tizimi mustahkamlanadi;

-insonning jamoa va undagi inson o'rtidagi g'oyalar shakllanadi.

Diniy dunyoqarash - odamlarning dunyoqarashi, munosabati va xulq-atvorining asosini Xudo yoki Xudolar, tabiat, odamlar kuchlari ustidan hukmronlik qiladigan va ularga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan boshqa g'ayritabiiy kuchlar borligiga ishonish tashkili etadi. Diniy dunyoqarash asosan emotsiyalar va ilohiylikka asoslanadi. Unda dogmalalar mavjud.

Falsafiy dunyoqarash - Falsafa faqat dunyoqarash emas, balki ilmiy maqomga da'vogar dunyoqarashdir. Falsafa dunyoqarashning asosiy muammolarini aql orqali hal qilishga urinish sifatida tushiladi, ya'ni muayyan mantiqiy qonunlarga muvofiq bir-biri bilan bog'lanadigan tushunchalar va hukmlarga asoslangan dunyoqarash turidir. Falsafiy dunyoqarash asosan skeptik yondashuvlarga asoslanadi.

Demak falsafa nimalarni tadqiq qiladi ? Uning predmeti va strukturalari nimalardan iborat?

Iltimosdan, borligining eng umumiy masalalarini tadqiq etish. Bunda borliq muammasi universal ma'noda tushuniladi: borliq va yo'qlik, moddiylik va ideallik; tabiat, jamiyat va inson borlig'i. Borliq to'g'risidagi falsafiy ta'limot ontologiya (ontos - mavjudlik, logos - ta'limot) nomini oldi. Unga ko'ra borliqning asosi uch ko'rinishga ega: monizm, dualizm, plyuralizm

Ikkinchidan, bilishning eng umumiy masalalarini tahlil etish. Olamni bilish muammasi, mumkin emasmi; bilishning imkoniyatlari, usullari, metod va maqsadlari; bilimning mohiyati nimada, haqiqat nima, bilishning ob'ekti va sub'ekti qanday ma'noqa ega h.k. Bilish to'g'risidagi falsafiy ta'limot gnoseologiya (gnoseos - bilim, logos - ta'limot) nomini oldi. Gnoseologiyaga ko'ra faylasuflar ikkiga, olamni to'la tahlil mumkin inson tafakkuri chegaralanmagan (gnostiklar) va olamni to'lagicha anglab mumkin emas, inson tafakkuri chegaralangani (agnostiklar) deb baholovchilarga bo'linadi. Bunda har ikki pozitsiya teng imkoniyatga egadir.

Uchinchidan, jamiyat mavjud bo'lishi va rivojlanishining eng umumiy masalalar. Sirdan bu masala borliq to'g'risidagi ta'limotda o'z aksini topadi. Masalan, jamiyat shaxs taraqqiyotiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan, uning sotsial sharoitlari shakllantiradigan, shu bois falsafada bu sohani alohida ajratib ko'rsatish muvofiq to'g'ridir. Falsafada ijtimoiy hayotni tadqiq etadigan soha ijtimoiy falsafa (sotsial falsafa) deb ataladi.

To'rtoinchidan, insonning eng umumiy va muhim masalalarini o'rganish. Ikkinchidan, inson falsafiy donishmandlikning asosi va so'nggi nuqtasi bo'lganidan uni maqsad o'rganish taqozo qiladi. Hayotda mavhum ruh emas, balki konkret inson (od) qildi, harakat qiladi. Inson falsafasi falsafiy antropologiya deb ataladi.

Demak, falsafa borligining, bilishning hamda inson bilan olam o'rtasidagi muammasalarining eng umumiy tamoyillari to'g'risidagi ta'limotdir.

Falsafaning asosiy funksiyalari

Metodologik funksiya. Uning ma'nosi shundaki, falsafa metod sifatida umumiy ta'limot va inson tomonidan voqelikni bilish hamda o'zlashtirishning eng umumiy metodlari yig'indisidir.

Prognostik funksiya. Bu funksiya materiya va ong, inson va olam taraqqiyotining eng umumiy tendentsiyalari haqidagi farazni anglatadi. Falsafa fanga moslashtirib, ehtimollikning faraz darajasi shuncha yuqori bo'ladi.

Falsafaning tanqidiy funksiyasi. Bu funktsiya natijat boshqa fanlarga, balki falsafaning o'ziga nisbatan ham qo'llaniladi. «Hamma narsaga shubha bilan qarash» degan printsip antik zamondan boshlab qo'llanilib kelinadi.

Falsafaning tanqidiy funksiyasi bilan uning aksiologik funksiyasi uzviy bog'langan (grekcha aksios - qadri). Har qanday falsafiy tizim o'zi o'rganayotgan ob'ektni muayyan qadriyatlar nuqtai nazardan baholaydi: sotsial, axloqiy, estetik, mafturaviy va h.k. Bu funktsiya ijtimoiy taraqqiyotning o'tish davrlarida alohida rol o'ynaydi (mustaqillik va qadriyatlar). Chunki bu davrlarda eski qadriyatlardan qay birini davom ettirish masalasi kelib chiqadi.

Sotsial funktsiya. Bu funktsiya ko'p yoqlama xarakterga ega bo'lib, ijtimoiy hayotning rang-barang jihatlari qamrab oladi. Ummun olganda falsafa ikki yoqlama vazifani bajaradi, birinchidan, sotsial borliqni tushuntirish, ikkinchidan, uning moddiy va ma'naviy o'zgarishlariga ta'sir etish.

Insonparvarlik funktsiyasi. Buning ma'nosi shundaki, falsafa har bir indiviid hayotida gumanistik qadriyatlar va idealarni shakllantirish, hayotning jiboy ma'no-maqсадlarini tasdiqlashga xizmat qilishi kerak. Demak, u intellektual davolash rolini bajaradi, ayniqsa, jamiyada beqarorlik yuz berganda, eski qadriyat va idealar minbardan tushib, yangilari hali shakllanishga ulgurmagun yoki obro' qozona olmagan paytlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Falsafa va pedagogika

Falsafa va pedagogika uzoq muddatli aloqalarga ega, bundan tashqari, birinchi pedagogik fikrlar va nazariyalar ayнан falsafiy tushunchalar oqimida paydo bo'lgan. Bu ilmiy sohalarning eng yaqin kesishgan joyi ta'lim falsafasi deb nomlangan. Keling, ushbu tushunchalar va ilmiy fanlarni o'zaro munosabatlarida ko'rib chiqishga harakat qilaylik.

Pedagogika haqidagi bilimlar nazariya va amaliyot sifatida pedagogika falsafasi yoki umumiy pedagogika deb nomlanadi. Pedagogika falsafasi quyidagi asosiy savollarga javob beradi. Pedagogika ta'lim haqidagi ilmiy bilim sifatida zarurmi? Agar kerak bo'lsa, qanday qilib mumkin? Pedagogikaning boshqa san'at va fanlardan farqi nimada? Pedagogikaning fan va tarbiya san'ati sifatidagi tabiiy tarbiyaning tabiatidan, uning mohiyatini anglashdan kelib chiqadi. Shuning uchun pedagogika falsafasi ta'lim, tarbiya va o'qitish nazariyasiga asoslanadi.

Pedagogikaning shaxsni o'qituvchi va bilimli shaxs sifatida bilishga bog'langan qismi pedagogik antropologiya deb ataladi. U inson va insoniyat jannatining tabiiyati, ta'lim olish qobiliyati, shaxs va odamlar guruhlarining o'rganish qobiliyati haqidagi savollarga javob beradi.

Ta'lim falsafasi ta'lim jarayonidagi barcha hodisalarning mohiyati va ahamiyatini ko'rib chiqadi: ta'limning o'zi nima (ta'lim ontologiyasi); bu qanday sodir bo'ladi (ta'lim metodologiyasi); ta'lim qadriyatlarining tabiiyati va manbalari qanday (ta'lim aksiologiyasi); nima sodir bo'ladi va o'quv jarayoni ishtirokchilarining xulq-atvori qanday bo'lishi kerak (ta'lim etikasi); o'quv jarayonini rag'batlantirish usullari (ta'lim metodologiyasi) nima va nima bo'lishi kerak. Ta'limni shakllantirishga u yoki bu yaxlit yondashuvning asosini ta'limni ta'limni ta'limni ham alohida ko'rib chiqish mumkin (ta'lim metodologiyasi).

Bu holatda, ta'lim falsafasi va falsafaning o'zi o'rtasidagi munosabatlar haqida savol tug'yladi. Tabiiyki, ular o'rtasida qat'iy farqni ajratib bo'lmaydi. Ta'lim falsafalarning ma'nosi insoniyat ta'limi toifalarida talqin qilinishi mumkin bo'lgan metodologiyaning maxsus nuqtalari bo'yicha falsafiy mulohazalarni amalga oshirishdan iborat. XIX asrning boshlarida, ta'limning yangi falsafiy konsepsiyasi paydo bo'ladi, bunda shaxsning o'zini o'zi anglashini shakllantirishga, madaniyatni o'z-o'zini bilish harakatlari shaxsning shakllanishiga e'tibor qaraladi. Nemis mumtoz falsafasida (Herder, Gumbold, Gege) ishlab chiqilgan bu yondashuv ta'limni insonparvarlashirishga va shaxsning ta'lim olish huquqini tasdiqlashga olib keldi: o'z-o'zini anglash deb tushunilgan shaxs o'zini madaniyat ob'ekti sifatida shakllantiradi. Ta'limning bu falsafiy konsepsiyasi, ta'lim konsepsiyasidan farqi o'laroq, ta'limning yangi shakllarini izlashga, madaniy - gumanitar idcallarga yo'naltirilgan qator pedagogik talohollarga asos bo'lib xizmat qildi. Biroq, 19-asrning o'rtalariga kelib, bu yo'naltirish jiddiy muammolarga duch keldi. Xususan, Angliyada bunday ta'lim tizimi talohollanib o'qitish va tabiiy fanlar bo'yicha ta'limni rivojlantirishning ijtimoiy ehtiyojiga zid keldi. Bu yillarda mumozara bo'lib o'tdi, unda tanqidiy ingliz talohollanuvchilari (Faradey, Tindal, Herschel) mamlakatda tabiatshunoslik ta'limini rivojlantirish zarurligi haqida g'ayratlashdilar. Rossiyada Pyotr I talohollari gimnaziya, universitet va akademiya biriktirish o'yab topilgan edi, lekin bu loyihaga bir qancha talohollarga ko'ra amalga oshirilmadi.

Savol va topshiriqlar

Mavzu yuzasidan qisqacha esse yozing. Esseingizda quyidagi savollarga javob bering. Sizning hayotingizda falsafaning roli qanday?

1. Faoliyatingiz davomida qaysi dunyoqarash turidan keng foydalanasiz? Izohti bilan keltiring.
2. Siz o'zingizni gnostik deb hisoblaysizmi yoki agnostik debmi? Javobingizga izoh keltiring.
3. Bo'lgusi pedagoglar uchun falsafani bilish qanchalik ahamiyatli deb o'ylaysiz

2-topshiriq. Dunyoqarash turini bir-biridan o'xshash va farqli jihatlarini yoritib.

	Mifologik	Diniy	Falsafiy
O'xshashliklari			
Farqli jihatlari			

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shetpshamedova N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Itris" nashriyoti, 2020
2. Иззетова Э., Гулятова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшунослик, 2012. 340-б
3. А.П. Хаврак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005.391 ст
4. Узбекистон фалсафаси тарихи. Адилкулов Х. маъруф муххаррир, муаллифлар, жамоаси. Тошкент. Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

2-MAVZU

BORLIQ FALSAFASI (ONTOLOGIYA)

REJA:

1. Borliq tushunchasi uning mazmuni mohiyati
2. Falsafa tarixida borliq muammosi
3. Borliqning shakllari. Harakat.
4. Qadimgi sharq va g'arbda borliq muammosi

Tayanch atamalar va tushunchalar: Olam, monizm, dualizm, pliyuralizm, substansiya, substrat, individual olam, ijtimoiy olam, real olam, virtual olam; borliq,

10

yo'qlik, mavjudlik, reallik, materiya, fazo, vaqt, harakat; narsalar borlig'i, tabiat borlig'i, inson yaratgan buyumlar borlig'i, inson borlig'i; ma'naviy borliq, individual borliq, ijtimoiy borliq.

Borliq - bu falsafadagi eng asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, nimaningdir mavjudligini bildiradi. Borliq so'zi esa "mavjudlik" so'zi bilan birga qo'llaniladi. Borliq kategoriyasini birinчилardan bo'lib, qadimgi yunon faylasufi Parmenid (VI-V asrlar) qo'llagan. U juda katta tushuncha bo'lib, olamning mavjudligini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- dunyo cheksiz va mustahkam yaxlitlik sifatida mavjuddir;
- tabiiy va ma'naviy, shaxslar va jamiyat har xil ko'rinishda bo'lsa -da, teng ravishda mavjuddir;

- mavjudlik va taraqqiyotning ob'ektivligi tufayli dunyo jami voqeikni, hosil qiladi;

- bu haqiqat odamlarning irodasi va xohishidan oldin va mustaqil ravishda mavjud, ya'ni, xolisona

Binobarin, borliq-bu haqiqatan ham mavjud, barqaror, o'zini o'zi ta'minlaydigan, ob'ektiv, abadiy, cheksiz sub'ekt bo'lib, u mavjud bo'lgan hamma narsani o'z ichiga oladi, ya'ni, har qanday shaklda mavjud bo'lgan hamma narsa. Varcha mavjudlikni ikkiga bo'lish mumkin:

-moddiy borliq; materiya
-ma'naviy borliq; g'oya

Moddiy borliq makon va zamon bilan hamnafas bo'ladi, u fazoda joylashgan bo'ladi, ma'naviy borliq fazodan tashqarida joylashgan bo'ladi. Moddiy borliqni ikkiga bo'lish mumkin:

-narsalar borlig'i (butun tabiat, jamiyat va uning qismlari)
-inson tomonidan yaratilgan borliq (ikkilamchi borliq)
Ikkilamchi borliqning o'ziga xos xususiyatlari:
-birinchildan, u birinchi borliqdan paydo bo'ladi
-ikkinchildan, u ijtimoiy yo'naltirilgan bo'ladi (Insonning ehtiyojidan kelib chiqadi)
-Uchinchildan, u har doim ma'naviy komponentiga ega bo'ladi.

Inson borlig'i.

Alohida odam borlig'i hamda insoniyat borlig'i o'ziga xos hodisadir. Shuningdek, ularning har ikkalasiga xos bo'lgan umumiylik ham bor. Inson tanasi

11

tabiatniki, shu ma'noda u jismlar ichidagi jismdir. Uning tabiatga tegishli bo'lgan jismi o'kinchi. Odan umrini nechog'lik darajada uzaytirishga urinmaylik, birinchi galda u tabiat jismi bo'lib qolaveradi. Ayni vaqtda odanning insoniy mohiyatga egaligi, jifimoiy munosabatlarni o'zida gavdalantirganligini hisobga oladigan bo'lsak, uni "narsa" yoki "ob'ekt" tushunchalari bilan belgilash unchalik to'g'ri emas.

Ma'naviy borliq.

Ma'naviy hayot - inson borlig'ining tarkibiy bo'lagi. Ma'naviyat inson bilimlari, axloqiy, huquqiy qarashlari tizimi, badiiy ijodiyotning meyor va mezonlari majmuidan iborat. Ma'naviy borliq - ong va ongsizlik jarayonlari, tabiiy va sun'iy tillarning moddiylashgan shakllarida gavdalangan bilimlardan iborat. Ma'naviy borliqni uning mavjudlik shakllariga qarab turib ikki turga bo'lib o'rganish mumkin. Birinchisini - indiviid ongi va ruhiyati bilan bog'langan individuallashgan ma'naviy borliq, ikkinchisini indiviid ongidan tashqarida turuvchi ob'ektivlashgan ma'naviy borliq deyish mumkin.

Borliq tushunchasi asosida ikki ko'rinishdagi reallik inobatga olinadi:

-obektiv reallik (mavjudligi shaxslar ularning xohishiga bog'liq bo'lmagan borliq- masalan -materiya)

-subyektiv reallik (shaxslarning xohishi va irodasiga bog'liq bo'lgan borliq masalan- g'oya)

Materiya tushunchasini birinchi bo'lib Tit Lukreziy Kar (mil. av 99-55 yillar) fanga kiritgan. Falsafada materiya tushunchasiga bir necha munosabat mavjud:

Materialistik yondashuv - materiya bu mavjudlik asosi, insondan mustaqil mavjud bo'lgan ob'ektiv haqiqat. Materiya asosiy va mavjuddir. Ruh, ong materiyaning mahsulidir.

Ob'ektiv -idealistik yondashuv - materiya ob'ektiv mavjud, lekin u birlamchi ideal (mutlaq) ruhning mahsulidir.

Sub'ektiv -idealistik yondashuv - materiya, mustaqil voqealik sifatida, umuman mavjud emas, u faqat sub'ektiv ruhning mahsulidir.

Pozitivistik - "materiya" tushunchasi noto'g'ri, chunki uning mavjudligini eksperimental ilmiy tadqiqotlar yordamida to'liq o'rganish mumkin emas.

Materiya dunyo birligining asosi sifatida qaraladi. Shu ma'noda, bu modda (tot. Substantia - mohiyat) - asosiy tamoyil; boshqasiga bog'liq bo'lmagan narsa,

mavjudlikning asosiy sababi, uning mavjudligi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas.

Materiyaning asosiy xususiyatlari(atributlari) quyidagilardan iborat:

- Harakat
- Vaqt
- Fazo
- Maklon

Harakat nima?

Falsafadagi harakat deganda dunyoda, tabiatda, jismlarda, hodisalarda yuz beradigan har qanday (hamma) o'zgarishlar tushuniladi. Harakat so'zining eng umumiy ma'nosidan ko'rib chiqiladi, ya'ni materiyaning mavjud bo'lish usuli sifatida. Boshqacha qilib aytganda, harakat deganda oddiy harakattan fikrlashga qadar bo'lgan barcha o'zgarishlar va jarayonlar tushuniladi.

Harakatning ikki asosiy turi mavjud:

ob'ektning barqarorligini, uning sifatini saqlash bilan bog'liq harakat. Har qanday narsa harayonidan boshqa narsa emas bir sifardan ikkinchisiga o'tish, ob'ektning sifat holatining o'zgarishi bilan bog'liq harakat.

Harakat turli xil shakllarda mavjud bo'lib, ular materiyaning tashkil etish darajasi va rivojlanishi bilan bog'liq. Harakatning oddiy shakllari materiyaning oddiy tashkil etilgan darajasiga mos keladi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Harakat shakllarining uchta asosiy guruhi mavjud:

- 1) muorganik tabiatda;
- 2) yovvoyi tabiatda;
- 3) jamiyatda.

Harakatning asosiy yo'nalishlari

- mekanik
  - kimyoviy
  - fizik
  - biologik
  - ijtimoiy
- Fazo va vaqt**

Materiya vaqt va makonda joylashgan. Fazo va vaqtning mohiyatini muhkamam qilish qadim zamonlardan beri davom etib kelmoqda. Barcha tortishuvlarda asosiy ahamiyatga ega bo'lgan savol bor edi: bo'shliq va vaqt qanday bog'liqlikka ega? Falsafa tarixida bu masala bo'yicha ikkita yondashuv shakllandi:

a) substansional; b) relyativ. Substansional (mohiyatdan) yondashuv tarafdorlari vaqt va makon materiya bilan bir qatorda alohida voqeelik, deb hisoblashgan.

Qadimgi Sharq va G'arbda borligi muammosi

Qadimgi Hindiston falsafasining taraqqiyoti jayoymida moddiyunchilik tamoyillariga asos bo'lgan falsafiy maktablar ham vujudga kelgan edi. Ana shunday ta'limotlardan biri lokayata ("bu dunyoga yo'nalish") bo'lib, uning asosida chorvaqlar ta'limoti yotadi. An'anaga ko'ra, chorvaqlar ta'limotining asoschisi qadimgi hind donishmandi Brihaspati hisoblanadi. "Ramayana" va ilk buddaviylik risolalarida "lokayata" ilohiy baxs yuritish san'ati ma'nosida qo'llanilgan. V asrdan boshlab, buddaviylik va jaynizmga taalluqli asarlarda ularning mualliflari "lokayata" ishtihoni xudoning mavjudligi, ruhni (atman) borligi va ruhni ko'chib yurishi aqidasi inkor etuvchi moddiyuncha ta'limotni ifodalash uchun ishlatganlar.

Qadimgi Xitoyda osmonga sig'inish konfutsiychilikda muhim o'rin tutgan. Osmon muayyan maqsadga yo'naltirilgan o'liy kuch sifatida talqin etilgan. U barcha aholiqning taqdirini belgilaydi. Osmon ulug'vor qudratga ega bo'lgan kuch bo'lib, aql va o'liy adolat ramzidir. Ammo osmon hukmini yerda ijro qilishga kim loyiq? Osmonning yerdagi shunday "vakili" hukmdor shaxsdir. Bu haqda konfutsiychilikning "Shu-szin" kitobida shunday deyiladi: "Osmon, odamlarga hayot bag'ishlash bilan birga, ularga ehtiroslar ham beradi. Agar odamlar boshqaruvchisiz qolishsa, unda bosh-boshdoqliklar kelib chiqishi mumkin, shuning uchun osmon o'liy aql egasi bo'lgan insonni yaratdiki, lozim bo'lgan vaqtda hukmron bo'lishga qodir". Shunday qilib, Konfutsiy va uning izdoshlari hukmdorning hokimiyatini ilohiyilashtiridilar. U nafaqat osmonning yerdagi "vakili", balki insonlar dunyosi bilan ruhlar va ilohiy kuchlar o'rtasidagi vositachi hamdir.

Mavzuuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Borliqning paydo bo'lishi borasidagi o'zingizning fikringiz.
2. Yo'qlik borasidagi fikrlaringiz.
3. Harakat hodisasini izohlang.
4. Materiya bu...

14

A. Vagt vaqt uchun real voqeelikni va yoki...
B. Real va virtual borliq...

Dunyuda haqiqidagi aforizmlarni o'qing va ularni mulohaza qiling.

1. Inson faolluq uchun yaratilgan. Faolluqsizlik esa yo'qlik degan so'z.
(E. VOLTER)

2. Ish qilishdan to'xtasak - yashashdan to'xtaymiz.
(D. Shou)

3. Borliqning elementi - mehnat va borliqning eng aniq belgisi faolluqdir.
(N. G. Chernishevskiy)

4. Hiyuk ishlar tezda yuzaga chiqmaydi.
(GOTOOKI)

5. Hech narsa hayotni rag'ona maqsadga qaratilgan faolluqdek zavqli qilmaydi.
(D. Salller)

Foirdalanilgan adabiyotlar:

1. Ибрагимовидова Н. А. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Tdis" nashriyoti, 2020
2. Иветковид, Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшуносник, 2012. 340-6
3. А.П. Хмидрак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005. 391 стр
4. Узекистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. маъсул мухаррир, муаллифлар, номдонид. Тошкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

3-MAVZU.

RIVOJLANISH FALSAFASI

REJA

1. Falsafada tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolutsiyasi.
2. Qonun tushunchasi. Falsafaning asosiy qonunlari.
3. Kategoriyalar tushunchasi va ularning turlari

Tayanch atamalar va tushunchalar: O'zgarish, harakat, o'zaro aloqadorlik,

tanqidchilik, imoniy, imoniy va xususiy aloqadorlik, dialektika, determinizm, indeterminizm, sinergika; qonun, bog'lanish, kategoriyalar, sifat, miqdor, me'yor, inkor, voridlik, ziddiyat, sinergika.

15

soni, katta-kichikligi, hajmi va boshqa kataliklarni ifodalovchi tushunchaga aytiladi. Miqdor narsalar o'xshashligi, bir xilligini bildiradi. Masalan: aholining soni miqdorni bildiradi.

Me'yor nima? Me'yor - sifat va miqdor birligidir. Me'yor shunday bir chegaraki, uning ichida miqdor o'zgaraveradi, sifat esa ma'lum vaqtgacha o'zgarmaydi. Har bir narsaning o'z me'yori bor. Masalan: suvning me'yori 100 daraja, olimniki 1063 daraja, misniki 1083 daraja va h.k. Me'yor buzilsa, sifat o'zgaradi. Shuning uchun tabiat, jamiyat, shaxsiy hayotda hech narsa me'yordan oshmasligi kerak, aks holda emirilish yuz beradi. Ulug' faylasuf shoir Mirzo Bedining quyidagi so'zlarini yodlab olish foydadan xoli emas: «Uzlaksiz shodlik ham ketiradi g'am, Haddan ortiq bazm - misoli motam». Sifat o'zgarishi «sakrash» lar orqali yuz beradi. Sakrash deb eski sifat o'rniga yangi sifatning vujudga kelishiga aytiladi. Sakrash taraqqiyotdagi tub burilishdir; sakrash davrida taraqqiyotda uzilish bo'ladi, ammo narsaning rivoji davom etadi va tezlashadi.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni. Hozirgi davrda murosafa falsafasini olg'a surayotgan ayrim tadqiqotchilar qarama-qarshiliklar birligi va kurash qonuniga qandaydir e'tiborsizlik bilan qaramoqdalar. Bu qonunda ayb yo'q. Ayb hamma vaqt o'zimizda, undan ganday foydalana bilishimizda. Qarama-qarshiliklar, ziddiyatlarni mulohazalashish bir yoqlamalikka, siyosatda xatolarga olib kelishini yaqin o'tinishda ko'rdik. Taraqqiyotning bu qonuni mazmunini to'g'ri tushunmaslik tabiatda qarama-qarshiliklarni, jamiyatdagi ob'ektiv ziddiyatlarni inkor qilishga, hayotni rangsiz, bo'yog'siz tasvirlashga, nihoyat sub'ektivizmga olib kelishi mumkin. Bunda bir xatardan qochaman deb ikkinchisiga giriftor bo'lishi ehtimoli yo'q emas.

Qarama-qarshilik deb bir butun yaxlit narsa, hodisada ayuni bir vaqtda o'zaro birga bo'lishini talab qiladigan va ayuni vaqtda bir-birini inkor qiladigan tomonlarga aytiladi. Elektrning musbat va manfiy zaryadlari, tirik hayotning assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayoni, jamiyatda ozodlik va qaramlik, hurlik va qullik, erkinlik va zaruriyat va h.k. Qarama-qarshiliklar uzviy birlikda mavjud bo'ladi. Buni mijoziy ma'noda "Kurash" deb yuritadi. Qarama-qarshiliklar birligi va uyg'unligi narsa rivojida, borliq taraqqiyotida muhim, hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Ziddiyat nima? Ziddiyat deb qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi munosabatga aytiladi. Bu munosabatlarda o'z xarakteriga ko'ra turli daraja va mazmunga ega. Qarama-qarshiliklar teng bo'lganda bu munosabat tomonlarning birligini va hatto bir xilligini

bildiradi. Bu holda ziddiyat bo'lmaydi. Vaqt o'tishi bilan tomonlar ayniyligi, birligida talfovut va farqlar kelib chiqadi. Shuning uchun talfovut va ayniylat ham qarama-qarshiliklar o'rtasidagi turli darajadagi munosabat turlaridir.

Inkorni inkor qonuni. Bu qonun inkor, inkorni inkor, taraqqiyot bilan bog'liq inkor kabi tushunchalar orqali ifodalanadi. Bu qonunning asosiy xususiyatlari quyidagilar: inkorni inkor qonuni - tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining umumiy, ob'ektiv xarakterga ega bo'lgan qonundir; metafizik inkordan tubdan farq qiladi; dialektik inkorning mohiyatini ifodalaydi; yangi sifat bilan eski sifat o'rtasidagi aloqadorlikni aks ettiradi; yangi sifat eski sifatning qonuniy merosxo'ri ekanligini ifodalaydi; inkorni inkor taraqqiyotining aylanma yo'llar bilan quyidan yuqoriga ko'tarilib borishini, yangilik g'alabasini aks ettiradi; inkorni inkor yangining engilimchiligi, uning ruhi bilan yashashni o'rgatadi; inkorni inkor olarni bilishda muhim metodologik ahamiyatga ega. Qonunlar tizimini taraqqiyotning ifodasi bo'lgan kategoriyalar mazmunan to'ldiradi, turli tomondan ularga aniqlik kiritadi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O'zlashtirishning kashibingizdan kelib chiqib "o'zgarish" tushunchasini izohlang.
2. Dialektik qonunlarni o'z kashibingizga bog'liq misollar yordamida yoritib bering.
3. Tabiat va jamiyat qonunlarining o'zaro o'xshash va farqli jihatlarni misollar yordamida tushuntiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Философияшарҳи дова N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Idris" nashriyoti, 2020
2. Петергома Э., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Паркшунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Хамрак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005. 391 стр
4. Уфоевжестон филсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул мухаррир, муаллифлар, жамоати. Тошкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

4-MAVZU.

BILISH NAZARIYASI

REJA:

1. Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyatlari.

2. Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati.
3. Bilishning asosiy turlari va shakllari.
4. Ong-tafakkur va borliqning birligi.
5. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg'unligi. Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Sezgi, idrok, xohira, xayol, tasavvur, empirik bilim, kuzatish, eksperiment, ilmiy dalil, nazariy bilim, muammo, ilmiy muammo, muammoli vaziyat, gipoteza, nazariya, kategoriya, tafakkur, mantiqiy tafakkur, tushuncha, mulohaza, xulosa, intuitsiya, induktiv tafakkur. Metod, metodologiya, metodika, metafizika, yangi metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika, bifurkatsiya, umumilimiy yondashuvlar, tadqiqot metodlari, xususiy ilmiy metodlar, fan metodlari, fanlararo tadqiqot metodlari, xususiy fanlar metodlari, empirik tadqiqot metodlari, kuzatish, eksperiment, sotsiometriya metodi, o'yin metodlari

«Gnoseologiya» – sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha «gnosis» – «bilim», «ilm» va «logos» – «ta'limot», «fan» so'zlaridan kelib chiqqan. So'zma-so'z ma'nosi – «bilish haqi dagi ta'limot (fan)», «ong haqidagi ta'limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumla dan, falsafiy qomuslar va lug'atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. SHU bilan bir qatorda, ayni shu mazmunni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so'zi ham qo'llaniladi. SHuni ta'kidlash lozimki, gnoseologiyaga tabiiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo'llanilishini o'rinni deb bo'lmaydi. Zotan, «episteme» so'zi «pistis» – «e'tiqod» so'zi bilan uzviy bog'liq. Biroq, «biz biladigan» (gnosis) va «biz ishonadigan» (pistis), mavjudligiga e'tiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. SHu bois G'arbiy Evropa falsafasida epistemologiyaning mazmuni ikki xil, ba'zan esa – uch xil talqin qilinadi. Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda, falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e'tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi. Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma'nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek, diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bunda esa bilish

(ong)ning mohiyati to'g'risida bahs yurituvchi falsafiy ta'limot ma'nosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. Shu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz. Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo'limi bo'lib, unda: 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati; 2) insonning o'zlikni anglash jarayoni; 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi; 4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbati o'rganiladi. Shunday qilib, umuman olganda, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi. Shaxsiy va jifimiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o'z-o'ziga, boshqa odamlarga va umuman, jamiyaga ta'siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko'ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o'zi ko'rilmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o'laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go'yo vaqt va makon chegaralaridan tashqirida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko'rinnas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o'zaro aloqalarini aniqlash, uni o'z mulohazama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat. Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganni? degan «oddiy» masalani e'tiboldan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an'ana: bilimlarimiz tajribada sinalganni qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to'qnashadi. Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug'ma g'oyalari, adolat, insoniylik, uyg'unlik g'oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo'lmagan boshqa g'oyalari mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to'la adolat, yolg'i insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg'unlik ustidan sion hukm surishini ko'rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko'rsatib o'tganidek g'oyalari inson aqliga xos tug'ma g'oyalari bo'lib, ularni inson faqat o'z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo'ladil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g'oyalari aqlga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mulohazada yuritish jarayonida tug'ilishini ta'kidlaydilar. Empirizm (empiristlar, F. Bekon, J.Lokk, T. Gobbs, D.YUm, L.Feyerbax), aksincha, in son, insoniyat shaxsiy yoki jifimiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'lishini inkor etadilar. Ular barcha g'oyalari inson ongi zaminrida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashtirish orqali tug'ilishini qayd etadilar va bu tarzani isbotlashga harakat qiladilar.

Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm. Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Uning har xil modellari, yondashuvlari mavjud. Materialistik modellar zahirida dunyoning inson ongida aks etish tamoyillari: Demokratida – obrazlar (eydoslar), Yangi davr faylasuflarida – sensor signallari, Berkida –sub'ektning sezgilari yotadi. Leybnits bilishni ilohiy lashirilgan g'oyaning inson tug'ma tushunchalariga ta'siri deb hisoblagan. Gegel taklif qilgan modelning zahirida mutlaq g'oyani anglash yotadi. Max, Avenarius va boshqa sub'ektiv idealistlarda (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) bilish jarayoni – bu sezgilarning bo'sh va tejami aloqasini amalga oshirishdir. Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko'tarilar ekan, har bir yangi pog'onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo'nalishni farqlash mumkin: optimizm, skeptitsizm va agnostitsizm (Kant va boshqalar). Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar aksincha, buni rad etadilar (I. Kant – narsa o'zida). Skeptiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D. Yum), biroq bilimning haqiqiyligiga shubha bildirdilar. Odatda, skeptitsizm paradigmatlar, qadriyatlar, ijtimoiy tizimlar va hokazolar o'zgarayotgan davrda (yoki uning arafasida), ilgari haqiqiy deb hisoblangan xulosalar fan va amaliyot olgan yangi ma'lumotlar nuqtai nazaridan soxta, asossiz bo'lib chiqqan holda ravnaq topadi. Skeptitsizm psixologiyasiga xos xususiyat shundan iboratki, u dardhol nafaqat eskirgan, balki yangi, shakllanayotgan fikrlar, g'oyalarni ham toptay boshlaydi. Bu psixologiya zahirida tadqiqotchining yangilikka tashnligi va inson tafakkurining kuchiga bo'lgan ishonch emas, balki qachondir qabul qilingan qulay tamoyillarga tayinish yotadi. Skeptitsizm ta'limot sifatida, hech shubhasiz, zararli, chunki u insonning bilish borasidagi deyarli barcha imkoniyatlarini kamitadi. Bilimning asosiy turlari. Bilim nima? Bilim tushunchasiga aniq ta'rif berish qiyin, balki hatto mumkin ham emas. Gap shundaki, birinchidan, bu tushuncha eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi, umumiy tushunchalarga esa doim aniq ta'rif berish qiyin. Ikkinchidan, bilimning juda ko'p turlari mavjud va ularning hammasini yonma-yon qo'yib bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, bilim nima ekanligini aniqlashga harakat qilib ko'ramiz. Odatda, biz nimanidir bilishimiz haqida gapirganimizda, o'zimiz bu «nihadir» haqida ancha to'g'ri tasavvurga egamiz, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning tasavvurimiz xom xayol yoki faqat o'z shaxsiy fikrimiz emasligiga ham

ishonchimiz komil bo'ladi. Niloyat, biz bu ishonchni mustahkamlovchi qandaydir dalillar keltirishimiz mumkin. Shunday qilib, o'z shaxsiy hayotimizda biz amaldagi bilimlarga mos keladigan va ma'lum asoslarga ega bo'lgan ishonch, e'tiqodni bilim deb hisoblaymiz. Teran ma'no bilan sug'orilgan bu bilim talqinining umumiy ruhi gnosologiyada ham saqlanib qolgan. Ayni zamonda, gnosologiya bu talqin zahirida muqaddas har'zi bir holatlarni aniqlaydi va ularga oydinlik kirradi. «S sub'ektiv gano'ydur P predmetni biladi», degan standart gnosologik talqin quyidagi uch shartni o'z ichiga oladi: Haqiqiylik (muvofiglik) sharti – «agar P haqiqiy bo'lsa, u holda S P ni biladi». Biz Chimyon Toshkentdan shimolroqda joylashganligini bilaman, bosharti o'ltirayon chindan ham Toshkentdan shimolroqda joylashgan bo'lsa. Agar biz Amudaryo Tinch okumiga quyiladi, deb aytisak, bizning bu fikrimiz bilim emas, balki yangilash fikri, xato bo'ladi.

Bilim shakllari – Inson o'zini qursagan olamni anglab etadi, uni har xil usullar yordamida o'zlashtiradi. Bu usullardan ikkita eng muhimini qayd etish mumkin. Birinchi – moddiy texnikaviy usul – tirikchilik vositalarini ishlab chiqarish, mehnat, amaliyot. Ikkinchi – ma'naviy (ideal) usul; uning doirasida sub'ektiv va ob'ektiv bilimlarga doir munosabatlari ular o'rtasidagi ko'p sonli munosabatlarning biridir. O'z navbatida, bilish jarayoni va unda olinadigan bilimlar amaliyot va bilishning tarixiy rivojlanishi mobaynida tabaqalanadi va o'zining har xil shakllarida mujassamlashadi. Bilimning bu shakllari, garchi o'zaro bog'liq bo'lsa-da, lekin bir-biriga o'xshamaydi va har bir-biri o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Kundalik amaliy bilim. Tabiat haqida, shuningdek, odamlarning o'zaro ularning yashash sharoiti, ijtimoiy aloqalari va hokazolar to'g'risida elementlar bilimlar beruvchi kundalik amaliy bilimlar bilishning tarixan eng birinchi shakli hisoblanadi. Bilishning bu shakli kundalik hayot, odamlar amaliy tajribasidan kelib chiqqan. Shu asosda olingan bilimlar garchi mustahkam bo'lsa-da, biroq tartibsiz, harqay kusadigaylarga ega bo'ladi, ma'lumotlar, qoidalar va shu kabilarning oddiy muqommal tashkil etadi. Kundalik bilish sohasi juda rang-barang. U sog'lom fikr, e'tiqodlar, belgilomalar, shaxsiy tajribadan chiqarilgan dasulabki xulosalar, ularning ma'nanlar, rivojlar, o'g'illar va hokazolarida ifodalangan ko'rinishlari, intuitiv tashnab, sezgilar va shu kabilarni o'z ichiga oladi. O'yin vositasidagi bilim nafaqat hokazolar, balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. O'yin jarayonida shaxs qizg'in bilish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarning katta hajmini

5-MAVZU.
MANTIQ ILMINING PREDMETI, ASOSIY QONUNLARI

REJA:

1. Mantiq fanining predmeti va ahamiyati.
2. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlari
3. To'g'ri muhokama yuritishning mantiqiy tamoyillari: fikrning aniqligi, izchilligi va ehtiyoj asosiga ega bo'lishi.
4. Mantiqlarning fanlar tizimidagi o'rnini.
5. Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Predmet belgisi, predmetlar sinfi, tushuncha, tushunchaning mazmuni, tushunchaning xajmi, tushunchaning turlari, tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar, tushunchani chegaralash, tushunchani umumlashtirish, tarflash, tasniflash, tushunchani bo'lish.

Kelib chiqishiga ko'ra arabcha bo'lgan "mantiq" (grekcha—logos) atamasi «logos», «o'z», «aql», «qonuniyat» kabi ma'no'larga ega. Uning ko'pincha "noliqi turli xil qarorlarni ifoda qilishda o'z aksini topadi. Xususan, mantiq so'zi, birinchidan, ob'ektiv obyan qonuniyatlarini (masalan, «ob'ektiv mantiq», «narsalar mantiqi») kabi iboralarida), ikkinchidan, tafakkurning mavjud bo'lish shakllari va tarqalishini, shu jumladan, fikrlar o'rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yig'indisini (masalan, «sub'ektiv mantiq» iborasida) va uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi. Mantiq ilmining o'rganishi ob'ektiv tafakkur tashkili etadi. «Tafakkur» ham arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilidagi «fikr» so'zidan, «aqliy bilish» so'zlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Tafakkur bilimning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tushgan o'zni, bilishning boshqa shakllari bilan bo'lgan munosabatini aniqlab olish zarur. Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida sub'ektiv, ideol obrazilar shaklida aks etishidan iborat. Bilish jarayonining asosini va natijasi muqaddimi amaliyot tashkili etadi. Barcha hollarda bilish insonning hayotiy faoliyati bilan u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan, uning ma'lum bir ehtiyojini qondirishi mumkin bo'lgan narsalarni tushunib etishga bo'yusundirilgan bo'ladi. Bilish jarayonini amalga oshirar ekan, kishilar o'z oldidlariga ma'lum bir maqsadni qo'yadilar.

o'zlashiradi, madaniy boylik — ishga doir o'yinlar, sport o'yinlari, aktyorlarning o'yinlari va shu kabilarini qon-goniga singdiradi. O'yin bolalarning qiziquvchanligini qondirish, ularning ma'naviy dunyosi va ma'lum bilimlari, o'zaro til topish ko'nikmalari va shu kabilarini shakllantirishda muhim jihatli rol o'ynaydi. Hozirgi zamonada o'yin tushunchasidan matematika, iqtisodiyot, kibernetika va boshqa fanlarda keng foydalanilmoqda.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Bilish jarayoni aynan nimadan boshlanadi sizningcha?
2. Bilishda sezgi organlarning o'rnini.
3. Bilish darajalari...
4. Intuitsiyaga qanchalik ishonasiz?
5. Ongsizlikning jiboyi tomonlarini ko'rsating.
6. Sizningcha mutlaq haqiqat bormi?
7. Aqliy bilishda subyekt va obyektning roli
8. Relyativizm va dogmatizmga qanday qaraysiz?
9. Bilish masalasida siz tajribaga ko'proq tayanasizmi va yoki aqlgami?
10. Ilmiy faktlar haqida fikrlaringiz (o'zingizning sohangizdan kelib chiqqan holda javob bering)
11. Hozirgi fanlarning asosiy maqsadi nima deb uylaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shertmuhamedova N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Itris" nashriyoti, 2020
2. Иззетова Э., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Харрак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005.391 стр
4. Узбекистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул мухаррир, Муаллифлар, жамоаси. Тошкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

Ular o'rganilishi lozim bo'lgan predmetlar doirasi, tadqiqot yo'nalishi, shakllari va metodlarini belgilab beradi. Bilish murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini hissiy bilish – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya'ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo'ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma'lumotlar olinadi. Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo'lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi: Birinchidan, hissiy bilish ob'ekting (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) sub'ektiga (individda, to'g'rirog'i, uning sezgi organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazni qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet–signal ta'sir etadi. Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari: sezgi, idrok va tasavvur predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlari aks ettiradi. Uchinchidan, hissiy bilish shakli predmetning yaqqol obrazidan iborat. To'rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. Usiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson tashqi olam bilan o'zining sezgi organlari orqali bog'langan. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog'liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi oxir–oqibatda empirik talqin qilish yo'li bilan, ya'ni tajribada bunday bilimlarning ob'ektni qayd etish orqali asoslanadi. O'z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko'rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (kompyuter yordamida fotoroboti yaratiladi) yaqqol his qilinadi va qidriladi. Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o'z imkoniyatlari chegarasiga ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to'plami), ularning tashqi belgilari haqida ma'lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o'rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o'rtasidagi bog'lanish) o'rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi. Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. Tafakkur

bilishning yuqori-ratsional (to'liqcha ratio – aql) bilish bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi. Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlariga ega: Tafakkurda voqelik mavhumlashgan va umumlashgan holda to'liq qilinadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhim, ilmiy darajali (bu odatda bilish oldida turgan vazifa bilan belgilanadi) belgilaridan iboran chetlashgan, mavhumlashgan holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, talqinlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlarga qaratishimizga imkon beradi. Xususan, turli kishilarga xos individual belgilarni (xulq-atvor, temperament, qiziqish va shu kabilar) e'tibordan chetda qoldirgan holda, ular uchun umumiy, muhim belgilarni, masalan, ongga ega bo'lish, maqsadga muvofiq holda mehnat qilish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish kabi xislatlarni ajratib olib, «inson» tushunchasini hosil qilish mumkin. Umumiy belgilarni aniqlash predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni, bog'lanish usullarini o'rnatishni taqozo etadi. Turli xil predmetlar alohida jarayonida o'xshash va muhim belgilariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa ularning mohiyatini tushunish, ularni xarakterlaydigan qonuniyatlarni bilish imkoniyati tug'ilyadi. Masalan, yuqorida keltirilgan «inson» tushunchasida barcha ishlar bita mantiqiy sirlarga birlashtirilib, ular o'rtasidagi muhim bog'lanishlar (masalan, ijtimoiy munosabatlari) bilib olinadi. Tafakkur borliqni nafqat bevosita, balki bilvosita tarzda ham aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilishi mumkin. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, fikrlashning xulq-atvoriga qarab uning qanday muhitda tarbiya olganligi haqida fikr yoritish mumkin. Tafakkurning mazkur xususiyati, ayniqsa, xulosa viy fikr hosil qilishda aniq namoyon bo'ladi. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiyaga ega bo'lmagan narsalar – yuqori darajada idealizatsiyaga ob'ektlar (masalan, absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi. Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda – moddiy hodisada (tovush to'qlinlarida, grafik shakllarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shakllarga kiradi va odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha

aytganda, til fikrining bevosita voqe bo'lish shaklidir. Tafakkur uch xil shaklda: tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud. Tafakkur shakli fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Fikrlash elementlari deganda, predmetning fikrda ifoda qilingan belgilari haqidagi axborotlar tushuniladi. Tafakkur shaklining tabiatini konkret misollar yordamida ko'rib chiqamiz. Mazmun jihatidan turli xil bo'lgan bu tushunchalar mantiqiy shakliga ko'ra bir xildir: har ikkalasida predmet uning muhim belgilari orqali fikr qilingan. Xususan, «o'z maydoniga egaligi», «aholisining mavjudligi», «boshqaruv vositalarining bor ekanligi», «siyosiy tashkilotdan iboratligi» davlatning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Xuddi shuningdek, «millatning orzu-havaslari, maqsadlarini aks ettirishi», «uning tub manfaatlarini ifoda etishi» milliy g'oyaning muhim belgilari. Agar tushuncha aks etirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya'ni fikrlash elementlarini a, v, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy strukturasi A (a, v, s,..., n) shaklida simvolik tarzda ifodalash mumkin. Hukmlarda predmet bilan uning xossasi, predmetlar o'rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo'lish yoki bo'lmasilik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklida ifoda etiladi. Masalan, «Yuksak ma'naviyat-engilimas kuch» degan hukmda predmet (yuksak ma'naviyat) bilan uning xossasi (engilimas kuch) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axlol huquq bilan uzviy aloqada» degan hukmda ikkita predmet (axlol va huquq) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatidan turli xil bo'lgan bu hukmlar tuzilishiga ko'ra bir xildir: ularda predmet haqidagi tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya'ni R ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda hukmning mantiqiy strukturasi (shakli) S—R formulasi yordamida ifoda etish mumkin. Xulosa chiqarishda ham yuqoridagiga o'xshash hollarni kuzatish mumkin. Masalan, «Daraxt—o'simlik». «Terak—daraxt». Demak, «Terak—o'simlik» yoki «Har bir kimyoviy element o'z atom og'irligiga ega». «Mis—kimyoviy element». Demak, «Mis—o'z atom og'irligiga ega» kabi. Bu xulosa chiqarish hollari mazmun bo'yicha turlicha bo'lishga qaramasdan, bir xil mantiqiy strukturaga ega. Har ikkalasida xulosani tashkil etuvchi tushunchalar xulosa chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan hukmlarda uchinchi bir tushuncha (birinchi misolda—«daraxt», ikkinchi misolda—«kimyoviy element») tushunchasi) orqali bog'langan. Yuqoridagi keltirilgan misollardan tafakkur shakli fikrning konkret mazmunidan nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lishi va,

demak, o'ziga xos qonuniyatlarga egaligi ma'lum bo'ldi. Shuning uchun ham mantiqda uni alohida o'rganish predmeti sifatida olib qarash mumkin. Formal mantiq to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fan sifatida Mantiq keng ma'noda olimdagi qonuniy, zaruriy bog'lanish va aloqalar, tartib va izchillik, tafakkurimizning ikkili aloqadorligi, tadrijiy rivojlanishi, turli fikrlar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni ifodalaydi. Tafakkur voqealarni umumlashtirib va mavhumlashtirib, ma'yan mantiqiy shakllarda, ya'ni tushuncha, hukm va xulosa chiqarish hamda ular o'rtasidagi aloqalar shaklida aks ettirib, ma'lum mantiqiy qonun—qoidalarni vujudga keltiradiki, to'g'ri, aniq, izchil, ziddiyatlardan holi fikrlash ana shu qonun—qoidalarga amal qilishni nazarda tutadi. Bu qonunqoidalar amaliyotda vujudga kelgan bilimlarni isbotlashga yoki natijalarga, ularning to'g'riligi yoki xatoiligini tasdiqlashga yoki inkor etishga xizmat qiladi. Tafakkurni mantiq fanidan tashqari falsafa, fiziologiya, psixologiya, dialektika, kibernetika fanlari ham o'z predmeti nuqtai nazaridan o'rganadi. Grammatika mantiq faniga yaqin. Tushuncha va hukmlarning ifodalash strukturasi aniqlashda grammatikaning roli katta. Biroq yuqorida tilga olingan fanlarning har biri tafakkurga o'z nuqtai nazaridan yondoshadi, uning turli qiralarini ochib beradi. Hozirgi kunda mantiq ilmining o'zining ham turli yo'nalishlari, tarmoqlari mavjud, ular orasida inson tafakkurini eng oddiy qonun—qoidalar bilan qurollantiradigan, uni to'g'ri fikrlashning qonunlari bilan tanishtiradigan muhim tarmoq i formal mantiq bo'lib, u tarixiy kelib chiqqan o'zbek holida an'anaviy mantiq, ommaviyigi nuqtai nazaridan esa, umumiy mantiq deb ham yuritiladi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Formal mantiq qonunlarini o'z kasbingizdan kelib chiqib misollar yordamida izohlang.
2. Tushunch va unig turlari
3. Hukm bu...
4. Xulosa va uning turlari

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ибрагимовола N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Iltis" nashriyoti, 2020
2. Ибрагимов С., Пугачова Д. Философия. -Ташкент: Шаркунунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Хавриц. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005. 391 стр

4. Узебекистон фалсафаси тарихи. Алигулов Х. масъул муҳаррир, муаллифлар, жамоаси. Тошкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

6-MAVZU

JAMIYAT VA TARIX FALSAFASI

REJA:

1. Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida.
2. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi.
3. "Madaniyat" tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'siri.
4. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Jamiyat, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy falsafa, madaniy-tarixiy tiplar, ijtimoiy-madaniy tizimlar, ijtimoiy makon, sivilizatsiya, madaniyat, qadriyat tushunchasi, madaniy-tarixiy relyativizm, qadriyatlarning sosiologik konsepsiyasi, qadriyat kategoriyasining mazmuni, qadriyatning funksional ahamiyati, qadriyatning shaxsga doir mazmuni, baholash, ehtiyojlar va qadriyatlar, moddiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar, ma'naviy qadriyatlar.

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat fanga ma'lum tizimlar orasida eng murakkabi bo'lib, uni o'rganish jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Jamiyat hayoti juda faol bo'lib, har bir xalq o'zining alohida, betakror tarixiga ega. Jamiyat hayotining barcha jarayonlari bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'liqki, ba'zan turli vaziyatlarda belgilovchi va belgilanuvchi jarayonlar o'rin almashadi. Tarixiy jarayonda tasodiflar va sub'ektiv omil ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. Muayyan fanlardan farqli o'laroq, falsafaning vazifasi tarixiy jarayonning umumiy jihadlarini o'rganishdan iborat. Falsafa, muayyan hodisalarning sabablari nimada, degan savolga javob topish vazifasini o'z oldiga qo'ymasa-da, tarix fanining metodologik asoslarini yaratadi.

muazkur sabablarni aniqlashga nisbatan qanday yondashish kerak, degan savolga javob beradi. U dunyoqarashga doir o'z mo'ljallarga tayyarladi, ijtimoiy va gumanitar fanlarning kategoriyalar apparatini ishlab chiqishda ishtirok etadi. O'z kategoriyalarining ijtimoiy mazmunini yoritib ekan, falsafa shunga asoslanib, muayyan-tarixiy jarayonlarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Tarix falsafasining muammolaridan biri bu tarixiy jarayonning birligi muammosi va tarixni davriylashtirish tamoyillarini belgilashdir. Falsafaning vazifasi jamiyat hayotining asosiy negizlarini, uning tizim tashkil etadigan omillarini aniqlashdan iborat. Tarix falsafasida dunyoqarashga doir mo'ljallarining rang-barangligi bilan ajralib turadigan ko'plab oqimlar va yo'nalishlar mavjud bo'lgan. Shu sababli har bir faylasuf, odatda, o'z mo'ljallariga amal qiladi, nafaqat dunyoni, balki jamiyatni ham o'ziga xos tarzda tushuntiradi.

Fuqarolik jamiyati, davlat, demokratiya. Hozirgi zamon jamiyati o'ta murakkab va faol ijtimoiy tizimdir. Ummuman olganda, uni quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan jamiyat sifatida tavsiflash mumkin:

- u spontan tarzda vujudga keladi va biron-bir boshlang'ich g'oyani o'zida muqasamlashitirmaydi, jamiyatning barcha a'zolari uchun muqarrar bo'lgan olibborilgan maqsadga ega bo'lmaydi;
- u o'z hayotining barcha tomonlarini yagona markazdan nazorat qilmaydi;
- unda nuvofiqdastirishga muayyan umumiy maqsad va yagona markazga bo'yayunish hisobiga emas, balki xulq-atvor umumiy qoidalariга rioya etish hisobiga eriladi;
- muazkur jamiyatning iqtisodiy asosi xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik, mulkizlashtirishdan chiqarilgan bozor tizimi va raqobadidir;
- uning individlari erkin va mustaqil bo'lib, qonun bilan muhofaza etiladigan shaxsliy hayot sohasiga egadirlar, bu hayot doirasida ular o'zlarini istagan har qanday qorovlarni mustaqil ravishda qabul qilishga haqlidirlar;
- individlari shak-shubhasiz va uzviy fundamental huquqlar va erkinliklarga, shu jumladan fikrlash va so'z erkinligi, uyushmalar va tashkilotlar tuzish erkinligi, vijdon erkinligi, bir joydan boshqa joyga ko'chib yurish erkinligi, o'zi istiqomat qiladigan manzildanlari tanlash erkinligiga egadirlar;
- bu ko'ppartyaviy jamiyat bo'lib, unda siyosiy partiyalar hech qanday bevosita ommaviy-hokimiyat vakolatlariga ega emaslar;

• davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakillik organlari aholi tomonidan saylanadi;

• hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari bir-biridan ajratilgan. Zamonaaviy jamiyatning umumiy tavsifida quyidagi tushunchalar markaziy o'rinni egallaydi: fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, ko'ppartyaviylik, demokratiya, hokimiyatning bo'linishi, xususiy mulk, bozor, shaxs erkinligi va suvereniteti. Fuqarolik jamiyati – davlat hokimiyati organlarining to'g'ridan-to'g'ri aralashuvidan qonunlar bilan muhofaza etilgan ixtiyoriy uyushmalar va tashkilotlar majmui. Zamonaaviy jamiyatda davlat odamlarning shaxsiy hayotiga aralashmaydi, ularni yagona ma'kura va qadriyatlar yagona tizimini qabul qilishga majburlamaydi. Kishilarning rang-barang manfaatlari, ularning hankorlikdagi harakatlari orqali ro'yobga chiqariladi, bunga erishish uchun ular davlat oldida hisobdor bo'lmagan ixtiyoriy birlashmalar va uyushmalarga birlashadilar. Odamlarning manfaatlarini aks ettiradigan nodavlat, nohukumat tashkilotlari fuqarolik jamiyatini tashkil etadi. Ular rasmiy statistikaga kirmaydi va ularning hisobini yuritish ancha qiyin ish. Chhunonchi, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda yuz minglab bunday tashkilotlar faoliyati 25 mingdan ortiq xayriya fondlaridan mablag' bilan ta'minlanadi. Norvegiyada bu mamlakat fuqarosi hisoblangan har oli kishidan biriga bita nohukumat tashkiloti to'g'ri keladi. XIX asr fransuz sotsiologi A.de Tokvil Amerikada demokratiyani qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy sharoitlar to'g'risida mulohaza yuritir ekan, amerikaliklarning fuqarolik va siyosiy tashkilotlar tuzishga bo'lgan moyilligiga alohida e'tiborni qaratgan: «Turli yosh, mavqe va qiziqishlarga ega bo'lgan amerikaliklar turli xil uyushmalarga ixtiyoriy ravishda birlashadilar.

«Sivilizatsiya» (lot. «civilis») – «fuqarolik», «davlatga doir») atamasi har xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, sivilizatsiya – insoniyat rivojlanishida varvarlikdan keyin boshlangan va sinflar, davlat vujudga kelishi, urbanizatsiya va yozuv paydo bo'lishi bilan tavsiflanadigan tarixiy bosqich. Ibn Xaldun (1332–1406) o'z davrida birinchi bo'lib, sivilizatsiyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va tanazzuli haqida ilmiy asosslangan g'oyalarni ilgari suradi. Jumladan madaniyatlar va davlatlarning paydo bo'lishi, yashashi va inqirozi muayyan tarixiy qonuniyat ekanligini, unga tabiiy geografik va iqtisodiy omillar, turmush tarzi va dunyogaraslar jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini aytadi. Sivilizatsiyalarning tiplari. Noevropacha sivilizatsiyalar ancha kata guruhnini tashkil etadi (A. Toytnbi tasnifiga ko'ra, bunday sivilizatsiyalar 21 ta). Bu

sivilizatsiyalarning aksariyati betakror tarzda o'ziga xos va ayni vaqtda, umumiy tipologik jihatlarga ega. Bular evropacha sivilizatsiyadan ancha oldin vujudga kelgan an'anaviy sivilizatsiyalardir. An'anaviy jamiyat juda sust rivojlanadi va mavjud hayot tarzini asrlar va hatto ming yilliklar osha saqlashga qodir. Noevropacha sivilizatsiyalarning xo'jalik faoliyati qishloq xo'jalikmunarnandchilik ishlab chiqarishi va texnologiyasining hukmronligiga asoslanadi. An'anaviy sivilizatsiyaning ma'naviy mohabida diniy-mifologik tasavvurlar hukm suradi, ilmiy bilimlarning dastlabki shakllari asosan mavjud faoliyat turlari uchun reseptura vazifasini bajaradi. Noevropacha sivilizatsiyalar evolyusiyasi siklliligi va o'ziga xos institutlar va normalariga ega bo'lgan davlat vaqti-vaqti bilan dam kuchayib, dam zaiflashib turishi bilan tavsiflanadi. Bunday jamiyat halokati sivilizatsiya tipini o'zgartirmaydi, u ijtimoiy vorisiylik mexanizmlari yordamida avlodlar-avlodga o'tadi. Evropacha sivilizatsiya ijtimoiy va madaniy rivojlanishning alohida tipi bo'lib, u Evropada taxminan XV–XVII asrlarda shakllangan. Uning o'tmishdoshlari antik dunyo madaniyatlari va Evropa xristiancha an'anasi. Uyg'oni sh davrida bu ikki an'ana g'ijrezi texnolog sivilizatsiyaning teran o'ziga xosligini va uning texnika va texnologiya jadal sur'atlarida rivojlanishini, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar tubdan o'zgarishini ta'minlagan madaniyatini shakllantirdi. Uning zaminida huquqiy davlatning vujudga kelishi, shaxs o'z tashabbuskorligi, faolligi va mustaqilligi bilan oliy qadriyat sifatida ijtimoiy hayot markazidan o'tin olishi votadi. Odamlar o'rtasida mulohazaning faollashuvi va samarali kommunikatsiya vositalari paydo bo'lishi texnolog sivilizatsiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Madaniyatda ilmiy oqilona talohida o'ziga xos qadriyat sifatida hukm suradi. Inson tabiatni faol va ogilona tarzda o'zgartirishiga imkoniyat yaratgan qonunlarning kashf etilishi faning ustunligini tasdiqlaydi. Unda yangilik va unumdorlik, biluvchi sub'ektning bilimi, erkinligi va mustaqilligini timinsiz oshirish talablari shakllanadi.

Madaniyat, uning tuzilishi va ijtimoiy funksiyalari. «Madaniyat» atamasi arabcha – «madina» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «shahar», degan ma'noni anglatadi. Avvalbar kishilar hayotini ikki turga ajratib, birini – badaviy yoki sahroyi turmush, ikkinchisini – madaniy turmush, deb ataganlar. Tugab borayotgan Rim imperiyasida, hayinchalik esa, O'rtasrlarda ham madaniyat tushunchasi shahardagi turmush tarzi va sivilizatsiya ne'matlari bilan bog'langan. Markaziy Osiyoda madaniyat axloq ko'rsatkida shakllangan. Shu bois, eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha ham

yurtimizda ma'naviy madaniyat, go'zallikka intilish, san'atni qadrlash kabilar ustuvorlik qiladi. Uyg'onish davrida madaniyat shaxsiy barkamollik belgisi sifatida qaralgan. Shu davrda madaniyatni ma'naviy faoliyatining turi sohalari: vujudga kelgan fan, axloq, san'at, falsafa, din bilan bog'lash odati paydo bo'lgan. Madaniyat xulq-atvor andozalari majmui sifatida, ma'naviy faoliyat antik an'anasining davomi sifatida e'tirof etilgan. Shu ma'noda madaniyat tushunchasi ijtimoiy-ilmiiy muomaladan o'tin olgan XVIII asrgacha amal qilgan. Ma'rifat davri faylasufiari madaniyatga inson faoliyatining alohida mustaqil va o'ziga xos jabhasi sifatida qaraydilar. Ularning talqinida, jamiyat va shaxs hayotining barcha sohalarida aql, oqilonaalk tamoyillarining qaror topishi madaniyatning eng muhim jihati'dir. Aqlning vazifasi insoniyat oldiga umumiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni qo'yish va ijtimoiy o'zgarishlarni o'ziga bo'ysundirishdan iborat. Ma'rifat davrida madaniyat deb hisoblash mumkin bo'lgan narsalarni saralash mezonlari yaratildi. Madaniy faoliyat intellektual, ijodiy, sanarali, novatorlik ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi, ya'ni nafqat yaratishi, balki inson imkoniyatlari sohasini tinnimsiz kengaytirishi lozim edi. Ammo, madaniyatning asl mohiyati, uning o'ziga xosligi inson aqlining mutlaq erkinligi sifatidagi ma'naviy faoliyat doirasi bilangina cheklanardi. Madaniy faoliyat. Madaniyat — inson dunyosi, faqat unga xos faoliyat usuli bo'lib, uni amalga oshirish jarayonida odamzod o'zi yaratayotgan narsalarga ruh baxsh etadi, tabiatni, o'zi yashaydigan muhitini insoniyashitiradi. Madaniy faoliyat ongii va qadriyatlariga qaratilgandir. Unda me'yorlarga rioya qilish va ularda nisbatan mustaqillik, maqsadga muvofiqlik va nouitiratik o'zining uyg'un ifodasini topadi. Madaniy faoliyat umuminsoniy idaalilar va qadriyatlarini etnik yoki mintaqaviy shaklda aks ettiradi. Madaniyat jabhasida inson faoliyatini uning ehtiyojlarini bilan belgilanadi, lekin faqat ularga bog'liq bo'lmaydi. Unda maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan elementlar ham, ortiqcha unsurlar ham mavjud. Ortiqchalik tushunchasi, madaniyat hodisalarida, ularning ma'naviy mazmunini amalda gavdalanitirish uchun talab etiladigan vositalarning zarur darajasidan ortiqroq elementlar mavjudligini anglatadi. Madaniyatda utilitar maqsadga muvofiqlik mezozi bilan o'ltchash mumkin bo'lmagan muhim qadriyatlar yaratiladi. Garchi madaniyat biologik, fizik, ijtimoiy, texnik-igritsodiy va boshqa shunga o'xshash omillariga ta'sirchan bo'lsa-da, ular madaniyatda o'zining variativ — ko'p ma'noli ifodasini topadi. Bu madaniyatda erkinlik hamda butunlay yangi predmetlikni yaratish imkoniyatlari mavjudligidan dalolat beradi.

Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida muhim o'rin egallaydi, chunki insonning hayot tarzini, uning hayvonot dunyosidan ajralish darajasini aynan qadriyatlar muayyandiradi. Qadriyatlar shaxsning hayot faoliyatida fundamental ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar odamlarni jipslashtirish, ularni hamjamiyatlariga birlashtirishning muhim omilli hisoblanadi. Umumiy qadriyatlarining mavjudligi fuqarolar ijtimoiy birliklar va guruhlarning tinch-totuviligini ta'minlaydi. Qadriyatlar muammosi jamiyat rivojlanishining o'tish davrlarida, tub ijtimoiy o'zgarishlar jamiyatda mavjud bo'lgan qadriyatlar tizimlarida o'zgarishlar yasab, odamlarni yo o'zlari ko'nikkan eski qadriyatlarini saqlash, yo turli partiyalar, jamoat birlashtirish, diniy tashkilotlar, harakatlarning vakillari tomonidan taklif qilinayotgan, hatto majburiy tarqatilyotgan yangi qadriyatlariga moslashishga majbur etuvchi davrlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar va mo'ljallarni yo'qotish yoki vujudga kelgan qadriyatlar tizimidan voz kechish esa muqarrar tarzda jamiyatning tanazzulga yuz tutishi va parchalanishiga olib keladi. Qadriyatlar — madaniyatning tizim yaratuvchi muhim omilli. Qadriyatlar mazmuniga qarab butun jamiyat haqida hukm chiqarish mumkin. Shu sababli, qadriyatlar nima, qadriyat va bahoning o'zaro munosabati qanday, qaysi qadriyatlar inson uchun eng muhim va qaysilari ikkinchi darjali, degan savollar bugungi kunda oltinshumul ahamiyat kasb etadi. Aksiologiyaning predmetini barcha turdagi qadriyatlar, ularning tabiati, turi qadriyatlarining bir-biri, ijtimoiy va madaniy omillar hamda shaxs strukturasi bilan aloqasi tashkili etadi. Aksiologiya ta'limotiga ko'ra, qadriyatlar muayyan normativ kategoriya bo'lib, ular maqsad, ideal, mayl, intilish, qiziqish predmeti sanalgan hamma narsani qamrab oladi. Quyidagilar bu nazariyaning asosiy tushunchalari va kategoriyalari hisoblanadi: yaxshilik, qadr-qimmat, foyda, ahvoliyyat, baho, g'alaba, hayotning mazmuni, bahl, hurmat va hokazo. «qadriyat» tushunchasining falsafiy mazmuni nimada? Qadriyat mohiyati va tabiatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1. Qadriyat o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiydir va ahvoliyyat ektili xususiyat kasb etadi. Ma'lumki, jamiyat bo'lmagan joyda qadriyatlar mavjudligi haqida gapirishning o'zi behudadir. Zero, narsalar, voqealar, ularning inson bilan, sovsitum hayoti bilan aloqasizsiz, o'z holicha qadriyatlar bilan bog'lanmaydi. Xullay, qadriyatlar doim insoniy qadriyatlar hisoblanadi va ijtimoiy xususiyat kasb etadi. Bu insoniyatshagan tabiatga, ya'ni butun sivilizatsiyagagina emas, balki, hatto ko'p sonli tabiat ob'ektlariga ham taalluqli. Masalan, kisloroddan iborat bo'lgan atmosferada Erda inson paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lgan, lekin kishilik

jamiyati vujudga kelganidan keyingina atmosferaning odamlar hayoti uchun ulkan ahamiyati haqida so'z yuritish imkoniyati tug'ilgan. 2. Qadriyat insonning amaliy faoliyati jarayonida vujudga keladi. Insonning har qanday faoliyati muayyan maqsadni belgilashdan boshlanadi va mazkur faoliyat ayni shu maqsadga erishishga bog'ishlanadi. Maqsad – inddividga o'zining muayyan ehtiyojlarini qondirish imkonini berishi mumkin bo'lgan faoliyatning pirovard natijasi haqidagi insonning tasavvuri. SHunday qilib, inddivid o'z faoliyatining mo'ljallangan natijasiga avval-boshdan oq qadriyat sifatida qaraydi. SHu sababli, inson natijaga erishishga qaratilgan faoliyat jarayonining o'ziga ham o'zi uchun muhim, qadri bo'lgan jarayon sifatida yondashadi.

Baholash. Aksiologiyaning asosiy kategoriyalari qatoriga qadriyat bilan bir qatorda hajman juda keng tushuncha – «baholash» ham kiradi. Baholash – buyumning inson faoliyati, uning ehtiyojlarini qondirish uchun ahamiyatini anglab etish vositasi. Baholash sub'ektning o'z hayoti va faoliyati uchun hodisalarning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashidir. U insonga hodisalar dunyosida mo'ljal olish imkonini beradi, uning faoliyatini yo'lga soladi. Baholash universaldir: u sezgilar va aql-idrok darajasida, emotiviyalar va tuyg'ular, tasavvurlar, idroklar, mulohazalar, ma'llalar, istaklar, intilishlar, afzaliklar va albatta, faoliyat ko'rinishida ro'yobga chiqib, inson hayot faoliyatining barcha turlariga ta'sir ko'rsatadi. Baholashning mohiyatini teranroq anglab etish uchun uni «qadriyat» bilan solishtirish o'rinni bo'ladi. Baholash va qadriyat – bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tushunchalar, lekin ularning o'rtasida jiddiy farq ham mavjud. Xo'sh, bu farq nimalarda ko'rinadi? Birinchidan, qadriyat biz baho berayotgan narsa, ya'ni baholash predmeti bo'lsa, baholash – bu baho berish jarayoni, ya'ni aqliy faoliyat bo'lib, uning natijasi o'laroq borliqning muayyan predmeti biz uchun qanday qimmatga ega ekanligi aniqlanadi. Predmetni yoki uning xossasini foydali, yodqimli, yaxshi, ehtirofli deb topib, biz baholashni amalga oshiramiz. Ikkinchidan, faqat ijobiy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlardan farqli o'laroq («salbiy qadriyatlar» bo'lishi mumkin emas), berilgan baho ijobiy bo'lishi ham, salbiy bo'lishi ham mumkin. Biz muayyan predmetni yoki uning xossasini foydali emas, balki zararli deb, topishimiz, muayyan xatti-harakatni yomon, axloqqa zid deb, baholashimiz, ko'rilgan filmini mantiqsiz deb, qoralashimiz mumkin. Bunday fikrlarning barchasi baholash hisoblanadi. Uchinchidan, qadriyat amaliy munosabat mahsuli sifatida ob'ektiv hisoblanadi. Baholash esa, sub'ektivdir. U ob'ektiv qadriyatning sifatiga emas, balki baholovchi sub'ektning ijtimoiy va individual fazilatlariga ham bog'liqdir.

Ayni shu sababli, ayni bir hodisa ayni bir davrda yashayotgan odamlar tomonidan turlicha baholanishi mumkin.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Jamiyatni rivojlantuvchi lokativ nima deb uylaysiz v anima uchun.
2. Sivilizatsiya tushunchasining tahlili va turli yondashuvlar tasnifi.
3. "Madaniyat" tushunchasi, uning mohiyati, strukturas va funksiyalari Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'siri.
4. Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Метемпхамедова Н. А. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Tdtis" nashriyoti, 2020
2. Исаева Э., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Паркшунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Хаврак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005.391 стр
4. Усбекистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул муххаррир, муаллифлар, жамлонди, Тошкент: Ношир, 2013
5. <http://studfile.net/preview/4539978/>

7-MAVZU

AXLOQ ILMINING AMALIY FALSAFA SONALARIDAGI O'RNI

REJA:

1. Axloq ilmi va uning shakllanish bosqichlari
2. Axloqshunoslikning tarixi
3. Amaliy axloqshunoslik. Axloqshunoslikka oid konsepsiyalarning tiplari
4. Axloqshunoslikning asosiy kategoriyalari

Tayanch atamalar va tushunchalar: Odob, xulq, axloq, madaniyat, qadriyat, ilmi, bilim, nazariy axloqshunoslik, etika, bioetika, evgenika, metaetika, me'yoriy axloqshunoslik, amaliy axloqshunoslik, axloqshunoslikka oid konsepsiyalar, fenomenologiyalar, kompyuter axloqshunosligi, tibbiyot axloqshunosligi, kasbiy mahorat axloqshunosligi, siyosiy axloqshunoslik, falsafiy axloqshunoslik.

Axloqshunoslik (arab tilida) – odob – xulq sifatlarini ifodalab, fanda falsafaning muhim-tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Axloqshunoslikda quyidagi savollarga javob izlanadi: «*Axloq – odob nimgai nazardan, to'g'ri va noto'g'ri hatii – harakatlari, qadriyatlar, qonuniyatlar o'rtasida o'zaro farqlanish mavjudmi?*», «*Barcha qadriyatlar mulloq tavsifiga egami yoki nisbiy hisoblanadimi?*», «*Qanday qilib to'g'riroq hayot kechirish mumkin?*», «*Barcha asosiy qadriyatlar unga bog'liq bo'lgan, yagona ko'rinishdagi me'yoriy qadriyatlar mavjudmi?*», «*Qadriyatlar moddiylik tavsiflariga egami (sol yoki sul kabi), agar bunday bo'lmasa, biz qanday qilib ularning ontologik jihatdan tug'an o'rini tushinistimiz mumkin?*».

Axloqshunoslik bilan "bir ma'no"da qo'llaniladigan *etika* (grek tilida) «*axloq – odob, urf – odat*» degan ma'nolarda ham qo'llaniladi) – tadqiqot ob'ekti axloq – odob va odob qoidalari bo'lgan, falsafaning amaliy sohalaridan biridir. Ushbu so'zning boshlang'ich o'zagi – *eros, birgalikdagi istiqomat qilish joyi va umumiylikda hayot kechirish* iboralari ma'nosi asosida vujudga kelgan, jamiyatni jipslashtirishga xizmat qiluvchi qoidalar, me'yorlar, individualizm va tajovuzkorlikka baham berish ma'nosini anglatadi. Jamiyat rivojlanishi bilan ushbu ma'no tarkibiga vijdon, ezgulik va yovuzlikning o'rganilishi, hamdardlik, do'stlik, hayotning mazmun – mohiyati, o'z – o'zini bag'ishlash va hakoza ma'nolar qo'shilgan. Axloqshunoslik yo'nalishida ishlab chiqilgan bag'rirkenglik, adolat, do'stlik, birdamlik va shu kabi boshqa tushunchalar ijtimoiy institutlar va munosabatlarning axloqiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilab beradi.

Axloqshunoslikning predmeti. Bir qator tadqiqotchilar tomonidan axloqshunoslik predmetining falsafiy fan sohasi sifatida belgilanishi murakkab masala hisoblanishi qayd qilinadi. O'rganish predmeti tabiat hodisalari olarni bilan bog'liq bo'lgan va haqiqiy mavjudlik ob'ektlari bilan belgilanuvchi predmetlar asosida ko'rsatib beriluvchi tabiiy fan sohalaridan farq qilib, axloqshunoslik va falsafa predmetining mazmun – mohiyatini anglab etishga olib kelishda ayrim falsafiy bilimlar minimumini o'zlashtirish talab qilinishi nazarda tutiladi.

Axloqiy qadriyatlarining tasniflanishi. N.Gartman tomonidan keltirilgan fikrlarga ko'ra, axloqiy qadriyatlarining barcha turli xilliklari asosiy va xususiy ko'rinishlarga ajratiladi. Bunda birinchi holat tarkibiga barcha qolgan qadriyatlar uchun asos sifatida xizmat qiluvchi, farovonlik va unga tutash bo'lgan mazmun – mohiyatga ega ezgu oliyhimmatlik, mukammallik va soflik kabilar kiritiladi. Xususiy

qadriyatlar yoki ezgulikka oid qadriyatlar quyidagi ko'rinishda uchta guruhga qaytiladi:

- Antik davrga xos bo'lgan qadriyatlar – haqoniylik, donishmandlik, jasurlik, o'zini tuta olish (dudlilik), shuningdek ushbu guruh tarkibiga mu'addilik tamoyiliga asoslaniluvchi, Arastu g'oyalari asosida tavsiflanuvchi qadriyatlar xam kiritiladi;

- «*Madaniy xristian diniga mansub doiralarga*» oid qadriyatlar – yaqin – qorindoshlarga nisbatan mehr – muhabbat, rostdo'ylik va samimiyat, ishonch va inoqat, yaqin kishilarga nisbatan ishonch bildirish, kamtarinlik, tavoz, masofa inqilab, tashqi mulozamatga oid qadriyatlar;

- Qolgan barcha qadriyatlar, jumladan – begonalarga bo'lgan mehr – muhabbat, beg'araz oliyhimmatilik, shaxsiy mehr – muhabbat.

Axloqshunoslikning tarixi. Axloqshunoslik falsafaning alohida jihatlardan biri sifatida, sofiylar tomonidan amalga oshirilgan kashfiyotlar (bizning eramizgacha V asr) bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni madaniyatning qaror topishi tabiat qonuniyatlaridan neziylari darajada farqlanishi asosida ifodalanaadi. Barcha joyda bir xilda qayd qilinuvchi qonuniyatlar ko'rinishidagi tabiiy qonuniyatlarda kuzatiluvchi zaruriy holat (avvalbarcha) farq qilib, odamlarning urf – odatlari va axloq – odob me'yorlari turli xilda va o'zgaruvchan tavsifda namoyon bo'ladi. Ushbu o'rinda turli xil qonuniyatlar va axloqiy me'yorlarni o'zaro solishtirish asosida o'rganish, ulardan qaysi biri (qonunlikka egaligi haqida fikr bildirish masalasi vujudga kelgan. Turli xil halqlar hayot tarzida o'zaro farqlanuvchi tavsifga ega bo'lgan, shuningdek avlodidan – avlodga o'tish davomida o'zgarib boruvchi, qaror topgan madaniyatlar bo'yicha tanlashni amalga oshirish jarayoni ularning asoslaniluvchi holatlariga bog'liqligi qayd qilinadi. Ularning to'g'riligini tasdiqlash manbai sifatida idrok ko'rsatib o'tiladi. Bu g'oya Suqrot va Afloton tomonidan ilgari surilgan va rivojlantirilgan.

Affotunning shogirdi Arastu tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, axloqshunoslik – bu bilim emas, balki hatii – harakatlardan tashkil topadi. Gap shundaki, axloqshunoslikda unga qanday erishish mumkinligi haqidagi masalalar bilan bog'liq bo'lgan ezgulik tushunchasi mavjud hisoblanadi. «*Axloqshunoslikning o'zi amaliy falsafa kabi, nazariy falsafadan (metafizika) alohida holatda ifodalanaadi*».

Axloqshunoslikning boshlang'ichi – tamoyillar emas, balki ijtimoiy hayot (qiribalari hisoblanadi, shu sababli unda masalan, matematikada kuzatilgani kabi

darajadagi aniqlikka erishish mumkin emas, unda asl mazmun – mohiyat «*ataminnan, umumiy holatda*» belgilanadi.

Araslu tomonidan qayd qilishicha, odamning hatii – harakatlari turli xilda namoyon bo'ladi, bunda har bir amalga oshiriluvchi faoliyat o'z maqsadiga ega hisoblanadi, maqsadlar esa – ma'lum bir ierarxiyani tashkil qiladi. Arastu tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, oliy, yakuniy darajadagi mazmunga ega bo'lgan maqsad mavjud bo'lib, bunda u qandaydir boshqa maqsadlarga emas, balki aynan ushbu oliy maqsadga erishishga intilish talab qilinadi. Aynan, ushbu maqsad ezigulik yoki oliy ezigulik tushunchasi asl mazmun – mohiyatini tashkil qilib, inson va ijtimoiy institutlarning komillikka erishishi o'leho vi sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Oliy ezigulikni baxt deb atash qabul qilingan. Baxt uchun tashqi ezigulik va muvafaqqiyat mavjud bo'lishi talab qilinadi, biroq bunda u eng asosiy inson ruhivati, qalbining hayolij ezigu fazilatlardan farq qiluvchi, alohida o'zgacha tarzda ifodalanuvchi faoliyatiga bog'liq hisoblanadi. Hayolij tasavvur qilingan ezigu faoliyat asosida inson ruhivati, qalbining amalga oshiruvchi harakatlari, intilishlari Arastu tomonidan qayd qilingan fikrlarga ko'ra, aynan axloqshunoslikning predmeti hisoblanadi.

Keng ma'noda olib qaralganda, axloqshunoslik Arastu tomonidan bildirilgan nuqtai nazarlarda – siyosat va iqtisodiyot uchun asos sifatida o'rin tutuvchi siyosiy fan (*polis*) ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, «*axloqshunoslikning oltin qoidasi*» – ya'ni, «*o'zing uchun istamagan holatlarni boshqalar uchun ham ravo ko'rma*» tamoyili turli xil mavjud madaniyatlarda mustaqil holatda o'z aksini topadi. Bu holat Konfutsiyning falsafiy qarashlarida, shuningdek Mishne tomonidan ilgari surilgan g'oyalarda xam qayd qilinadi.

Axloqshunoslikning zamonaviy holati. Zamonaviylik bir tomondan axloqshunoslikda bilimlarning nisbiyiligiga (*relativizm* yoki *nigilizm*) olib keladi, boshqa tomondan esa – axloqiy tushunchalar maydonining kengayishi, jumladan ezigulik tushunchasining tabiat bilan o'zaro munosabatlarga nisbatan qo'llanilishi (*biotsentrik axloqshunoslik*) va ilmiy tajribalar (*biotsaxloqshunoslik*) yo'nalishlariga tabdiq etilishi kabi holatlar yuzaga kelishi kuzatiladi.

Jamiiyatta ayollar va erkaklarning jamiiyatta teng huquqliligini ta'minlashga intilish harakatlari (*feminizm*) kuchayishi axloqshunoslikda gender tavsifidagi

to'qnashuvlarga olib kelgan, ya'ni mavhum umuminsoniylik yoki odamiylik (bu yo'nalishdagi tanqidiy fiklar «*odamning olamdan o'lishi*» postmodernizm konsepsiyasida yuksak cho'qqi darajasiga erishgan) tushunchalari bilan birgalikda, ezigulik taraftorlarining erkak yoki ayollar huquqlari ustuvorligi yo'nalishlarida funktsionlik qiluvchi opozitsion guruhlarga ajralishi ro'y bergan.

Albert Shveyser tomonidan hayot oldida hurmat bilan munosabarda bo'lish tamoyili ilgari surilgan bo'lib, bu tamoyil Lev Tolstoy va Maxatma Gandi tomonidan ilgari surilgan zo'ra vonilikka barham berish axloqshunosligi g'oyasiga asoslanadi. A. Shveyser o'zining «*Madaniyat va axloqshunoslik*» asarida axloqshunoslik tarixini va uning XX asrdagi holatini tahlil qilishni amalga oshirgan, shuningdek uning rivojlanish yo'llarini qayd qilib o'tishga harakat qilgan.

Teyyar de Sharden o'zining «*Odam fenomeni*» asarida an'anaviy axloqshunoslikni evolyusiyaga nazariyasi bilan birashtiradi.

Tibbiyot va biotexnologiya sohalarning rivojlanishi tibbiy, sud – huquqiy va boshqa shunga o'xshash yo'nalishlarda qabul qilinuvchi qarorlarda axloqiy holatlarning baholalanishidagi yuzaga keluvchi qiyinchiliklarni tahlil qilish sifatida funktsionlik yo'nalishi rivojlanishi qayd qilinadi.

Axloqshunoslikning bo'limlari. To'g'ri va munosib hulq – atvorni tavsiflab beruvchi, amaliy, axloqiy – ma'naviy falsafa hisoblangan axloqshunoslik shu bilan birgalikda, axloq – ma'naviyatning tabiati va kelib chiqishi haqidagi fan hisoblanadi. Bu holat uning funksiyalarida ikkita jihat mavjudligi bilan belgilanadi – ya'ni, axloqiy tashviyaviy va bilishga oid – ma'rifatchilik, shu sababli axloqshunoslikda quyidagi ikkita sohasi ajratib ko'rsatish mumkin – hayotiy ta'limotlar va yo'raltirilgan me'yoriy axloqshunoslik va axloqni o'rganuvchi nazariy axloqshunoslik. Garchi, o'zaro bir – biri bilan bog'langan fan sohalari ko'rinishida bo'lsa-da, bu tavsifdagi bo'linish XX asrdagi ikkinchi yarmisidan boshlab shakllangan.

Nazariy axloqshunoslik. *Nazariy axloqshunoslik* – bu odob – axloqni alohida o'rganish va uning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan munosabatlari bilan birgalikda beradi. Nazariy axloqshunoslik odob – axloq qoidalarining kelib chiqishi, tarixiy jihatdan rivojlanishi, funktsiya bajarish qonuniyatlari, ijtimoiy roli va boshqa jihatlarni o'rganadi. Uning ustuvor jihatdan asosi – odob – axloqni ilmiy bilishga tegishli bo'lgan bilimlar, konsepsiya va g'oyalar hisoblanadi. Shuningdek, odob – axloqni o'z

o'rganish predmeti doirasida tadqiq qiluvchi, axloqshunoslikdan boshqa fan sohalari xam mavjud hisoblanadi.

Sotsiologiya va ijimoiy psixologiya uning boshqa ijimoiy hodisalar bilan solishtirish asosidagi qoidalarini o'zida aks ettiruvchi, odob – axloqning ijimoiy funksiyalari bilan shug'ullanadi.

Shaxs psixologiyasi – odob – axloqning fiziologik jihatdan asoslarini o'rganadi. Mantiq va tilshunoslik – odob – axloqning tili, me'yoriy – axloqiy mantiqning shakllari va qoidalarini o'rganadi.

Odob – axloqning asl mazmuni – mohiyati, kelib chiqishi va funksiya bajarishi bo'yicha ushbu fan sohalari tomonidan amalga oshiriluvchi tadqiqotlar natijalari nazariy axloqshunoslikda umumlashiriladi va foydalaniladi.

Metaetika. Odobshunoslikning o'zini ilmiy fan sohasi sifatida tahlil qilish, shuningdek axloqiy kategoriya va tushunchalarning mantiqiy – tilshunoslikka oid tahlil qilinishi usullarini o'rganuvchi – tahliliy axloqshunoslik yo'nalishi mavjud hisoblanib, *metaetika* deb nomlanadi. Metaetika yo'nalishida axloqshunoslikka oid tadqiqotlarning amalga oshirilishi boshlanishi XX asrning boshlari va o'rталariga tegishli hisoblanadi. Metaetika sohasida dastlabki izlanish sifatida Jorj E. Mur tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari bayon qilingan «Axloqshunoslik tamoyillari» asari hisoblanadi. Odobshunoslikning predmeti, strukturasi va mo'ljallanishining lug'atlarda, malumotnomlarda va darsliklarda bayon etilishi masalasi bilan metaetika shug'ullanadi.

Me'yoriy axloqshunoslik. *Me'yoriy axloqshunoslik* – bu odanning huluq – atvorini boshqaruvchi, uning amalga oshiruvchi hati – harakatlarini yo'naltiruvchi, axloqiy ezigulikni baholash mezonlarini belgilab beruvchi, shuningdek barcha holatlar uchun umumiy tavsifga ega bo'lgan tamoyil sifatida o'rin tutuvchi tamoyilni (yoki tamoyillarni) qidirishni amalga oshiradi.

Me'yoriy axloqshunoslik – o'z maqsadi sifatida jamiyatda asosiy o'rinda turuvchi axloqiy qadriyatlarini qo'llab – quvvatlash, kundalik turmush tarzi vaziyatlarida huluq – atvor me'yorlarining belgilanishlarini ifodalab berish maqsadlarini ro'yobga oshirishni nazarda tutadi. Idrokka asoslangan holda, me'yoriy axloqshunoslik isbot, mulohazalardan foydalanadi va ushbu xususiyati bilan nashiatgo'ylikdan farq qilib, tanqidiy jihatdan tafakkurlovchi shaxsiyatni o'ziga jalb qila oladi, o'z navbatida axloqiy e'tiqod qaror topishini shakllantiradi. Mazmuni –

mohiyati jihatidan axloq – odob qoidalariga asoslaniluvchi mulohazalar, shaxs uchun talab holatidagi axloqiy me'yorlardan huluq – atvorni motivatsiya jihatidan belgilab beruvchi, uning ichki his – tuyg'ulariga aylanadi [9].

Odob – axloq tushunchalarining tuzgan o'rni va uni baholashlarni amalga oshirishning rad etib bo'lmaydigan ahamiyatga egaligi quyidagi ko'rinishdagi ikkita me'yoriy yo'l bilan amalga oshiriladi – ya'ni, unga oliy darjadagi, haqiqatdan yiroq bo'lgan ilohiy mazmuni – mohiyat berish yoki tabiiy – ob'ektiv mazmuni – mohiyat berish [9].

Me'yoriy axloqshunoslik ikkita pozitsiya nuqtai nazaridan qarab chiqilishi mumkin: ya'ni, kognitiv va nonkognitiv. Bunda nonkognitiv pozitsiya nuqtai nazaridan axloqshunoslik ma'naviy – axloqiy ong elementi sifatida qarab chiqiladi va unga odob – axloq haqidagi bilimlar sifatida deskriptiv axloqshunoslik qarama – qarshi qo'yiladi. Kognitiv pozitsiya nuqtai nazaridan esa – me'yoriy axloqshunoslik odob – axloqdan farq qilmaydi va shunday qilib, xususiy o'rganish ob'ekti sifatida namoyon bo'ladi, odob – axloq tushunchasi va odob – axloq haqidagi bilimlar ushbu o'rinda aralash mazmuni – mohiyatga ega hisoblanadi.

Me'yoriy axloqshunoslikning tarixiy jihatdan yo'nalishlari – antichilik, gedonizm, epikureizm, shuningdek zamonaviy tavsifdagi yo'nalishlari – kantakvontalizm, utilitarizm, deontologiya kabilardan tashkil topadi.

Amaliy axloqshunoslik. *Amaliy axloqshunoslik* – ma'lum bir aniq axloqiy vaziyatlar tanlashi asosida me'yoriy axloqshunoslikda shakllantirilgan axloqiy g'oyalar va tamoyillar bo'yicha xususiy masalalar va ularning qo'llanilishi masalalarini o'rganadi. Amaliy axloqshunoslik ijimoiy – siyosiy fanlar bilan chambarchas bog'lanishga ega hisoblanadi.

Amaliy axloqshunoslikning bo'limlari. *Bioetika* – tibbiyot va biologiya sohalarida odam faoliyatining axloqiy jihatlar haqidagi ta'limot hisoblanadi. Bioetika tushunchasi tor ma'noda *shifokor va mijoz* ko'rinishidagi o'zaro aloqadorlikda mavjud bo'lgan barcha axloqiy masalalarni anglatadi. Amaliy tibbiyot yo'nalishida doimiy ravishda, biologik fan sohalari va tibbiyotga oid bilimlar taraqqiyoti singari turli xil vaziyatlarda yuzaga keluvchi holatlar tibbiy omma orasida va shuningdek, keng omma orasida uktbu holatlarni doimiy ravishda muhokama qilish ehtiyojini yuzaga keltiradi.

Axloqshunoslikka oid konsepsiyalarning tiplari. Tarkibi va asoslanilishi bo'yicha o'zaro farqlanuvchi katta son miqdordagi va turli xildagi axloqshunoslikka

oid tizimlar mavjud hisoblanadi. Geterotom axloqshunoslik konsepsiyasida odob – axloq odamga nisbatan tashqi qonun sifatida o‘rin tutishi va unga tashqaridan, masalan Y.Aratgan tomonidan taqdim etiluvchi holat sifatida qayd qilib o‘tiladi. Diniy axloqshunoslik, jumladan xristian dini axloqshunosligi avtoritar tavsifdagi odob – axloq me‘yorlariga asoslanadi, ya‘ni bunda Y.Aratgan ezigulikni yaratishi, axloq – ma‘naviylik qoidalari va tartiblari Y.Aratgan tomonidan tasarruf etiluvchi ilohiy e‘tiqod sifatida yuzzaga chiqishi va shu sababli, so‘zsiz ravishda ushbu me‘yorlar va qoidalariga bo‘ysinish zaruriyati talab qilinishi keltiriladi.

Jimoliy axloqshunoslik – bu jamiyat hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan va bajarilishi zaruriyat hisoblangan axloqiy munosabatlar haqidagi ta‘limot hisoblanadi.

Kontekstual axloqshunoslikda berilgan aniq bir vaziyatlarda odob – axloq nuqtai nazaridan tegishli qarorlarning qabul qilinishi umumiy tamoyillarga va axloqning me‘yorlariga, ushbu berilgan vaziyat shart – sharoitlariga, ya‘ni kontekstga bog‘liq hisoblanmaydi.

Bioetika (grek tilida *βίος* – *hayot*, *ἠθική* – *hulq* – *atvor*, *ἡθική* – *harakat* degan ma‘noni anglatadi) – bu tibbiyot va biologiya sohalarida odam faoliyatining odob – axloqqa oid jihatlariga haqidagi ta‘limot hisoblanadi. «*Bioethics*» atamasi birinchi marta 1927 – yilda Fritz Jaxr (Frits Jaxr) tomonidan qo‘llanilgan. 1969 – yilda bu atama Amerikalik onkolog va biokimyogar olim V.R.Potter tomonidan insoniyatning zamonaviy olamda yashab qolishi uchun potensial havf hisoblangan holatlar bilan bog‘liq masalalarni axloqiy nuqtai nazardan baholash maqsadlarida eslatib o‘tiladi. Tibbiyotga oid jurnallarda ushbu atamaning birinchi marta qo‘llanilishi 1971 – yilda amalga oshirilgan.

«Encyclopedia of Bioethics» (I – Tom. XXI – bet) tarkibida bioetika tushunchasiga «biologik va tibbiy fan sohalarida erishilgan yutuqlar bilan bog‘liq holatda, odob – axloq nuqtai nazardan baholashlarni amalga oshirish, qabul qilingan qarorlar, hulq – atvor, mo‘ljal olishlar va hakoza ko‘rinishidagi odob – axloqqa oid ko‘rsatkichlarni tizimli tarzda tadqiq qilish» sifatida aniqlik kiritiladi.

Keyinroq esa – biotibbiy axloqshunoslik tibbiyot yo‘nalishida ta‘lim beruvchi oliy o‘quv yurtlarida o‘quv fani sohasi sifatida shakllantirilgan. Bioetika masalalariga turli xil yo‘nalishlarda faoliyat olib boruvchi faylasuf – donishmandlar o‘z nuqtai nazarlarini bildirishgan. Masalan, mashhur Yaponiyalik buddizm tarixi bo‘yicha

mutavassila hisoblangan Nakamura Xadzime (1912 – 1999 yillar) tomonidan o‘z davrlarida bioetika masalalariga alohida to‘xtalib o‘tilganligini ko‘rishimiz mumkin. **Bioetikaning yo‘nalishlari.** Keng ma‘noda bioetika falsafiy yo‘nalish sifatida nomoyon bo‘ladi va umumiy holatda tibbiyot va biologiyada yangi texnologiyalar va ilohiyatning rivojlanishi natijalarini baholashni amalga oshiradi.

Iytmunziya. Hozirgi vaqtda to‘liq holatda «*miyaning o‘lishi*» sharoitida *otamning tirikligini* saqlashning texnik imkoniyatlari ortib borishi asosida ko‘ngilli to‘vda olandan o‘tish haqidagi masala borgan sari dolzarblashib borishi kuzatilmog‘da.

Organlarni ko‘chirib o‘tkazish (*Transplantatsiya*). Rossiya miqyosida odam organizmi tirik holatda ayrim organlarni (asosan buyraklarni) ko‘chirib o‘tkazish amaliyoti faqat o‘zaro yaqin qarindoshlar o‘rtasida amalga oshirilishiga ruxsat etilgan bo‘lib, bunda har ikkala tomonning roziligi talab qilinadi.

Olandan o‘tgan odamlarning organlaridan foydalanish. Qandaydir sabablarga ko‘ra, olandan o‘tgan odamning donor sifatida organlari gancha tez ko‘chirib o‘tkazilsa, amalga oshirilgan jarrohlik amaliyotining muvafaqqiyati chiqishi imkoniyatlari shu darajada yuqori bo‘lishi qayd qilinadi. Biroq, olandan o‘tish holatini qayd qilish va uni belgilab beruvchi mezonlar hozirgi vaqtgacha bahs – munozaralarga sabab bo‘luvchi holatlardan biri sifatida qolmog‘da.

O‘zbekistondagi holat boshqa mintaqada bilan solishtirganda: Rossiyada amaliyotda qabul qilingan holatlarga binoan, agar olandan o‘tgan kishining qon toqirlaridan birortasi bu holatga qarshilik qilmasa, u holda olandan o‘tgan kishi potensial donor sifatida foydalanilishiga ruxsat etiladi. O‘zbekistonda inson – eng oliy qonliyat sanaladi/

Shuningdek, organlarning olinishini ta‘minlovchi xizmatlarni ko‘rsatuvchilarga nisbatan ta‘biyot birlashtirish masalasi murakkab holatda qolishi qayd qilinadi (jumladan, bu holatda kanam hisoblangan bemorlardan donor sifatida foydalanish maqsadida ularga tegishli tibbiy yordam ko‘rsatmaslik, va hatto jarrohlikni amalga oshiruvchi shifokor tomonidan o‘z lavozimini darajasidagi vakolatini susite‘mol qilish asosida sog‘lom odamlardan qandaydir yolg‘ondakam asoslarga binoan su‘niy ravishda donor sifatida foydalanish holatlari amalga oshirilishi ehtimolligi mavjud hisoblanadi).

Ksenotransplantatsiya. Hayvonlar organizmidan ayrim organlarning odam organizmiga ko‘chirib o‘tkazilishi alohida diniy konfessiyalar yoki ularning vakillari tomonidan salbiy holat sifatida baholanishi mumkin. Jumladan, musulmonlar va

yahudiyar uchun belgilangan qat'iy diniy tartib – qoidalariga binoan harom hisoblangan cho'chqaning qandaydir organlari odamga ko'chirib o'tkazilishi maqsadga muvofiq holat sifatida baholammaydi. Yoki hindlar uchun ilohiy jonivor hisoblangan sig'irning qandaydir organlaridan foydalanish qoralanadi. SHunday qilib, ksenotransplantatsiya hayvonlar huquqlarini muhofaza qiluvchilar va shuningdek, bu holatga hayvonlar nisbatan axloqiy me'yorlarga mos kelmaydigan holat sifatida qarovchilar tomonidan tanqid ostiga olinadi.

Homilani su'niy usulda olib tashlash. Turli xil davlatlarda miqyosida homilaning su'niy usulda olib tashlanishi masalasiga qonun doirasida turli xilda munosabat bildiriladi, bu holat albatta ushbu davlatning diniy yoki dunyoviy tuzum asosida faoliyat olib borishiga bog'liq hisoblanadi. Jumladan, Islom dini, katoliklar, buddizm va induzizm dini homilaning su'niy olib tashlanishiga qarshi fikr bildiradi. Xristian dinining mashablaridan biri bo'lgan provaslav yo'nalishi vakillari tomonidan agar, ona hayotiga havf tug'ilsa, u holda homilaning olib tashlanishiga ruxsat berish maqsadga muvofiqdigi qayd qilinadi (Rossiya Provaslav cherkovining jiti moiy konsepsiyalari asoslaridan). Ko'pgina dunyoviy tuzumdagi davlatlarda homila paydo bo'lishidan uning tug'ilishga qadar ayollarning tanasi avtonomiyasi huquqi to'liq amal qilishi belgilangan. Demak, shu sababli bu davlatlarda homilaning su'niy usulda olib tashlanishiga ruxsat etiladi.

O'zak hujayralar. Alohida holatlarda klonlash maqsadlarida o'zak hujayralarni olish uchun homila (embrion) to'qimalardan foydalaniladi (Ko'pincha holatlarda bu maqsadga mijozning somatik hujayralari yoki differentsiatsiyalamagan holatdagi homilaning blastotsistalaridan foydalaniladi). Ayrim mamlakatlarda su'niy olib tashlangan homila materialidan ushbu maqsadlarda foydalanish ta'qiqlanadi, boshqa ayrim davlatlarda esa – faqat *in vitro* sharoitida o'stirilgan to'qimalar hujayralarida klonlash maqsadlarida foydalanishga ruxsat beriladi. Muqobil tavsifdagi o'zak hujayralari mijoz tanasi to'qimalari hujayralarining qayta dasturlashtirilishi asosida ularning yoshartirilishi imkonini beradi. Bu holat biocetika masalalari nuqtai nazaridan ijobiy baholanadi.

Klinik tajribalarni amalga oshirish. Davolash usullarini takomillashtirish, nisbatan samarali preparatlarni qidirib topish maqsadlarida yangi dori va emlash vositalarini klinik sinovlardan o'tkazish amalga oshiriladi. Oldin bu ko'rinishdagi sinovlarni amalga oshirish hozirgi kundagidek keng ko'lamda amalga oshirilmagan,

shuningdek shifokorlarda sinovdan o'tkazilayotgan yangi dori va emlash vositalarining qandaydir qo'shimcha salbiy ta'sirlarga va asoratlarga ega bo'lishi haqidagi shubhalanish holatlari darajasi yuqori bo'lmagan.

Zamonaviy farmakologiya isbotlashga qaratilgan va axloqiy nuqtai nazardan sinovlarni amalga oshirish bo'yicha sezilarli tajribaga ega hisoblanadi. Ushbu tajribaning shakllantirishiga mijozlar, ko'ngillilar, sinovdan o'tkaziluvchi boshqa kishilar to'fialari tomonidan qayd qilingan sud da'volari o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lib, bu holat so'nggi 50 yil davomida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Hozirgi vaqtda sinovlarda ishtirok etish uchun asosiy talablar mijoz yoki ko'ngillilarning «tegishti axborotlar bilan ta'minlanishi asosida rozilik bildirishi» bilan belgilanadi.

Su'niy onalik qilish. Su'niy onalik qilish amaliyoti ayrim mamlakatlarda (Germaniya) ta'qiqlangan bo'lib, biroq Rossiya va Ukrainada bu holatga nisbatan ruxsat etilganligi ma'lum. Har bir mamlakatda amaliyotga joriy qilingan va o'zaro taqqiluvchi qonunchilik me'yorlari qabul qilingan.

E'ventika. Odam genomi haqidagi ma'lumotlar yoki biometrik testlarning alohida natijalari asosida u yoki bu qarorlarning qabul qilinishining potentsial funkonyatlari sezilarli darajada muammoli masalalarni yuzaga keltiradi. Bu ko'rinibtdagi ma'lumotlar shifokorlar siri hisoblanadi va ushbu ma'lumotlardan so'ngiyidaga yo'naltirilmagan tarzda foydalanish holatlaridan himoyalalanish bo'yicha bir qator tartib – qoidalar ishlab chiqilgan, jumladan ushbu ma'lumotlarni hisobga olish va ularni sug'urtalash, ushbu ma'lumotlar bilan ishlovchi xodimlarni ishga olish jarayonida tegishti tartiblarga amal qilishga kelishib olish kabilar nazarda tutilgan.

Hozirgi kunda odam genomining tabiiy holatini o'zgartirish yo'llarining, jumladan tug'ilmasdan oldin homilaning holatiga (jins, irsiy kasalliklar markerlari, testimentent tashvirlar mavjudligi va hokazo) tashhis qo'yish imkoniyatlari ayri haqiqatga ayilante bo'lish darajasi ortmoqda.

Kompyuter axloqshunosligi. Umumiy ma'noda kompyuter axloqshunosligi kompyuterdan foydalanuvchi odamlarning huquq – atvorini o'rganish bilan aloqali bilimlarni, ushbu asosda o'z mazmuniga ko'ra, odob – axloq me'yorlari hisoblangan tegishti axloqiy qoidalar ishlab chiqiladi. «Kompyuter axloqshunosligi» ilonaning qo'llanilishi claricha darajada sharti holat hisoblanib, bu fan sohasi

nisbatan yosh va XX asrning 1970 – 1980 – yillarida «axborotlarga oid axloqshunoslik», «kiberetika» kabi tushunchalar bilan birgalikda vujudga kelgan.

Kompyuter axloqshunosligi fan sohasitaro tadqiqotlarni o'z ichiga olib, texnik, ma'naviy, huquqiy, ijtimoiy, siyosiy va falsafiy masalalarni qarab chiqishni nazarda tutadi. Ushbu soha tomonidan bahli qilinuvchi masalalarni sharti ravishda bir nechta sinflarga bo'lib chiqish mumkin, jumladan:

1) Kompyuter sohasida faoliyat olib boruvchi kasbiy mahoratga ega bo'lgan xodimlar va oddiy foydalanuvchilar uchun bevosita kompyuter texnikasidan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ma'naviy – axloqiy kodekslarni ishlab chiqishi;

2) Xususiy mulkka egalik huquqini himoya qilish, mualliflik huquqini himoya qilish, shaxsiy hayot va so'z erkinligi huquqining axborot texnologiyalari sohasiga nisbatan joriy qilinishi masalalari;

3) Ma'lum bir aniq holatlarda, ya'ni asosan huquqiy jihatdan kompyuter jinyatchiligi vujudga kelishi bilan bog'liq masalalar guruh.

Kompyuter axloqshunosligi doirasida «xarakterlar axloqshunosligi» deb nomlanuvchi, alohida darajada o'ziga xos bo'lgan soha ajratib ko'rsatilib, bu yo'nalishning vujudga kelishiga zamonaviy axborot texnologiyalari oqimlarida vujudga kelgan xakerlar, pionerlar deb ataluvchi holatlar sabab bo'lgan. Internet tarmog'ining rivojlanishi bilan global tarmoqdan foydalanuvchilar sonining ortib borishi asosida ular o'rtasida axloqiy mulqotlar umumiy tartib – qoidalarni qaror topirishga qaratilgan «tarmoqqa oid axloqshunoslik» yoki «N-axloqshunoslik» (net – tarmog va etiquette – axloq me'yorlari degan so'zlardan olingan) tarkib topishi kuzatilmogda.

Kompyuter axloqshunosligi kodeksi. Kompyuter axloqshunosligining muassamlashtirilishi nisbatan yorqin tarzda aynan, ushbu sohada axloqiy kodekslarning ishlab chiqilishida namoyon bo'ladi. Ushbu qarab chiqilayotgan masala bo'yicha etarlicha darajada ko'zga tashlanuvchi holatlar AQSHda kuzatilib, bu erda kompyuter axloqshunosligi yo'nalishidagi dastlabki kodeks 1979 – yilda ishlab chiqilgan. Qabul qilingan ushbu kodeks injenerlar, olimlar va texnologlar o'z faoliyati natijalari asosida axborotlashgan jamiyada hayot kechiruvchi barcha odamlarning turmush sharoitlarini va sifatini belgilab berishi tushunchasi qayd qilingan. SHu sababli, ushbu kodeksning kirish qismida axborot texnologiyalari vositalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanishda barcha axloq me'yorlariga amal qilish zarurligi

ko'rib tashlab o'tiladi. O'z navbatida, AQSHda axborot texnologiyalari sohasi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat olib boruvchi ko'plab tashkilotlarda, jumladan «Kompyuter texnologiyalarini ishlab chiqaruvchilar Assotsiatsiyasi» (ACM), «Axborot texnologiyalari menejerlari Assotsiatsiyasi» (DPMA), «AQSHda axborot texnologiyalaridan foydalanuvchilar Assotsiatsiyasi» (ITAA), shuningdek «Ehtiroflikka ega bo'lgan kompyuter sohasidagi kasbiy mahoratga ega bo'lgan odamlar Assotsiatsiyasi» (ICCP) kabi tashkilotlarda tegishli kodekslar ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilingan.

«Axborot texnologiyalari bo'yicha Halqaro federatsiya» (IFIP) tomonidan qabul qilingan kodekslarda foydalaniluvchi axloqiy standartlar mahalliy va etnik an'analarni hisobga olgan holarda, boshqa davlatlarda milliy tashkilotlarning kompyuter sohaqshunosligiga oid kodekslarda me'yorlar sifatida qabul qilinishi mumkinligi qayd qilingan. Alohida olingan kodekslarning tarkibi boshqalardan farq qilib, biroq ularning asosini invariant tavsifidagi belgilangan axloqiy me'yorlar yig'indisi hisobli qiladi, ularni quyidagi ko'rinishda sharti ravishda ko'rsatib o'tish mumkin:

- 1) Boshqa odamlarga zarar keltirish maqsadlarida kompyuterdan foydalanmaslik;
- 2) Kompyuter tarmoqlarida boshqa foydalanuvchilar uchun halagiq beruvchi shovqinlarni yuzaga keltirmaslik;
- 3) Erkin holatda foydalanish uchun mo'ljallanmagan fayllardan foydalanmaslik;
- 4) O'g'irlik va talon – tarjoi qilish maqsadlarida kompyuterdan foydalanmaslik;
- 5) Yolg'on axborotlarni tarqatish maqsadlarida kompyuterdan foydalanmaslik;
- 6) O'g'irlangan dasturiy ta'minotdan foydalanmaslik;
- 7) Begonalarga tegishli bo'lgan intellektual mulkni o'zlashtirmaslik;
- 8) Ruqsatsiz holatda yoki tegishli kompensatsiya to'lovlari amalga oshirilmagan holatda tarmoqqa tegishli resurslar yoki qurilmalardan foydalanmaslik;
- 9) Siz yozayotgan va ishlab chiqayotgan dasturlar yoki tizimlarning ommaviy taqribat oqibatlarini haqida o'ylab ko'rish;
- 10) Boshqa odamlarga hurmat bilan munosabarda bo'lish va mulozamat ko'rsatish nuqtai nazaridan, kompyuterdan o'z-o'zingiz tomoningizdan nazorat qilish sohasida cheklangan tarzda foydalanish;

Kompyuter axloqshunosligi doirasida ishlab chiqilgan tamoyillar

1) *Privacy* (shaxsiy hayot sirilari) – odamning shaxsiy hayoti ekinligi va avtonomligi huquqi, hokimiyat organlari va boshqa odamlar tomonidan uning huquqlari paymoli qilinishidan himoyalinishi;

2) *Accuracy* (aniqlik) – tizimdan foydalanish va axborotlarni qayta ishlash bo'yicha belgilangan ko'rsatmalardan aniq tarzda foydalanish bilan bog'liq bo'lgan me'yorlarga amal qilish, o'z ma'suliyati va javobgarligiga nisbatan vijdonan va jihatimoy nuqtai nazardan ma'suliyat bilan yondoshish;

3) *Property* (shaxsiy mulk) – iqtisodiy jihatdan moddiy holatlarga nisbatan belgilangan tartib – qoidalarining asosida shaxsiy mulk hisoblangan holatlarga tajovuz qilmaslik. Ushbu tamoyilga amal qilish – axborotlarga nisbatan xususiy mulk xuquqi va mualliflik huquqiga amal qilishni anglatadi;

4) *Accessibility* (foydalana olish) – fuqorolarning axborotlarni olish huquqi, ushbu axborotlarning hohlagan vaqt va hohlagan joyda olinishi mumkinligi.

Blogga oid axloqshunoslik. Internet tarmog'ida bloglarning keng miqyosda tarqalishi bilan bog'liq holatda, kompyuter axloqshunosligining alohida darajada o'ziga xos turi – ya'ni, blogga oid axloqshunoslik qaror topishi kuzatilmog'da, bu yo'nalish tarmoqlar bloglarida nashr qilingan axborotlarning ishonchligi, plagiat (boshqalarga tegishli g'oya va fikrlarning o'zlashtirilishi), axloqiy va ma'naviy me'yorlarga amal qilish masalalarini qarab chiqishni o'z ichiga oladi. SHuningdek, Rossiya miqyosida bloglarda tilshunoslikka oid belgilangan tartib va me'yorlarning buzilishi va haqoratlash mazmunidagi qaydlar elementlaridan foydalanish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi.

«Xakerlarga oid axloqshunoslik». «Xaker» tushunchasining izohlanishiga oid keng ko'lamdagi ma'lumotlar mavjud hisoblanadi. Axloqshunoslik sohasida ushbu yo'nalishni targ'ib qiluvchi va rivojlantiruvchi mualliflardan biri hisoblangan – Erik Raymond tomonidan «Xakerning yangi lug'ati» asarida ushbu tushunchani izohlash bo'yicha quyidagi e'ttira aniqlikni keltirib o'tadi:

1) O'z ish faoliyati davomida talab qilinuvchi minimal darajadagi bilimlar bilan ish olib boruvchi dasturchilardan farq qilib, xakerlar mavjud tizimning so'z-siv darajadagi imkoniyatlari va dasturlashni nozik tarzda egallagan va o'z faoliyatidan huzurlanuvchi kishilar hisoblanadi;

2) Xaker o'ta ketgan ishqiboz (*fanat*) – dasturchi yoki shunchaki dasturchi bo'lib, kompyuter mavzularida nazariy jihatdan keltirilgan holatlarga nisbatan

qilishilriganda amaliy dasturlash yo'nalishida yuqori natijalarga erishishdan huzurlanuvchi kishi hisoblanadi;

3) Xaker – bu har qanday soha, masalan «astronom soha hakeri» yoki «botanik soha» kabi ekspert yoki o'taketgan ishqiboz hisoblanadi;

4) Xaker – umumiy qabul qilingan qoidalar va cheklanishlarni aylanib o'tuvchi tarzda faoliyat ko'rsatuvchi, murakkab masalalarni ushbu yo'sinda hal qilishdan huzurlanuvchi kishi hisoblanadi.

Da'latbki xakerlar va ma'lum bir tavsifga ega bo'lgan turmush tarzi va haliq – ayvori bilan tavsiflanuvchi ushbu fenomen 1960 – yillarda AQSHda Massachusetts texnologiya universitetida (MIT) qayd qilingan. Bu kishilar kompyuter tizimlarining harbiy ayyorona, yashirish imkoniyatlarini o'zlashtirish va tizimdan imkoniyat cheklanish darajasida foydalanishga intilishadi. Xakerlarga oid axloqshunoslik kompyuter professionalari muhitida ishlab chiqilgan bir qator qoidalar, tamoyillar va me'yorlarni o'z ichiga oladi. Ulardan asosiy lari, quyidagi holatlarda o'z ifodasini topadi:

Birinchiidan, «odamlar qachonki boshqa odamlar bilan axborotlarni almashinishi kuzatilsa, u holda qandaydir juda yaxshi va jihatimoy foydali ishni amalga oshirishadi. Ushbu tamoyilga binoran, odamlarga o'z kasbiy mahoratini namoyish qilish, ya'ni o'zlariga dasturiy maxsulotlarni yaratish va taqdim etish, jumladan foydalanuvchilar uchun kompyuter tarmoqlarida turli xildagi resurslarga kirish va axborotlar olish imkoniyatlarida foydalaniluvchi dasturlarni yaratish – bu har bir xakerning axloqiy burchi hisoblanadi».

Ikkinchidan, xakerlar tomonidan hisoblanilishicha, agar «buzib kiruvchi tomondan hech qanday o'g'irlik sodir qilinmasa, tizimda sir saqlanuvchi holatlarga e'ttibor ta'sir ko'rsatmasa, tizimni ishdan chiqarmasa, ya'ni shunchaki qiziqish yozuvchidan kimgadir tegishli bo'lgan tizimga buzib kirish – bu xakerlar uchun me'yoriy va tabiiy holat sifatida baholanadi».

Tibbiyot axloqshunosligi. *Tibbiyot axloqshunosligi* (tibbiy deontologiya) – bu tibbiyot axloqshunosligi, shifokorning o'z hamkasblari va mijozlari bilan o'zaro munosabatlarida axloqiy me'yorlarni o'rganuvchi, amaliy axloqshunoslikning bo'limi sifatidagi fan sohasi hisoblanadi.

Tibbiyot axloqshunosligining asosiy tamoyillari asoschisi – Gippokrat (Gippokrat qasami) hisoblanadi.

Tadqiqot predmeti odamning umumiy jamiyat va boshqa odamlar oldidagi burchi haqidagi ta'limot hisoblangan axloqshunoslikning bir bo'limi Rossiyada *deantologiya* deb nomlanishi qabul qilingan. Tibbiyot deantologiyasi bemorlarning sog'ayib ketishlari uchun nisbatan qulay shart – sharoit yaratib berish imkoniyatiga ega bo'lgan tibbiyot xodimlarining talab qilingan tarzidagi hujd – atvori haqidagi ta'limot hisoblanadi. «*Shifokor axloqshunosligi*» atamasining o'rimni almashirish maqsadida, 1944 – yilda jarroh N.N.Petrov tomonidan rus tilida «*tibbiyot deantologiyasi*» atamasi kiritilgan (grek tilida *déon – talab qilingan, zaratry, λόγος – ta'limot* degan ma'noni anglatadi), bunda tibbiyot hamsihralari faoliyatida uning asosiy amal qiluvchi tamoyillari ishlab chiqilgan.

Shunday qilib, deantologiyaning nazariy asoslari tibbiyot axloqshunosligidan tashkil topadi, deantologiya esa – tibbiy xodimning hatii – harakatlarda o'z ifodasini topib, tibbiy axloqshunoslik tamoyillarining amaliy jihatdan qo'llanilishidan iborat hisoblanadi. Deantologiyaning tadqiqot predmeti axloqshunoslikning tadqiqot predmetiga nisbatan keng ko'lamga ega bo'lib, bunda deantologiya shaxsiy axloq – odob me'yorlari bilan shug'ullanishi bilan birgalikda, shifokorning jamiyat (davlat) bilan o'zaro munosabatlarida, bemor va uning yaqin – qarindoshlari, boshqa shifokorlar va tibbiy xodimlar bilan munosabatlarida axloqiy me'yorlar masalalarini qarab chiqishni xam nazarda tutadi.

Tibbiyot daontologiyasi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- Shifokorlik faoliyatiga oid sirlarni saqlashga amal qilishi;
  - Bemorlarning hayoti va sog'lig'i uchun javobgarlik chora – tadbirlari;
  - Tibbiy jamoalarda o'zaro munosabatlar masalalari;
  - Bemor va uning yaqin qarindoshlari bilan o'zaro munosabatlar masalalari.
- Amerika tibbiyot Assotatsiyasi qoshidagi axloqiy va huquqiy masalalar bo'yicha Qo'mita tomonidan shifokor va mijoz o'rtasidagi yaqin aloqalar qoidalari ishlab chiqilgan.

Tibbiy deontologiyaning asosiy masalasi – bu *evtanaziya*, shuningdek, mijozning olamdan o'tishi holatlaridan gochib bo'timaslik bilan bog'liq hisoblanadi.

Kasbiy mahoratga oid axloqshunoslik. Kasbiy mahoratga oid (*professional*) axloqshunoslik – bu quyidagi holatlarni ifodalash uchun qo'llaniladi:

- Kasbiy mahorat me'yorlari tizimi (masalan, «*huquqshunosning kasbiy mahoratiga oid axloqshunosligi*»);

- Kasbiy mahorat asoslariga nisbatan axloqiy tavsifga ega tadqiqotlarning yo'naltirishlari.

Hozirgi vaqtda ushbu atamaning ahamiyati o'z navbatida kontekstdan kelib chiqqan holatda belgilanadi yoki alohida holatlar asosida ifodalanaadi.

Kasbiy mahoratga oid (*professional*) axloqshunoslik – ma'lum bir aniq vaziyatlarda kasbiy mahoratga oid faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olingan holda, mutaxassisning hujd – atvor qoidalari va axloq – odob tamoyillari tizimi, me'yorlaridan tashkil topadi. Kasbiy mahoratga oid axloqshunoslik har bir mutaxassisni tayyorlash jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanishi zarur.

Har qanday kasbiy mahoratga oid axloqshunoslik tarkibi umumiy va xususiy holatlar asosida qaror topadi. Kasbiy mahoratga oid axloqshunoslikning umumiy tamoyillari umuminsoniy axloq qoidalariga asoslanib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) Kasbiy mahorat nuqtai nazaridan hamfikrlik (ayrim holatlarda alohida muhtimlar asosidagi cheklanishlar ko'rimishida ifodalanaadi);

- b) Burch va or – nomus tushunchalarining alohida darajada ifodalaniishi;
- v) Faoliyat predmeti va turiga bog'liq holatda, javobgarlikning alohida darajadagi shakli.

Xususiy tamoyillar u yoki bu turdagi kasblar tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari, ma'lum bir aniq shart – sharoitlar asosida kelib chiqadi va asosan, mutaxassislariga nisbatan qo'yiluvchi talablar bo'yicha axloqiy kodekslarda o'z ifodasini topadi.

O'z navbatida, kasbiy mahoratga oid axloqshunoslik faqat kasbiy mahoratga ega kashmlarning faoliyati turli xildagi odamlarga bog'liqligi kuzatiluvchi, ya'ni ushbu omilga oshiriluvchi faoliyatning yakuniy natijasi yoki ushbu harakatlar jarayoni holatga odamlar yoki insoniyat hayotiga alohida darajada muhim ahamiyatga ega bo'lgan ta'sir ko'rsatishi qayd qilinuvchi kasb sohalariga tegishli holat sifatida qayd qilinadi. Ushbu holatga bog'liq ravishda, pedagogik, tibbiy, huquqiy, shuningdek oliimning axloqshunosligi kabi an'anaviy tarzda kasbiy mahoratga oid axloqshunoslik turlari o'zaro ajratib ko'rsatiladi, bundan tashqari nisbatan yangi hisoblangan, «*inson omil*»ning roli ortib borishi bilan bog'liq bo'lgan, faoliyat turlari asosidagi (injenerk axloqshunosligi) yoki ushbu omilning jamiyatdagi ta'siri kuchayishi bilan bog'liq bo'lgan holatlar asosidagi turlari (jurnalist axloqshunosligi, bioetika) qayd qilinadi.

Kasbiy mahorat va mehnatga bo'lgan munosabat shaxsning axloqiy qiyofasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan sifatlar hisoblanadi. Bu sifatlar individning shaxs

sifatida baholanishda birinchi darajali o'rin tutadi, biroq tarixiy rivojlanish jarayoni davomida ularning tarkibi va baholanishi darajasi sezilarli darajada o'zaro farqlangan. Sinfiy jihatdan tabaqalashgan tuzumga asoslanuvchi jamiyada bu sifatlar mehnat turlarining ijtimoiy jihatdan teng emasligi, aqliy va jismoniy mehnatning o'zaro qarana – qarshi tavsifga egaligi, imtiyozga ega bo'lgan va imtiyozga ega bo'lmagan kasblarning mavjudligi bilan tavsiflanadi, shuningdek bu start – sharoitlarda ushbu sifatlar bevosita kasbiy faoliyat ko'rsatuvchi guruhlarining tegishli sinflarga oid ongi, o'zligini anglatishi, ushbu ong tarkibining to'ldirilishi manbalari, individning umumiy madaniy darajasi va shu kabi holatlar bilan bog'liq hisoblanadi.

Kasb – bu o'quv jarayoni va uzoq vaqt davomidagi mehnat amaliyoti natijasida o'rnatiluvchi, zaruriy bilim va malakalarga ega bo'lishni talab qiluvchi ma'lum bir aniq turdagi mehnat faoliyati hisoblanadi.

Kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslik – bu bevosita odamning u yoki bu sharoitlarda hayoti va jamiyatdagi faoliyatiga yo'natirilgan tavsifdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Kasbiy faoliyatga oid odob – axloq me'yorlari – bu axloqiy – umuminsoniy ideallar asosida shaxsning ichki o'z – o'zini boshqarishi tartibi, qabul qilingan etalonlar, namunalar va tartib – qoidalaridan tashkil topgan boshqarishning boshlang'ichi hisoblanadi. Kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslikning vujudga kelishi vaqt o'tishi bilan u haqdagi ilmiy axloqiy nazariyalar yaratilishini belgilab beradi. U yoki bu kasbiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda boshqarish jarayonining zaruriyati, kundalik turmush tajribasi kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslikning ma'lum bir aniq talablarini shakllantirish va anglab etish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslikda belgilangan me'yorlarning qaror topishi va o'zlashtirilishida ijtimoiy fikrlar faol rol o'ynaydi.

Dastlab, kundalik turmush tarziga oid, maishiy hayot tarziga tegishli bo'lgan axloqiy ong sifatida vujudga kelgan kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslik navbatdagi davrlar davomida har bir kasbiy guruhlar vakillarining hujq – atvori amaliyoti bo'yicha umumlashtirish asosida rivojlantirilgan. Ushbu umumlashtirishlar yozma qayd qilingan va og'zaki, shuningdek, nazariy xulosalar shaklida hujq – avtor kodekslarida yig'indi ko'rinishida o'z aksini topgan, bu holat kundalik turmushga oid ong shaklidan kasbiy faoliyatga oid odob – axloq me'yorlariga o'tishdan dalolat beradi.

Kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslikning asosiy turlari quyidagilardan tashkil topadi: jumladan, shifokorlar axloqshunosligi, pedagogik axloqshunoslik, olimning axloqi, huquq axloqshunosligi, tadbirkor (*businessmen*), injener va hakoza kasbiy faoliyat vakillarining axloqshunosligi. Kasbiy faoliyatga oid axloqshunoslikning har bir turi o'ziga xos kasbiy faoliyat bilan belgilanadi, odob – axloq me'yorlari va tamoyillarining ro'yobga oshirilishida o'ziga xos jihatlarga ega va ular umumiy birlikda odob – axloqning kasbiy faoliyatga oid kodeksini tashkil qiladi.

Siyosiy axloqshunoslik. Aftotun va Arastu siyosiy axloqshunoslikka alohida darajada katta e'tibor qaratishgan.

Yangi davrda Nikkolo Maklavelli o'zining mashhur «Podshoh» asarida shvobaning axloqshunoslikdan avtonom tavsifga egaligini ko'rsatib o'tadi va ushbu asosda «*maklavellizm*» deb nomlanuvchi an'analarga asos solgan.

Siyosiy axloqshunoslik sohasida amalga oshiriluvchi zamonaviy taddiqotlarda adolat masalasiga yo'natiriluvchi o'yin nazariyasi kuchli darajada o'z ta'sirini ko'rsatgan. Masalan, bu yo'natishda Amerikalik faylasuf – Jon Roliz tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar juda mashhur hisoblanadi.

Antiklik kritish. K.S.Gadjiev tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, «siyosiy axloqshunoslik – bu jamiyat va davlat tuzilmalarining ijtimoiy jihatdan adolatlarga asoslanishi, boshqaruv va fuqorolarning burch va huquqlarining o'zaro bog'liqligi, odob va fuqorolarning fundamental huquqlari, erkinlik, tenglik va adolat va shu kabi tushunchalarning aql – idrok asosidagi o'zaro muvozanatlashgan nisbatlari kabi masalalarga asoslanuvchi, siyosiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan me'yoriy asoslar hisoblanadi».

Ekologik axloqshunoslik. *Ekologik axloqshunoslik* – bu axloqshunoslik va ekologik fan sohalari o'rtasida joylashuvchi, fan sohalariaro sintez natijasida yuzaga kelgan amaliy soha hisoblanadi. Ekologik axloqshunoslik tabiiy tizimlar va ular bilan o'zaro munosabatlarda o'z aksini topuvchi axloqiy – qadriyatlariga oid bir butun yagona me'yorlar majmuasini o'z ichiga qamrab oladi.

Ekologik axloqshunoslik bo'yicha ilmiy yo'nalishlarning qaror topishi. XX asrning 1970 – yillaridan boshlab, ekologik axloqshunoslik tabiiy olamda odamning hujq – avtor qoidalarini, o'ziga xos tavsifga ega bo'lgan axloqiy tamoyillar va burchlar (qonunlar) ishlab chiqishga qodir bo'lgan, mustaqil fan sohasi sifatida talabgorlik qila boshlabni qayd qilinadi. Ekologik axloqshunoslik g'oyalarining faol tarzda tarqalishiga

bir qator ixtisoslashgan jurnallar o'z hissasini qo'shgan: jumladan, 1979 – yilda AQSHda faylasuf Y.Ujdin Xargrou tashabbusi bilan «Ekologik axloqshunoslik» («*Environmental ethics*») jurnali nashr qilina boshlangan, shuningdek 1992 – yildan boshlab, Angliyada «Ekologik qadriyatlar» («*Environmental values*») jurnali, Germaniyada esa – «Ekologiya va axloqshunoslik» («*Ökologie und Ethik*») jurnali nashrdan chiqarila boshlangan. Sobiq Ittifoqda bu davrda ekologik axloqshunoslik alohida mustaqil fan sohasi sifatida mavjud bo'lmagan, shu sababli ushbu davrga oid adabiyot ma'lumotlarida yoki oliy o'quv yurtlarining o'quv dasturlari tarkibida bu haqda birorta ma'lumot mavjud emas. Rossiyada bu yo'nalishdagi dastlabki tadqiqot ishlari sifatida 2001 – yilda V.N.Volchenko tomonidan «Olamni anglab etish va XXI asrda ekoeitika» asari nashrdan chiqqan va 2007 – yilda uning ikkinchi nashri chop etilgan.

Ekologik axloqshunoslik fan sohasining asoschilari. Ekologik axloqshunoslik fan sohasining asoschilari sifatida nemis – fransuz teolog olimi, shifokor va faylasuf – Albert Shveyser va Amerikalik ekolog, zoolog va faylasuf olim – Oldo Leopold qayd qilinadi. A.Shveyser tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, «hayot oldida unga nisbatan hurmat bajo qilish» universal axloqshunoslik sifatida qaror topishi zarur va umumiy holatda esa – odamlarning dunyogarasli sifatida o'rin tutishi talab qilinadi. Axloqshunoslik – bu hayot kechiruvchi barcha tiriklik uchun javobgarlik, ma'suliyatni his qilishni anglatadi.

Rio Deklaratsiyasi. Atrof – muhit va rivojlanish bo'yicha Rio-de-Janeyro Deklaratsiyasi (*Rio Deklaratsiyasi*) 1992 – yilda BMTning navbatdagi anjumanida qabul qilingan. Unda ekosferada hujd – atvor me'yorlari asosida ishlab chiqilgan ekologik huquqning asosiy tamoyillari qayd qilingan.

Huquqiy axloqshunoslik. *Huquqiy axloqshunoslik* – bu huquqshunoslikning kasbiy faoliyatiga oid axloqshunoslik hisoblanadi, ya'ni huquqiy kasb sohasida faoliyat olib boruvchi xodimlarning odob – axloqqa oid sifatlariga qo'yiluvchi talablar haqidagi ta'limot, huquqshunoslikka oid faoliyatda huquqiy madaniyat haqidagi fan sohasi hisoblanadi.

Huquqshunos faoliyati axloqshunosligi masalasi Qadimgi Rim davridayoq ilgari surilgan. E.V.Vaskovskiy tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan, «advokatura kabi birorta kasbiy faoliyat turi u bilan shug'ullanuvchi kishilardan shu darajada yuksak, odamning havasini keliruvchi ma'naviy – axloqiy sifatarni talab qilmaydi». Advokat

«huquqshunoslik sohasida bo'tajak mutaxassis sifatida, har qanday ayyorliklarni qonuniy shaklda aks etirib bera olishi mumkin...». Ushbu muallif tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, «sudy va prokuror xam huddi shunday tavsifga ega hisoblanadi». A.E.Koni o'zining «Jinoiy jarayonda axloqiy boshlang'ichlar» asari (1902 – yil) orqali Rossiyada sud axloqshunosligi fanining asoschisi hisoblanadi.

«Huquqshunoslikka oid axloqshunoslik», «Huquqshunosning kasbiy faoliyatiga oid axloqshunoslik», «Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining kasbiy faoliyatiga oid axloqshunoslik» fan sohalari sifatida Rossiyada Huquqshunoslik yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlari va oliy o'quv yurtlarining huquqshunoslik fakultetlarida o'quv fani sifatida o'tiladi.

1973 – yilda sud axloqshunosligi yo'nalishida Rossiyada dastlabki monografiya muallif qilingan, bu asar Voronej Davlat universiteti Huquqshunoslik fakulteti olimlari – Gennadiy Fedorovich Gorskiy, Lev Dmitriyevich Kokorev, Dmitriy Petrovich Kotov tomonidan yozilgan. Bu ish kriminalist va protsessualist mutaxassislar orasida ommaviy rezonans holati vujudga kelishiga sabab bo'lgan, qisqa muddat ichida V.G.Belyaev, A.D.Boykov, Yu.V.Korenevskiy, M.S.Strogovich kabi olimlar tomonidan ushbu sohaga bog'ishlangan taqrizlarning markaziy nashrlarda chop etilishi bu haqda dalolat beradi.

Huquqshunoslik axloqshunosligi bilan birgalikda, shuningdek huquqshunoslik deontologiyasi xam ajratib ko'rsatiladi, ya'ni bu yo'nalish huquqshunoslik sohasi bo'yicha faoliyat davomida odob – axloq va ma'naviyat (*deontologiya*) masalalari haqidagi ta'limot hisoblanadi.

2007 – yil 1 – iyul sanasida Angliyada va Uels hududida solistlorlarning kasbiy faoliyatiga oid yangi Kodeksi chiqarilgan va kuchga kirgan.

Falsafiy axloqshunoslik. *Falsafiy axloqshunoslik* haqida bayon qilingan umumiy tasavvurlardan kelib chiqqan holatda, men uning so'z qo'lishiga sabab bo'luvchi fandiyrdir simptomlarni ko'rmayaman va shu sababli, bu yo'nalishning taqdiri haqida qayg'urishga molik hisoblangan chaqirig'lar o'rinsiz deb bilaman. Agar, dunyo miqyosida falsafa haqida fikr bildirilsa, u holda bu yo'nalishning ko'ranaklaridan biri sifatida «Ethics» jurnali alohida o'rin tutishi mumkin. So'nggi 30 yil davomida bu jumalda nashr qilingan amaliy axloqshunoslikka oid maqolalarning son miqdori bir necha marta ortganligiga guvoh bo'lish mumkin. Biroq, ushbu davr davomida amaliy axloqshunoslik yo'nalishida amalga oshirilgan tadqiqotlarning

navzulari variatsiyalari va tebranshlarini o'z ishi bilan solishtirilsa, u holda mos ravishda bu yo'nalishdagi sezilarli ahamiyatga ega bo'lgan fikrlar qayd qilinuvchi mualliflar soni sezilarli darajada ortganligini ko'rish mumkin. Ushbu nuqtai nazaridan, yillik nashrdan chiqariluvchi «Axloqshunoslikka oid fikrlar» to'plamida qandaydir shov-shuvga sabab bo'luvchi, havf-hatar signali sifatidagi fikrlar qayd qilinmaydi. Qayd qilib o'tishim mumkinki, «Axloqshunoslikka oid fikrlar» to'plamida amaliy axloqshunoslik yo'nalishiga oid maqolalar soni ortishi kutilishi tabiiy holat hisoblanadi. Biroq, bu ko'rinishdagi maqolalar sonining kamligi ehtimol, siyosat bilan emas, balki boshqa sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Falsafiy axloqshunoslik haqida fikr bildirganda, men axloqiy jihatdan to'yinagan va axloqiy jihatdan yo'naltiriluvchi falsafa nuqtai nazaridan axloqshunoslikning falsafaning bir qismi sifatida baholanishini qo'llab-quvvatlamayman. Bu so'zsiz ravishda masalaning muhokama qilinishi uchun qiziqarli holat hisoblanadi. Biroq, ushbu o'rinda amaliy axloqshunoslik tushunchasiga teng holda, falsafiy axloqshunoslik tushunchasi orqali niman tushunishimizga oydinlik kiritib olishimiz muhim hisoblanadi. Bunda men falsafiy axloqshunoslik predmeti umumiy va mavhum tushunchalar darajasidagi odob – axloq va ma'naviy fenomenlar hisoblanishidan kelib chiqib fikr bildirishni maqsadga muvofiq deb hisoblayman. Qat'iy tarzda fikr bildiradigan bo'lsak, u holda odob – axloq – bu falsafiy konsept hisoblanadi. Barcha odob – axloqqa oid hodisalarni o'z ichiga qamrab oluvchi tarzda, ushbu konsept tarixiy rivojlanish davomida «*odob* – *axloq*» tushunchasi shakllanishi va shuningdek, tarixiy falsafiy fikrlar shakllanishidan kechroq yuzaga kelgan. Agar, ushbu yo'nalishga oid zamonaviy rus matnlarini tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, ularda aks ettirilgan holatlar (men mulohaza qila olishim mumkin bo'lgan darajada) ko'p jihatdan ingliz matnlaridan farqlanmaydi, ushbu so'zning konnotativ jihatdan ahamiyati etarlicha darajada harakatchanlik tavsifiga ega bo'lib, har doim ham falsafiy – axloqiy tushuncha hisoblangan – «*odob* – *axloq*» tushunchasiga mos kelavermaydi. O'z navbatida, odob – axloq bo'yicha zamonaviy falsafiy – axloqiy konsepsiyalar ma'lum darajada qadriyatlariga oid haqiqiy holatlarni tahmin qilishga qaratilgan, ijtimoiy, madaniy yoki tilshunoslikka tegishi qaror topgan qoidalarni ko'rsatib beradi. Biroq, ijtimoiy institutlar doirasida aks etishida vositachilik vazifasini o'tovchi, ijtimoiy amaliyot va yakka tartibdagi hulq – atvoriga nisbatan tadbir etiluvchi, ma'lum bir qadriyatlardan tashkil topgan tarkibga ega bo'lgan odob – axloq tushunchalariga asosiy

ing u buriluvchi konsepsiyalar xam mavjud hisoblanadi. Hatto, odatdagi mulohaza yuritishga asoslaniluvchi odob – axloqqa oid ong ushbu masalalarga nisbatan olib qaralganda, ko'proq befarq tavsifda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Ushbu o'rinda yakka tartibdagi va ijtimoiy odob – axloq yoki axloqning perfeksionistik va dissipinar vektorlari o'rtasidagi o'zaro farqlanishlar haqida fikr yuritilmaydi. Biroq, bularning birinchasi odob – axloqning falsafiy nazariyalari uchun tadqiqot predmeti hisoblanadi.

Falsafiy axloqshunoslikni, uning tabiatini, formati va epistemik jihatdan tutgan o'rini va hakoza holatlarini tushinishda rivojlanish tajribasi, ya'ni odob – axloqning o'ziga xos fenomeni sifatida o'ziga diqqatni jalb qiluvchi holat sifatida qabul qilingan, differensiallangan falsafiy bilimlar, falsafiy axloqshunoslik tajribasi, uning turli xil janriyatlarda tarixiy rivojlanishi davomida qamrab olish xususiyatlari, shuningdek axloqshunoslikka oid bilimlarning tabaqalanishiga olib keluvchi turli xil shakllarda namoyon bo'luvchi amaliy axloqshunoslikka oid bilimlar sifatida partikulyar axloqiy amaliyotlarning (kasbiy faoliyatga oid, korporativ va boshqa turdagi) vujudga kelishi g'oyaviy va kognitiv jihatdan qarochalik tarkibiy boy bo'lishiga qaramasdan, va o'zaro oddiy ijtimoiy qaror topishlar va kuchsiz darajada tabaqalashgan, texnik jihatdan ta'minotga ega bo'lmagan nazariy bilimlar kuzatiluvchi shart – sharoitlarda rivojlanuvchi qadimiy falsafaga nisbatan solishtirilganda, ko'proq darajada ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar sifatida qarab chiqilishi mumkin.

Amaliy – axloqiy bilimlarning o'ziga xos belgilari – bu vaziyatga oid tahlil uslubiyatidan foydalanish bilan bog'liq hisoblanadi. Aniq va ma'lum bir tiplarga oid vaziyatlarni tahlil qilish – bu ayнан amaliy axloqshunoslikda qo'llaniluvchi usullardan biri hisoblanadi. U amaliy axloqshunoslikning o'z – o'ziga qaratilgan maqsadlari va bundan tashqari, uning asosiy shakli sifatida o'rin tutmaydi. Amaliy axloqshunoslikda amaliy va me'yoriy jihatdan ifodalannuvchi manfaatlar nisbatan ko'proq darajada namoyon bo'ladi. Bu holatlar ma'lum bir turdagi ijtimoiy amaliyotga nisbatan yo'naltiriladi, yakuniy holatda esa – ularga moslashish sifatida, qabul qilingan siyosiy va ma'muriy – boshqaruvga oid qaror qabul qilishlar va ushbu amaliyot tarkibiga qaratib olinuvchi odamlar faoliyatiga oid kasbiy faoliyatga oid hulq – atvor amaliyoti bo'yicha ma'buuriyat va ma'suliyatni ta'minlashga qaratilgan axloqiy tamoyillar va qoidalarning ishlab chiqilishi amalga oshiriladi.

Amaliy axloqshunoslik (o'zining alohida qamrab olish ko'lamini nuqtai nazaridan) bu ma'nolarni hal qilishda qisman faoliyatning xususiy tiplarga oid turlari va

amaliyotdan kelib chiqib ish yuritadi. Bu faoliyat va amaliyotning shunday turlari hisoblanadi, bunda quyidagi holatlarga e'tibor qaratiladi:

a) Ushbu masalalar bo'yicha qadriyatlar — me'yorlar mazmuniga ega bo'lgan tajribaning to'plamaganligi nuqtai nazaridan misisizligi;

b) ICHKI maqsad va motivlarning o'ziga xosligi va boshqa sabablar ustidan turli xil sabablarning ustuvorlikka ega kuchi (o'z navbatida, axloqiy motivlar ustidan ustuvorlik) qayd qilinishi tendensiyasi;

c) Manfaatlarning to'qnashuvi, o'zaro kesishuvchi tavsifdagi ziddiyatlar ehtimoligi ortishi, shu bilan bir vaqtda ularni tekzor tarzda hal qilish uchun vaqt va vositalarning tanqisligi.

Amaliy axloqshunoslik o'zining boshlang'ich, vaziyatlarga oid — tahliлий, qadriyatlarga oid — mulohazakorlik asosidagi va me'yoriy ishlanmalari bilan ushbu amaliy qiymchiliklarni kompensatsiyalashga va ushbu holatlar asosida yuzaga keluvchi axloqiy tushunmovchiliklar, noaniqliklarni bartaraf qilishga qaratiladi. Faqat ushbu mazmun — mohiyatiga ko'ra, amaliy axloqshunoslik jitmoy amaliyot tarkibida ishtirok etuvchilarning o'ziga xos faoliyat turlarida hayotning soxoslashirishini ta'minlaydi. Boshqa barcha qolgan holatlarda amaliy axloqshunoslik ular uchun malol keluvchi holat sifatida ifodalanaadi, ya'ni o'zining amaliy ishlanmalarida talablarni shakllantirish yoki shunchaki dolzablashirish (boshqa to'xtamlar asosida shakllantirilgan holatda), erkin tarzda amalga oshiriluvchi faoliyatning o'ziga xos turlari ro'yobga oshirilishida va shuningdek, yakka tartibdagi va jamoaviy agentlarning jitmoy amaliyoti davomida burch va ma'suliyat, javobgarlik shaklida ayrim cheklashlarni joriy qilishni ko'rsatib beradi.

Ushbu holat asosida barchasi oydinlashadi, ya'ni amaliy axloqshunoslik natijalar agentlar tomonidan amalga oshiriluvchi faoliyat talablari asosida yuzaga keluvchi savollargagina javob bermasdan, balki odob — axloq nuqtai nazaridan fikr yurituvchi fuqorolarning javobgarlik va ma'suliyatni his qilishlari sifatida, agentlar faoliyatini amalga oshiriluvchi jamiyat talab va ehtiyojlari asosidagi savollarga javob berishini amalga oshiradi.

Amaliy axloqshunoslik — bu nazariy — amaliy bilimlardan tashkil topadi. U o'zining nazariy qismida agar u bilan aralash tavsiflarga egaligi haqida fikr yuritilmasa, u holda falsafiy axloqshunoslik masalalari bilan uyg'unlashadi.

Munosiblik g'oyasi tolerantlik va zulm o'tkazishga qarshilik g'oyalari bilan korrelyatsiyalanadi. Bunda odamlar o'rtasidagi o'zaro axloqiy aloqadorliklarni anglab olishda xam o'ziga xos o'tish holati yuzaga keladi, ya'ni bunda axloqiy mulohazalarda mosiy urg'u hamkorning (*retseptent*) faoliyatiga qaratiladi va axloqiy jihatdan qarab chiqilishda predmetning ustuvorligiga amal qilinadi, shunday qilib shaxslararo o'zaro munosabatlarining (qarorlar qabul qilish va harakatlarni amalga oshirishda agent sifatidagi shaxs emas) o'zi qaror topadi. Boshqa bir misol — tabiatga nisbatan munosabatlarda mavjud bo'lgan harakatlar va siyosatga asoslaniluvchi qadriyatlarga oid masalalar, jumladan antropotsentrik va non-antropotsentrik yondoshuvlarning o'zaro qarana — qarshi qo'yilishini qarab chiqamiz. Axloqiy — ekologik baxs — munozaralarda birinchi planga olib chiqiluvchi non-antropotsentrizm asosida axloqiy javobgarlik tushunchasining izohlanilishida o'tish holati kuzatilib, ya'ni, bunda odamlarning natijalar boshqa odamlar oldidagi ma'suliyati va javobgarligi masalasi, balki jamiyat oldidagi javobgarligi, Er planetasi oldidagi javobgarligi, o'z navbatida ushbu holatdan kelib chiquvchi tegishli burch va ma'suliyatlari muhim o'rin tutishi qayd qilib o'tiladi.

Yana bita misol sifatida iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lgan axloqiy baxs — munozaralarni keltirib o'tish mumkin. Global miqyosda harorat isishining sababi sifatida amalga oshiriluvchi faoliyatga nisbatan ma'suliyat va javobgarlik, shuningdek ushbu muammoning keskinlik darajasini susaytirish yuzasidan zo'r berishlar bo'yicha javobgarlik masalasi amaliy axloqshunoslik nuqtai nazaridan olib qaralganda, etarlicha darajada murakkab masala hisoblanadi. Bir tomondan biz bu erda sabab va natijalarning vaqt va makon bo'yilab yoyilish tavsifiga ega bo'lishi, bu holatda zarar keltirishga olib keluvchi sabablar natijalar ongli tarzda amalga oshirilmaligi va hayotda namoyon bo'lmaligi, balki ma'lum bir aniq faoliyat turining keltiruvchi natijalar ta'siri bo'yicha faktlar noaniqligi qayd qilinishi kuzatiladi. Boshqa tomondan esa — iqlim o'zgarishlariga qarshilik ko'rsatish masalasining hal qilinishi garchi, makon bo'yilab tarqoq holatda bo'lsada, jamoaviy ma'suliyat va javobgarlikni his qilish, o'zaro uyg'un tarzda, global ko'lamda birgalikda harakat qilishni talab qiladi. Ushbu holatga bog'liq ravishda, jamoaviy harakat qilish masalasini axloqiy nuqtai nazardan mulohazalana qilish dolzarblashadi (turli xil jitmoy fan sohalarda ishlab chiqiluvchi masalalar), bunda ma'ntiqiy tahli qilish orqali jamoaviy javobgarlik va ma'suliyat mexanizmlariga oydinlik kiritiladi.

1. O'zbekistonda oliy o'quv yurtlari darajasida kuzatiluvchi axloqshunoslikka nisbatan havfli tahdidlardan biri sifatida – falsafiy ta'limning ssientzatsiya tavsifiga ega bo'lgan, tarix falsafasi va fan falsafasi bilan chalkashtirish ko'rsatib o'tiladi. Bu ko'rinishdagi chalkashlik holati oliy o'quv yurtlarida diplom olishdan keyingi faoliyatda xam institutsional mustahkamlanadi. Falsafiy ta'limda bu ko'rinishdagi o'zgarishlar ta'sirini muhokama qilish (falsafa professorlari uchun emas) – ushbu biz yuritayotgan muhokamalar doirasidan chiqib ketuvchi, alohida mulohazalar yuritish sohasi predmeti sifatida o'tin tutadi.

2. Amaliy axloqshunoslikning keng miqyosda va tarmoqlangan ko'rinishida rivojlanishiga e'tibor qaratgan holatda, shuningdek uning chegaraviy darajada qar'iy emasligi, semantik jihatdan «axloqshunoslik» atamasining publitistik jihatdan foydalanilishi, falsafiy hisoblamagan maxsus matnlarda ishlatilishidagi mazmun – mohiyatining yuvilgan shaklda qo'llanilishi asosida, men falsafiy axloqshunoslikning predmeti sifatida «axloqiy falsafa» yoki «axloq falsafasi» so'z birlikmalaridan foydalanishni tavsiya qilgan bo'lar edim, o'z navbatida «axloqshunoslik» so'zini ratsional va tizimga solingan axloqiy tasavvurlar, amaliy ta'dqiqotlar va ishlatmalar, su'niy tarzda ishlab chiqilgan tartib va qoidalar tizimlarini ifodalashda qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Axloq ilmi va uning shakllanish bosqichlari
2. Axloqshunoslikning tarixi
3. Amaliy axloqshunoslik. Axloqshunoslikka oid konsepsiyalarning tirlari
4. Axloqshunoslikning asosiy kategoriyalari

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shevtshamedova N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Idris" nashriyoti, 2020
2. Иззетова Э., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Хаврак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005.391 стр
4. Uzbekiston falsafasi tarixi. Аликулов Х. масбул мухаррир. муаллифлар, жамоаси. Ташкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/45339978/>

№№lari	Axloq	Etika	Bioetika
<i>Taqqos</i>			
O'zlashuvchiligi			
Tarqilish jihatdani			

8-MAVZU.

NAFOSAT FALSAFASINING IJTIMOY HAYOTDAGI AHAMIYATI

REJA:

1. Nafosat falsafasi va uning mazmuni
2. Estetikaning asosiy kategoriyalar
3. Estetikaning zamnaviy muammolari.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Nafosat, Estetika, kategoriyalar, kelg'lilik, hay'iya psixologiyasi, Etimologiya, Piching (kinoya), estetika. Arab she'riyati, Fors she'riyati, go'zallik.

Estetika (nemis tilida – *ästhetik*, grek tilida – *αἰσθητική* – so'zlaridan olingan bo'lib, *αἴσθησις*, *szg'iltarga oid his qilish*) degan ma'noni anglatadi) – tabiatda va hayotda go'zallik va badiiy ijodning mazmun – mohiyati va shakllari haqidagi falsafiy ta'limot hisoblanib, sa'natning ijtimoiy ong tarkibida alohida darajadagi o'ziga xos shakl sifatida qarab chiqilishini anglatadi.

A.F.Losev tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, estetikaning o'rganish predmeti badiiy mavjudlikning barcha sohalariga tegishli bo'lgan ifodalash shakllaridan iboratdir (torad). A.F.Losev tomonidan qayd qilinishicha, deyarli ijtimoiy hayotning barcha sohalarini estetika uchun manba vazifasini bajarishi mumkin, estetika har bir ijtimoiy – tarixiy taraqqiyot davrlarida mavjud bo'lgan har qanday holatlar asosida shakllanadi va ulardan oziqlanadi.

Estetik kategoriyalar:

- Go'zallik – xunuklik;
- Yuksaklik (oliyanoblik) – pastlik (tubanlik);
- Fojeaviylik – kulgililik (hajviya, hazil – kinoya, satira). Shuningdek, fojeaviylikning susaytirilgan shakli sifatida dramatik holatlar ko'rsatib o'tilishi mumkin.

Bundan tashqari go'zallik kategoriyasi sifatida *qahramonlik* baxs – munozaralarga sabab bo'luvchi holat hisoblanadi. Jumladan, keltirilgan talqinlardan birida u ijtimoiy hayotdagi holatlarning yuksaklikka yo'g'rilgan proektsiyasi sifatida keltiriladi, boshqa bir talqin bo'yicha esa – fojeaviylik kategoriyasining talqini sifatida, yuksaklik asosida ifodalaniş tarzida qayd qilinadi. SHunga o'xshash teng holatda, xunuklik xam pastlik va kulgililik tarzida ifodalanişni mumkin, bunda odadla yuksaklik asosidagi ifodalanişlar va go'zallik o'zaro aralashmaydi.

Estetik bilimlarning turlari va tiplari. Estetika haqida yozuvchi mualliflarning nuqtai nazarlaridagi falsafiy va uslubiy qaror topishlarga bog'liq holatda, estetika quyidagi turlarga ajratiladi:

- Empirik;
- Psixologik;
- Rasmiy;
- Me'oriy;
- Nazariy muhokamaga asoslanilgan (*spekulyativ*).

Sub'ekt – ob'ekt munosabatlari tavsiflariga ko'ra, estetika quyidagi turlarga ajratiladi (V.V. Bricikov ma'lumotlari asosida):

- *Eksplitsit estetika* – falsafaning mustaqil bo'limi;
- *Implitsit estetika* – ichki va boshqa fan sohalarida estetik tajribaning mustaqil tarzda, yarin nazariy jihatdan mazmun – mohiyatining ifodalanişhi.

Estetikaning tarixi. *Antik davrga oid estetika.* Odadta, estetikaning tarixi qadimiy (*antik*) davrdan boshlanadi. Pifagor davrida xam go'zallik deb ataluvchi, o'zaro uyg'unlik va son nisbatlarining o'zaro muvofiqligi asosida tavsiflanuvchi, fundamental estetik kategoriya tabiiati bilan qiziqishgan. Shuningdek, estetik mushohada yuritish yo'nalishidagi alohida fikrlar Qadimgi Gretsiyada yashab ijod qilgan faylasuflar tomonidan bildirilgan, jumladan Demokrit sa'natning ilhomlantiruvchi tavsifi haqida o'z fikrlarini bayon qilgan. Sofistlar (Gorgiy) go'zallik kategoriyasining nisbiyiligi haqida fikr bildirishgan. Estetika yo'nalishida fikrlar

tanqidiyotlarga Afloton sezilari darajada katta hissa qo'shgan, u ushbu falsafiy janmi muvazaa asarlar bilan tarkibiy boyitgan, masalan uning «Buyuk Gippiy» asarida «*Go'zallik o'z nimasi?*» savoliga birinchi marta batafsil holatda javob berish amalga oshirilgan. Pir bilan mulogot asarida go'zallik Eros timsolida shayvoniy mayllar bilan muvazaaamlashtiriladi. Ion bilan mulogot asarida ilhomlanishning sa'nat sifatida ijobiy, muvofiqiy jihatidan anglab etish qiyin bo'lgan (*irrational*) tavsifga egaaligi qayd qilinadi, «Davlat» asarida esa – asosiy sa'nat sifatida mimesis tushunchasi ko'rsatib o'tiladi.

Antik davrga oid estetik fikrlarda o'zining sezilari darajadagi ilg'or fikrlari bilan o'z hissasini qo'shgan vakillardan yana biri – bu Arastu hisoblanib, u «Nazm» («*She'riyat*») asari muallifi hisoblanadi. U o'z zamondoshlari va ajdodlari tomonidan bildirilgan, go'zallik haqidagi fikrlarni umumlashtirgan holatda, go'zallikning tabiiyatli, anglab etilishi sezgisi va ushbu anglab etish mahsuli sifatidagi katarsis holati haqida to'xtalib o'tadi.

Estetika mavzusi Ellinizm davrida faoliyat olib borgan faylasuflarning xam diqqat – o'tiboridan chetda qolmagan. Kleanf tomonidan «Go'zal predmetlar haqida» takdlat yozilgan, shuningdek Xrispis o'zining «Go'zallik va huzurlanish haqida» takdlati yozadi. Silseron tomonidan komillikka erishish g'oyasi orqali sa'natning muamman – mohiyati «*dekoratsiya*» (lotin tilida *decorum* so'zidan olingan) g'oyasi asosida ifodalangan. SHuningdek, u go'zallikning turi xilda namoyon bo'lishi tavsifga egaaligi keltirib o'tadi, jumladan erkaklarga xos go'zallikni (munosib qadr – qimmat, shu nuga old go'zallik) ayollarga xos go'zallikka (nafis go'zallik) qarama – qarshi qo'yadi. Pifagor g'oyalariida ilgari surilgan go'zallik haqidagi fikrlar ma'lum darajada Yiluvchi tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, u o'Ichamlilik va maqsadga muvofiqlik – bu go'zallikning kaiti sifatidagi lahzalarini tashkil qilishini ko'rsatib o'tadi. Psevido – Iongin tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar natijalarida biz yangi estetik kategoriya – ya'ni, yuksaklik kategoriyasini ko'rishimiz mumkin, uning mazmun – mohiyatini odamni qamrab oluvchi qoyil qo'lish va hayratlanish tashkili qilishini ko'rsatib o'tadi.

O'rta asrlarga xos bo'lgan estetika. O'rta asrlarda estetika masalasi ustida Avvqarib tafakkur yuritilgan bo'lib, u tomonidan go'zallik va maqsadga muvofiqlik (musa ravajida) o'zaro qarama – qarshi qo'yiladi. Isidor *Sevilskiy* tomonidan go'zallikning quyidagi ko'rinishidagi uchta turi mavjudligi ajratib ko'rsatiladi: ko'rkam

(*decorum*), salobatli (*speciosus*) va yoqimli (*formosus*). Nimadir yoki kimdir harakatlari (*gratiosa*) asosida go'zal bo'lsa, boshqasi esa – tashqi ko'rinishi bilan, uchinchi – mazmun – mohiyatiga ko'ra go'zal bo'lishi qayd qilib o'tiladi. Dionisiy Areopagit tomonidan go'zallikning tabiiy anyan yorug'lik mavjud sharoitda qarab chiqilishiga harakat qiladi, ya'ni go'zallik yorug'likda tovlanish va yorqinlik asosida diqqatni o'ziga jalb qilishi qayd qilib o'tiladi. Sa'natning ilhomlantiruvchi kuch sifatidagi tushiniishi sa'natning dini yoritirishi tushunchasiga almashiriladi. Vizantiyada estetik masalasi dastlab, tashqi olamning nusxasi emas, balki uning timsoli sifatida o'rin tutishi haqidagi g'oya ilgari suriladi. Gugo Sen-Viktorskiy tomonidan sa'natning ma'lum maqsadlarga yo'naltirilishi haqida fikr yuritilib, sa'natning dastlab odamni barcha talab qilingan holatlar bilan ta'minlashi (*necessaria*), keyin esa – ayyorlik bilan uni nafosatni (*gratia*) tushinishga undashi qayd qilinadi. Foma Akvinskiy tomonidan go'zallikning quyida keltirilgan uchta jihatidan e'tibor qaratiladi: ya'ni, bir butunlik (*integritas*), o'lanlilik (*consortantia*) va uzviylik (*claritas*).

O'yg'onish davri estetikasi. O'yg'onish davrida estetika insoniy tarbiya elementi sifatida tushiniishi haqidagi fikrlar qaror topa boshlagan (Vittorino da Feltre). Me'yorida bo'lgan sa'nat odamga huzur bag'ishlaydi (Kozimo Ravmondi, Lorenzo Valla, Marsilio Ficino), ilhom bag'ishlaydi, shuningdek did va his – tuyg'ularni chinigirishi qayd qilib o'tiladi. Ushbu holatga bog'liq ravishda, neopikurizm va neostoisizm tarafdorlari o'rtasida turli xil fikrlilik yuzaga keladi, ular tomonidan sa'nat ko'proq darajada huzur bag'ishlaydini yoki pand – nasihat tavsifidagi ma'noga ega mi? ko'rinishidagi savolga oydinlik kiritish yuzasidan baxs – munozarali vaziyat yuzaga kelinadi. Nikolay Kuzanskiy tomonidan o'rtasidagi xos bo'lgan an'analar davom ettirilib, go'zallik haqidagi mulohazalarga kelishda didning sub'ektiv tavsiflari qayd qilib o'tiladi.

Evropada yangi davr estetikasi. Angliyalik faylasuf SHefsburi tomonidan go'zallik narvoni haqida tafakkur yuritilib, ushbu narvon tarkibiga o'lik shakldagi va sa'nat shaklidagi go'zallik kiritiladi. Go'zallik ildizlari tabiatga borib taqalishi va salomatlik va uyg'unlik tushunchalarining avtonom tavsifiga egaligi ko'rsatib o'tiladi. SHefsburi izdoshi hisoblangan – Xatчесon tomonidan go'zallikni his qilish asosida idrok o'leholvlati emas, balki ayran, sezgilar yotishi ta'kidlanadi. Ushbu muallif birinchi bo'lib, go'zallikning beg'arazlilik tavsiflariga e'tibor qaratadi. SHu bilan

birinchi bo'lib, go'zallikning ob'ektiv tarzda ko'p sonidagi odamlarga hush yoqishi qayd qilinadi. SHuningdek, Xatчесon tomonidan qayd qilinishi, sa'natda o'xshatish (*imitatio*) asl nusxaga nisbatan go'zalroq tasavvur o'yg'otishi mumkin. Yuksaklikka yo'g'atilgan go'zallik haqidagi g'oyalar Edmund Byork tomonidan sezilarli darajada rivojlanirilgan. Agar, go'zallik odamga hush yoqsa va uni tinchlantirsa, u holda bu holda yuksaklik asosida ifodalaniishi, biroq ushbu holatning go'rqinch va vahimaga tashab bilan bog'liq holatligi ta'kidlanadi. Ushbu ko'rinishda go'zallik va yuksaklikning Byork tomonidan qarama – qarshi qo'yilishi Kantning estetik g'oyalari uchun ilhom bag'ishlagan. Devid Yum birinchi bo'lib, estetik did tushunchasini belgilab o'tiradi.

Estetikaning atama sifatida foydalanilishi 1754 – yilda Baumgarten tomonidan sezgilariga oid bilimlarni ifodalash maqsadlarida amalga oshirilgan. Dastlab, «estetika» tushunchasi sezgilariga oid bilishning (sa'nat, odamning his – tuyg'ulari orqali, biroq bu holda natijasi sa'nat asarlari yaratilishi yo'nalishida tanqulishi, balki tabiat, odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yo'nalishlariga xam tadbir etilgan) amalga oshirilishi sifatida qayd qilingan. Vinkelman tomonidan antik davrga tegishli bo'lgan madaniyat mulohida sa'natning sikl ko'rinishidagi rivojlanishi ta'limoti tadbir etilgan bo'lib, bunda sa'nat qadimiy, yuksak, go'zal va ilhomlantiruvchi rivojlanish bosqichlarini hisob o'lganligi ta'kidlanadi.

Kant tomonidan estetikaning fan sifatida tan olinishi g'oyasi yo'qqa chiqariladi, bunda go'zallik didning tanqidiy o'rganilishidan boshqa hech narsa emasligi qayd qilinadi. Estetik mulohaza yuritish (did) o'z tarkibida bilishga oid (va amaliy) qonunlarga ega emasligi, balki faqat sub'ektiv ob'ektga nisbatan munosabatlarini qayd qilishi ko'rsatib o'tiladi. SHunga o'xshash tarzda, Byork tomonidan xam ikkita holda ulandagi estetik kategoriyalar o'zaro qarama – qarshi qo'yiladi – ya'ni, go'zallik va yuksaklik, biroq yuksaklik tarkibida matematik (yulduzlar osmoni) va dinamik yuksaklik (bo'lg'ak dengiz) tavsifidagi holatlar o'zaro farqlanadi. Nemis romantikasida (Shlegel) hazil – kinoya tarzidagi holatlarning ijod boshlang'ichi sifatida ma'noga ega qayd qilib o'tiladi.

Aynan, Zolger sa'natning harakatlantiruvchi kuchi sifatida hayolot muhim o'rin tutadigan ko'rsatib o'tadi.

Geget tomonidan estetik falsafiy sa'natga aylantiriladi, bunda u din va falsafa bilan birgalikdagi Mutloq ruhning uchta bosqichlaridan biri hisoblanishi ta'kidlanadi.

Zamonaviy estetik. Zamonaviy estetika bir qator o'zaro bir – biridan ajratilgan yo'nalishlar bilan ifodalangani. Jumladan, fenomenologik estetika (R. Ingraden) keng ko'lamda targ'ib qilinadi. Estetik masalalar marksizm, psixologik tahlil, ekzisistensializm va shuningdek strukturalizm doirasida rivojlantirilgan. Agar marksizm tomonidan sa'natda eng avvalo, g'oyalari va ijtimoiy o'zaro ziddiyatlarning ifodalaniishi ustuvor hisoblanishi keltirilgan bo'lsa, u holda psixologik tahlil yo'nalishida ijodda ongsizlik holatlarining sublimatsiyalariga alohida e'tibor qaratiladi. Strukturalizm va poststrukturalizm yo'nalishlarida (R. Bart) badiiy ijodning izohlanishida semiotik yondoshuvdan foydalanish ommalashishi ko'zga tashlanadi.

Go'zallik – bu markaziy o'rinni egallovchi estetik kategoriya bo'lib, falsafiy fan sifatida estetikaning o'rganish predmeti hisoblanadi. «Go'zallikning anglab etilishi «chiroylilik» tushunchasi bilan bog'liq hisoblanadi, biroq u bilan aynan o'xshash hisoblanmaydi. Shuningdek: Alloh go'zaldir, go'zallikni sevadi.

Go'zallikka qarama – qarshi ma'noga ega tushuncha – bu *xunuklik* hisoblanadi. Go'zallik kategoriyasi tarkibida haqiqiy mavjudlik hodisalari o'z aksini topadi, jumladan sa'nat asarlari ifodalangan bo'lib, odamga huzurlanish his – tuyg'usini baxsh etadi, shuningdek erkinlikning predmet – sezgilariga oid shakllarini o'zida ifodalaydi va odamning ijodiy, bilishga oid qobiliyatlarining batafsilligini aks ettiradi. Go'zallik – bu oliy estetik qadriyat hisoblanadi. Go'zallik mukammallik, kamillik yoki ezgulik haqidagi tasavvurlar bilan o'zaro mos keladi. Go'zallik falsafasida asosiy ijodiy shakl – bu borliqning namoyon bo'lishi bilan bog'liq hisoblanadi. Go'zallik har doim estetik ideal tushunchasi bilan bog'liq hisoblanadi. Ushbu tushunchaga nisbatan yaqin tushunchalar sifatida – uyg'unlik, kamillik, go'zallik, chiroylilik kabilar ko'rsatib o'tiladi.

Estetikada go'zallikning tushinishida bir nechta modellar mavjud hisoblanadi:

- *Idealistik model.* Bunda go'zallik ma'lum bir aniq narsa yoki hodisalarda Yaratganing qiyofasi aks etishi yoki Mutloq g'oyaning namoyon bo'lishi sifatida tushiniladi.

- *Sub'ektivistik model.* Bunda go'zallik – ob'ektiv holat sifatida namoyon bo'lmaydi. Go'zallikning ma'naviyat sifatida odamning o'zi va uning ongi ilgari suriladi.
- *Materialistik model.* Bunda go'zallik – nisbatan tabiatga yaqin bo'lgan, haqiqiy mavjud borliqning ob'ektiv xossa va xususiyatlarining namoyon bo'lishini anglatadi.

- *Relativistik model.* Bu holatda go'zallik – borliqning odam bilan birgalikda go'zallik o'lchovi sifatidagi jihatlari nisbatlarini ifodalaydi.

Go'zallikning o'ziga xos tavsiflari:

- Go'zallik universal qonuniyatlardan yoki go'zallikka oid qonuniyatlarda o'z aksini topuvchi, ob'ektiv asoslarga ega bo'lib, bu qonuniyatlardan – uyg'unlik, simmetriya, o'lchovlardan tashkil topadi;

- O'z navbatida, shuningdek go'zallik ma'lum bir aniq tarixiy tavsiflarga ega hisoblanadi;

- Go'zallik haqidagi tasavvurlar odamlarning ma'lum bir aniq ijtimoiy hayot sharoitlariga, uning turmush tarzi va hayot uslublariga bog'liq hisoblanadi;

- Bundan tashqari, go'zallik ideali milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq hisoblanadi;

- Go'zallikning sub'ektiv tarzda tushinilishi yakka tartibdagi madaniyatlar farqlari, shaxsning estetik didi bilan belgilanadi.

L.N. Stolevich tomonidan qayd qilinishi: «Go'zallik quyidagi ko'rinishda to'rtta turda bo'lishi mumkin: ya'ni, adolatli, qahramonona, tartibli va idrokka ega bo'luvchi yoki aynan ushbu xossalarga go'zal amallarga (harakatlarga) xam tegishli hisoblanadi». Volter tomonidan quyidagi fikr bildiriladi: «Hatto, ammo odam ham qanchi, ularni ilhomlantirishga urimasada, baribir go'zal xislatlarga ega bo'lgan, ezgulik qiluvchi sohiblarni tan oladi. O'z navbatida, faqat bizning tashqi sezgilarimizga ta'bir ko'rsatuvchi go'zallik ushbu o'rinda nisbiy tavsifga ega hisoblanadi. Agar, u yurakdan aytilmagan bo'lsa, u holda bunday go'zallik asl go'zallik hisoblanmaydi».

Xunuklik – bu estetika sohasining kategoriyalaridan biri bo'lib, go'zallikka qarama – qarshi qo'yiladi. SHuningdek bu tushuncha go'zallik tushunchasiga nisbatan bildirishda foydalaniladi. Xunuklik mavjud borliqning ma'lum bir o'zgarishliq ichki o'lchovlari buzilishining tashqi tomondan namoyon bo'lishi sifatida hisoblanadi. O'z – o'zidan «xunuklik» so'zining mazmuni – mohiyati «magsadga muvofiq tashqi qiyofaning mavjud emasligini» anglatadi. Ya'ni qandaydir tartibsiz va shahmatlikni anglatadi, psixologik tushuncha sifatida tanazzul yoki o'lim instinkti ma'nosida qo'llaniladi.

Xunuklik g'oyasi nemis faylasufi Iogann Karl Fridrix Rozenkrans tomonidan rivojlantirilgan. Bu masala bo'yicha u o'zining «Xunuklik estetikasi» (1853 – yil) asarini yaratadi. U tomondan bildirilgan fikrlarga ko'ra, go'zallik g'oyasi qochib

bo'lmaydigan tarzda xunuklikning tahlil qilinishiga olib keladi. Shunday qilib, go'zallikka qarama – qarshi bo'lgan, salbiy shakl sifatidagi xunuklik tushunchasi estetikaning tarkibiy qisminga aylangan. Rozenkrans tomonidan xunuklikning xam pag'onali tavsifga ega bo'lgan tasniflashni ishlab chiqilgan:

- Tabiatdagi xunuklik;
- Ruhiy xunuklik;
- Sa'natdagi xunuklik.

Rozenkrans tomonidan bir nechta kenja turlardan tashkil topgan xunuklikning asosiy uchta turi ajratib ko'rsatiladi:

I. Shaklning mavjud emasligi yoki shaktsizlik:

A. Amorfl tavsifga ega bo'lish;

B. Asimmetriya;

V. Uyg'unlik yo'qligi (*disgarmoniya*);

II. Noaniqlik (qiyshiqlik):

A. Umuman noaniqlik (noto'g'ri, qiyshiqlik);

B. Sa'natning turli xil uslublarida noto'g'rilik;

V. Sa'nat turlaridagi noto'g'rilik;

III. Deformatsiya yoki shaklning buzilishi:

A. Ordinar tavsifida:

1) Pasayish;

2) Kuchsizlanish;

3) Arzimaslik;

B. Yoqimsiz (jirkanch);

1) Qo'pol;

2) O'lik va bo'm – bo'sh;

3) Razilik (gabnilik);

V. Kulg'ili qiyofada aks ettirish (*karikatura*).

Xitoy falsafasida xunuklik go'zallik kategoriyasi bilan chambarchas bog'liq holatda ifodalanaadi. Xunuklik kategoriyasining ushu xossasiga Xitoylik donshimand – Lao-Szei alohida diqqat – e'tibor qaratgan:

Osmon tagidagi Olandda hamma tomondan go'zallik nimatigi anglab eritilish lahzasida xunuklik haqidagi tushuncha vujudga keladi.

Yuksaklik – bu estetikaning markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, predmetlar va hodisalarning ichki mohiyatini tavsiflovchi holatlar haqiqiy ideal holatdagi shakl, ifodalanshlar va o'lovlar bilan emas, aksincha oshirib ko'rsatilishdan tashkil topadi. Antik davrda yuksaklik notiqlik sa'natining o'ziga xos tavsiflovchi uslublaridan biri hisoblangan.

Keyingi davrlarda Edmunt Byork tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda, jumladan uning «Yuksaklik va go'zallik haqidagi bizning tushunchalarimizning vujudga kelishi bo'yicha falsafiy tadqiqotlar» asarida (1757 – yil) bu kategoriya ustida ish olib borilgan. Byork tomonidan tavsiflangan yuksaklik – bu «u yoki bu holatda qilqilish yoki havf – hatar haqidagi tasavvurlarni yuzaga keltiruvchi, ya'ni u yoki bu ko'rinishdagi barcha vahimaili holatlarni o'z ichiga oladi», deb e'tirof etgan.

O'zining «Laakoon haqida» deb nomlangan maqolasida (1798 – yil) Gyote tomondan shunday fikr keltiriladiki, ya'ni sa'nat asarlarining tarkibi o'zining nisbatan yuqori rivojlanish lahzasida cheklangan haqiqiy mavjud borliq asosidagi odam mohiyatini ko'tara olish qobiliyatiga ega bo'lgan tasvirlash predmeti sifatida o'rinish talab qilinadi.

Kant fikrlarida yuksaklikka nisbatan bildirilgan nuqtai nazarlar. Kant fikrlarida go'zallik va yuksaklikning tahlil qilinishi uning «Muloqaza qobiliyatini tanqid qilish» (1970 – yil) asarida o'z ifodasini topadi. Bunda yuksaklikning mazmun – mohiyati – uning qiymatida o'z aksini topishi ta'kidlanadi. YUksaklik hissi – bu volimiga tushish bilan bog'liq qoniqish hissi hisoblanadi.

Pavlik – xunuklikning chegaraviy darajasi bo'lib, favqulotda darajada salbiy qonimga ega bo'lgan holat, insoniyat uchun salbiy ahamiyatga ega mavjudlik, ehtisozlik stereasi sifatida ta'riflanadi. Bu hali o'zlashtirilmagan hodisa, odamlarga bo'yalmaydigan va ular uchun havf – hatar tug'dirish ehtimoliligiga ega bo'lgan holat sifatida o'rin tutadi. Bu holat o'z tarkibida falokatalar manbaini saqlashi va tubanlik sifatida qabul qilinadi (militarizm, totalitarizm, fashizm, atom urushi).

Antik davr falsafasida pastlik tushunchasi. Antik davr falsafasida donshimandlar tomondan odamning hayvonlarga xos bo'lgan ayrim instinktlari, pastlik, tubanlikni qumnsash tavsifida ifodalaniishi qayd qilinadi.

Ayristu tomondan «Nikomax axloqshunosligi» asarida hayot tarzining quyidagi asosiy uchta turi ajratib ko'rsatiladi:

- To'liq holatda huzur – halovat va rohatlanish asosidagi hayot;

- Davlarga oid hayot tarzi;
- Loqaydlik.

Affotun tomonidan ilgari surilgan ta'limot tarkibida odam ruhияti uchta qismga bo'linadi va ular quyidagi ko'rinishda ifodalarnadi:

- Ideal tarzdagi, idrokka asoslanilgan qobiliyatlari;
- Iroda – hobish istakka asoslanilgan ruhияt;
- Instinktlarga asoslaniluvchi, jazava holati.

Ushbu qismlardan qaysi biri ustuvorlik qilishiga bog'liq holatda, odamning taqdiri belgilanadi, shuningdek uning faoliyati yo'nalishlari, hayotining mazmun – mohiyatiga oydinlik kiritiladi. Ko'pgina odamlar his – hayo'jon va tuyg'ularga bo'yisinish asosida hayot kechirishadi, ularda odadida haqqoniylik, adolat va aql – idrok emas, balki o'z huluq – atvorida huddinlik, o'z – o'zining o'ylash tavsifidagi holatlar boshqaruvi ustuvorlik qilishi kuzatiladi.

Affotun odam tabiatini o'zgartirish mumkinligiga ishonch bilan qaragan, odam tabiatining ijtimoiy hayotida ming yillar davomida qaror topganligiga qararnasdan, uning asl mohiyatidagi «pastlik» o'yg'onishiga «yüksaklik» orqali to'sqinlik qilishi mumkinligi ta'kidlangan.

Din va ilohiyotda pastlik tushunchasi. Xristian dinida e'tiqodning buzilishi gunoh hisoblanadi. Xristian diniga mansub kishilar uchun bu ko'rinishdagi buzilish holatlari pastlik (tubanlik), nomunosiblik sifatida baholarnadi. Xristian dinida qaror topgan tasavvurlarga ko'ra, barcha odamlar o'z asl mohiyatida «*boshlang'ich gunohkorlik*» muhriга ega hisoblanadi. Odam zoti (Odam ato) dastlab badihon qilingan va gunohkorга aylangan. «*Boshlang'ich gunohkorlik*» atarnasi “Soadati” Avgustin tomonidan keltirilgan. Odanzod gunohkor sifatida belgilangan lahzadan boshlab, o'z erkinkliklaridan judo bo'lgan, o'z istak – ho'xishlari quliga aylangan va endi gunoh qilishdan holi bo'lgan. «*Boshlang'ich gunohkor*» atarnasi xristian dinida barcha joyda qabul qilingan.

Protestantizm etiqodida pastlik tushunchasining ifodalarnishi. Lyuter tomonidan yovuzlik odam tabiatining boshlang'ichi uchun xos xususiyat hisoblanishi keltiriladi. Bu xususiyat odamning qandaydir ezgu amalni ixtiyoriy, mustaqil tarzda ro'yobga oshirishiga to'sqinlik qiliuvchi holat sifatida qayd qilinadi. Pastlikda ishonch – e'tiqod va odamning ko'makka muhtojligi, uning qandaydir ezgu amallarni ro'yobga oshirish uchun o'z ixtiyoriga ega emasligi holati Lyuter fikriga ko'ra, Yaratgan

tomonidan belgilangan, odam ruhияti uchun xos pastlikning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

XIX asr falsafasida estetika. Rozenkrans Iogann Karl Fridrix. Xunuklik tushunchasi bilan estetikada nemis faylasufi, domishmand – olim – Gegelning shogirdi hisoblangan – Iogann Karl Fridrix Rozenkrans shug'ullangan. U o'zining «Xunuklik estetikasi» asarida (1953 – yil) go'zallik g'oyasining rivojlanishi bevosita qochib bo'linmagan tarzda xunuklik tushunchasi bilan bog'liqligini qayd qilib o'tadi. Yuqorida ta'kidlangandek, Rozenkrans tomonidan xunuklik kategoriyasining pag'onali tasniflanish tizimi ishlab chiqilgan.

Lyudvig Feyerbax. L.Feyerbax *antropologizm* g'oyasi tarafdori hisoblangan, ya'ni ushbu g'oyaga binoan, odam sof holatda tabiatning mahsuli, tabiatga tegishli mohiyat sifatida, biologik mavjudot sifatida tavsiflanadi. Bunda odamning ruhияt boshlang'ichi uning moddiy tanasidan alohida, mustaqil holatda mavjud bo'lishi mumkin emas, ruh (jon) va tana – bu odam organizmining o'zaro uzviy bog'liqlikdagi ikkita jihati deb ta'kidlanadi. L.Feyerbax o'zining «Xristian dinining mohiyati» asarida (1841 – yil) «Yaratgan» (Hudo) tushunchasining paydo bo'lishini ko'rsatib o'tadi, bu tushunchani u xususiy, haqiqiy mavjudlik hisoblangan odamga xos bo'lgan sifatlarning idealashtirilishi, muholaga asosida ifodalarnishi va muholashtirilishi sifatida ta'riflaydi.

XX asr estetik falsafasi. Bertan Rassel. B.Rassel tomonidan odam tomonidan ruh va materiyaning his qilinishi masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Asrlar davomida ruh (jon) qandaydir yüksaklik, oliy hislat sifatida tasavvur qilingan, materiyaga esa – pastlik tavsifida qayd qilingan. Fan va texnikaning rivojlanishi natijasida vujudga keltirilgan zamonaviy bilimlar ruh va materiyaga tushunchalari o'rtasidagi o'zaro aloqadorliklar va munosabatlarga boshqacha nuqtai nazardan yondoshish imkonini bergan.

B.Rassel tomonidan quyidagi fikrlar bildiriladi: «Bu holat biz uchun ruh va materiyaga o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik masalasi qarab chiqilishida, odatda biz uchun his qilish «*psixika*» hodisa sifatida namoyon bo'lishi, sezgi va his qilishga turki bo'lmaychi, ya'ni his qilinuvchi ob'ektlar esa – «*fizika*» hodisa sifatida qabul qilinishini ang'labitimizga olib keladi. B.Rassel o'zining «Odam ongi, uning sferasi va chegaralari» asarida sezgilar va fizik ob'ektlar o'rtasidagi o'zaro farqlanish qanchalik katta qiyomatga eagaligini ko'rsatib o'tadi.

Kulgʻililik *Kulgʻililik* (grek tilida — *καμωδία* va lotin tilida — *comedia* soʻzlaridan olingan) boʻlib, falsafiy kategoriya sifatida ijtimoiy va estetik jihatdan ahamiyatga ega boʻlgan kulgʻililikning madaniy jihatdan rasmiylashtirishini ifodalab beradi. Estetikada kulgʻililik fojearviylikni mantiqiy jihatdan ochib beruvchi tushuncha hisoblanadi.

Bizning eramizgacha II asrda Afinada teatrda kulgʻili sahna asarlari (*komediya*) keng ommalashgan. Garchi, kulgʻililik estetikada saʼnatsiga nisbatan qoʻllanilmasda, biroq bu tushunchaning mazmuni — mohiyati etarlicha darajada keng hisoblanadi. Bu tushuncha umumiy falsafiy kategoriya sifatida ijtimoiy jarayonlarga nisbatan, tarix va umuman olganda hayotga nisbatan xam tadbir qilinishi mumkin.

Oʻrganilish tarixi. Kulgʻililik masalasining batafsil holatida qarab chiqilishi Arastu, Jan-Pol, A.Shtopenauer, A.Bergson, Z.Freyd kabi faylasuflar tomonidan amalga oshirilgan, ushbu masala bilan Rossiya falsafasida esa — V.G.Belinskiy, M.M.Baxtin, V.YA.Propp, YU.B.Borev, A.V.Dmitriev, A.A.Sichev kabi mutaxassislar shugʻullanishgan.

Kulgʻililikning turlari. Kulgʻililikning namoyon boʻlishlariga (turlari) anʼanaviy tarzda — hajviya, muvoviya, hazil, piching — kinoya, mubolagʻa kabilar kirishiadi. Kulgʻililik saʼnating koʻplab turlari va janrlarida namoyon boʻlishi mumkin, biroq koʻproq u kulgʻili asarlar (*komediya*), masharabozlik asosidagi teatr tomoshasi (*buffonada*), tashqi qiyofa, yuz ifodalari orqali kulgʻili tomoshalar koʻrsatilishi (*minio*), kulgʻili davra, kichik hajviy asarlar (*fars*), kichik hajmdagi hajviy pesa (*sketch*), kulgʻili tanqidiy asar (*feleton*), qisqa hajviy sheʼr (*epigramma*), taqlid, hajviy toʻrtliklar, karikatura, oʻroqlik xazili tavsifidagi kulgʻili rasmlar janrlari uchun xos xususiyat hisoblanadi. Kulgʻililik latfalar shaklida, hazil, soʻz oʻyini (*ajinis*) kabi koʻrinishlarda aks ettirilishi xam mumkin, shuningdek anglanmagan holatda suhbatlarda, yozma qaydlarda, turli xildagi kulgʻili tushunmovchilik vaziyatlarida va xatoga yoʻl qoʻyishlarda aks etishi mumkin.

Kulgʻililik va kulgʻini qistovchi holat. Falsafa va estetikada shunday nuqtai nazarlar tarqalganki, ularga binoan kulgʻililik elementlar tavsifidagi kulgʻini qistovchi holatga nisbatan oʻzining ijtimoiy — tanqidiy yoʻnaltirilishiga egaligi bilan farqlanadi. Kulgʻini qistovchi holat — bu shunchaki har xil maqsad va vositalar asosida va natijasida yuzaga keltirilishi mumkin. Jumladan, estetik YU.B.Borev tomonidan quyidagi fikrlar keltiriladi: «Kulgʻini qistovchi holat kulgʻililikka nisbatan kengroq mazmunga ega

hisoblanadi. Kulgʻililik — bu kulgʻini qistovchi holatlarning ajoyib singlisi hisoblanadi. Kulgʻililik ijtimoiy jihatdan rang berilgan tarzda, estetik idealarga ruh bagʻʻishlovchi, maʼlum bir qimmatga ega boʻlgan, «yoʻqim», «yukxak» kulgʻi koʻrinishida, ayrim ijtimoiy holatlar va insoniy sifatlarini rad etuvchi va shuningdek, ayrim sifatlar va hodisalarni qoʻllab — quvvatlovchi mazmunga ega hisoblanadi.

Hajviya — hodisalar va kulgʻililik jihatlari qayd qilinishi ifodalovchi intellektual qobiliyatni anglatadi. Hajv sezgisi obʻektida atrof — olam bilan oʻzaro zid keluvchi holatlarni anglay olish bilan bogʻliq hisoblanadi.

Keng maʼnoda hajviya — bu kulgʻi yoki tabassumni keltirib chiqaruvchi barcha holatlarni oʻz ichiga oladi.

Etimologiya. *Hajviya* (yumor) soʻzining ildizlari Qadimiy Gretsiyadan kelib chiqqanligi taʼmin qilinadi. Antik davr tibbiyotida odamning holati uning tanasidagi toʻrtta suyuqlik — qon, limfa, sarigʻ va qoramtir tusdagi safrodan tashkil topganligi qayd qilinib, ular birgalikda — «gumor» deb nomlangan. Qadimgi davr faylasuflari tomonidan bildirilgan fikrlarga koʻra, aynan ushbu suyuqliklarning oʻzaro nisbatlari odamning salomatligi va oʻzini his qilish holatini belgilab beradi.

Hajviyaning turlari. Hajviyaning turli xil turlari mavjud hisoblanadi, jumladan — plehting — kinoya, taqlid, hajviy asar (*satira*), latifa, hazil, soʻz oʻyini (*ajinis*) va hokazo. Hajviyaning alohida turi — bu qora hajviyadan tashkil topadi.

Hajviya matn shaklida boʻlishi bilan birgalikda, shuningdek tasviriy shaklda, yaʼni karikatura, oʻroqlik xazili rasmlari koʻrinishlarida xam ifodalinishi mumkin.

Hajviya psixologiyasi. Texnik jihatdan, haqiqatning tan olinishi namoyon boʻlishi (jumladan, odamning oʻz asl his — tuygʻularini qabul qilishi) asosida odam hayotining va hodisalarning koʻplab jihatlari anglashgacha etib boradi. Bunda qabul qilinishi nisbatan koʻproq darajada obʻektiv holatda baholash amalga oshiriladi. Hayotga nisbatan tanqidiy munosabat bildirish va vaziyatlarning hozirjamlik bilan qabul qilinishi choʻqqi darajasida tan olish holatiga kelishi sharoitida odam oʻrganilishi (jumladan, uning miyasi) yoʻnaltirilishiga jalb qilinadi. Bu esa — yangi gʻoyalarning tugʻilishiga zamin hozirlaydi. Bir vaqtning oʻzida his — tuygʻularning kuchaytirilishi amalga oshadi, bu holat oʻz navbatida, unga ushbu his — tuygʻular bilan bogʻliq holatda tajriba toʻplash, anglab etish holatiga erishish imkonini beradi. Kuchaytirilgan tarzda his — tuygʻular anglash pagʻona darajasidan tegishli tarzda turki olgan gʻoyalarni «suzdashni» amalga oshiradi. Ijodiy kayfiyatga ega boʻlgan

odamda eng avvalo, hayviy jihatlam anglab etish, salbiy holatlarni siqib chiqarish holati yuzaga keladi. Aslini aytganda, kulgiilik oldindan his qila olish asosida qarama – qarshiliklar ta'sirida bo'ljajak aytiluvchi asl haqiqatni gapira olish imkonini beradi.

Evolusion psixologiya nuqtai nazaridan, hayviya jinsiy tanlanish natijasi hisoblanishi mumkin. Bu shu bilan bog'liqlik, ya'ni yuksak tilshunoslikka oid qobiliyatlar bilan birgalikda (ko'p miqdordagi so'zlarni bila olish), salbiylik, bag'ri kenglik, hayviyani his qila olish kabilar intellektual darajasining yuqoriligi va genlarning ijobiy tavsifiga egaligidan dalolat beradi. Evolusion psixologlar tomonidan ta'kidlanishicha, hayviya maymun dumiga o'xshab ketadi, ya'ni o'z urg'ochi jins vakiliga o'zining yaxshi genlarini namoyon qila olish vazifasini bajaradi.

Zigmund Freyd tomonidan «O'tkir aqillik va uning ongsizlik bilan bog'liqligi» asarida hayviyaning psixologik tavsiflari qarab chiqilgan.

Dinning hayviyaga munosabati. Xristian dinining "muqaddas" kitobi – Bibliyada kechirilgan matnlardan birida quyidagi so'zlar bitilgan: «Beodob iboralar va ma'nosiz gaplar, shuningdek kulgini qisovchi holatlar sizga munosib emas, aksincha Yaratganga shukr qilishingizni anglatadi». Shunga qaramasdan, Internet tarmoqlarida «*xristian*» ditinga oid hayviya keng tarqatilishga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Islom dinida hayviyaga nisbatan munosabat bildirish bo'yicha bir qator tartib va qoidalar ishlab chiqilgan.

Piching (kinoya) (grek tilida *εἰρωνεία* – «*ing ombirlik*») degan ma'noni anglatadi) – asl mohiyat yashirin tarzda ifodalannuvchi yoki yaqqol ma'no anglanishiga zid (qarama – qarshi qo'yiluvchi) yo'lni anglatadi. Piching (kinoya) muhokama qilinnuvchi predmetning u qanday bo'lsa shundayligicha his etilmasligi sezgisini xosil qiladi.

Piching (kinoya) – bu haqiqiy asl ko'rinishiga qarama – qarshi holatda, so'zlarning teskari ma'noda qo'llanilishidan tashkil topadi. Masalan: «*Hta, sen botirsan!*», «*Aqllisan – aqllisan...*» kabi ko'rinishda ifodalalanish kuzatiladi.

Piching (kinoya) va estetika. Piching – bu estetika kategoriyasi hisoblanib, o'z boshtang'ichini antik davr no'niqlik sa'nati (*triorika*) tarkibidan oladi. Aynan, antik davr Evropada yangi davr uchun xos bo'lgan piching (kinoya) yo'nalishidagi an'analar vujudga kelishini belgilab beradi, bu yo'nalish asosan XIX asrning so'nggi uchinchi chorragidan boshlab sezilarli darajada rivojlangan. Piching (kinoya) materialning kulgilli tarzda berilishi sifatida asl mazmun – mohiyatni ifodalashda so'zlarning haqiqiy

ma'nosini qarama – qarshi ko'rinishda ifodalash asosida tuziluvchi adabiyot uslublarning shakllanishida qudratli qurol sifatida xizmat qilgan («*Etlakchining zaharli tonusiga qadalgan o'g' zaharli o'g'ga aylandi*») Georgiy Aleksandrov).

Kinoyaning nisbatan achchiq, murosasiz ko'rinishdagi shakli sifatida istehzoli piching va mubolag'aga yo'g'rilgan kinoyani ko'rsatib o'tish mumkin.

Kinoyaning shakllari. *Bevosita (to'g'ridan – to'g'ri) kinoya* – bu (avvalinnuvchi hodisaga salbiy yoki kulgilli qiyofa baxsh etish, uning qimmatini pastga tushirib maqsadlarida foydalaniladi).

Antikinoya esa – bevosita kinoyaga qarama – qarshi mazmunga ega bo'lib, ahmamiyatlikning qimmatini to'g'ri baholamasligiga qarshi yo'natiriladi.

O'z – o'ziga qaratilgan kinoya – bu shaxsning o'z – o'ziga qaratilgan kinoyasini (*piching*) ifodalaydi. O'z – o'ziga qaratilgan kinoyada va antikinoyada bildirilgan salbiy fikrlar aksincha, ijobiy ma'noda qabul qilinishi mumkin. Masalan: «*Biz olimoqlarga choy ichish qayog'ida deysan!*».

Shug'rocha kinoya – bu sub'ektning «*asl mazmun – mohiyatni bilmasligi*» holati o'libo'rga olingan tarzda, kinoyali gap tashlashlarda mazmunning yashirin ko'rinishda ifodalalanishi va kinoya yo'natiriluvchi ob'ekt asosida mustaqil tarzda qonuniy tavsifga ega mantiqiy xulosalarga kelish asosida tuzilgan o'z – o'ziga qaratilgan kinoya shakli hisoblanadi.

Kinoyali dunyoqarash – hayotiy qator topishlar va stereotiplarga nisbatan ilhonch – e'tiqod bildirish holatini qabul qilmaslik imkonini beruvchi, turli xildagi *qonun tomonidan umumiy qabul qilingan qadriyatlar*»ga nisbatan juda xam jiddiy munosabatlarda bo'lishga tegishli bo'lmagan ruhياتning holatini o'zida aks ettiradi.

Hajviya yoki satira (lotin tilida – *satira* so'zidan olingan) – bu turli xildagi kulgiilik vositalari: ya'ni, achchiq kinoya, piching, mubolag'ali kinoya, qochirinar, inqilab va boshqa usullar yordamida hodisalarning haqoratomuz qoralanishi asosidagi akh'riy, badiiy sa'natni ifodalaydi. Bu yo'nalishda ijod qilish bo'yicha Goratsiya, Peretsiy va ayinisa, YUvenal kabi donishmandlar yuksak yutuqlarni qo'lga kiritishgan bo'lib, ularning merosi Evropada keyingi davrlarda klassisizm yo'nalishi uchun asos sifatida o'rin tutgan. Siyosiy hajviya janrida esa Afina haqd hokimiyati haqida o'zining qiyofli fikrlarga ega she'rlari bilan mahur bo'lgan shoir – faylasuf Aristofan yaqqol qiyofli bo'lgan.

Yumor va satira to'g'ridan – to'g'ri amalga oshiriluvchi tanqidni yumshatishi maqsadlarida qo'llaniladi, ya'ni satira – bu pand – nasihat mazmuniga ega hisoblanadi. Bu tavsif ayriqsa, dastlabki satirik asarlar uchun xos xususiyat hisoblanagan.

Satiraning badiiy ahamiyati. O'zining tarixiy jihatdan kelib chiqishida, aynan Qadimgi Rim davriga oid adabiyot tarkibida «*satira*» sezilarli hajmga ega bo'lgan she'riy asarlar, lirik she'rlar shaklida ifodalangan bo'lib, ularning tarkibida biz jamiyatda mavjud bo'lgan alohida shaxslar yoki keng ommaviy guruhlar, shuningdek ijtimoiy hodisalarning kinoyali tarzda qoralanishi, muhokama qilinishini ko'rishimiz mumkin. Tarkibiga ko'ra, aniq shaxsga yo'naltirilgan xujum va kanchilik, salbiy illatlarni qoralash mazmunidagi satira asosida *pamflet* va *haqoratnomani* (*paskvil*) ajratib ko'rsatish mumkin.

Satiraning kelib chiqish ilidizi bizning eramizgacha II asrning boshlariga borib taqaladi. Satira – bu badiiy adabiyotning eng dastlabki paydo bo'lgan misollaridan biri hisoblanadi. Pliniy tomonidan keltirilishicha, bizning eramizgacha VI asrda shoir Gipponakti tomonidan alohida shaxsning salbiy jihatlarini qoralashga yo'naltirilgan satiralar yozilgan va oqibatda satira ob'ekti osishga hukm qilingan.

Satiraning eng qadimiy shakllaridan biri – bu Menipp satiralari hisoblanadi. Menipp tomonidan yozilgan asi satiralar bizgacha etib kelmagan bo'lsa-da, biroq uning satirik (hajviy) asarlarini mutootla qilishdan ilhomlangan ijodkorlar o'z asarlarida Menipp asarlaridan ko'chirmalar keltirishgan.

Dastlabki eng mashhur satira ijodkorlaridan biri – bu Aristofan hisoblanadi. U tomonidan yaratilgan dramalar o'z mazmun – mohiyatiga ko'ra, tanqidiy, siyosiy va ijtimoiy shahrlar sifatida o'rin tutishi bilan qimmatli hisoblanadi, jumladan uning satiralarida u Kleona ustida kulgan. Ayrim holatlarda odob me'yorlari doirasidan chiqib ketuvchi tavsifdagi, Aristofanning ijod uslubi Gretsiyada komediyanaavis – dramaturg Menandr tomonidan o'z asarlarida foydalanilgan. Bu ko'rinishdagi ijod uslubi uning ko'plab asarlarida o'z ifodasini topadi, jumladan adibning dastlabki yaratilgan asarlaridan biri – «*O'yinlar sarhushligi*» asari tarkibida siyosiy arbob Kallimedonga xos salbiy jihatlar keskin tanqid xujumi ostiga olinadi. Rim adabiyotida ko'zga ko'ringan satira ijodkorlari Goratsiy va YUvenal hisoblanib, ular Rim imperiyasi humkronligining dastlabki asrlarida yashab ijod qilishgan. SHuningdek, Rim saltanati hukmronligi davrida imperiyada Lutsiliy va Persiy kabi boshqa satirachilar xam ijod qilishgan. Rimda satira janrini birinchi bo'lib tavsiflash Kvintilian

tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, bu holat uning Lutsiliy asarlariga tavsif berishi davomida ko'zga tashlanadi.

Arab she'riyatida satira yo'nalishidagi she'riyat «*rija*» deb nomlanadi. Afrika – arab she'riyati olamida ijod qilgan mualliflar IX asrda Al Jahiz asarlarida tilga olinadi.

Hozirgi kunda biz antropologiya, sosiologiya va psixologiya (ruhiyatshunoslik) deb nomlovchi, fan sohalariga oid asarlarni tuzib chiqish asosida u satirik yondoshuvdan foydalanishni afzal hisoblaydi, ushbu o'rinda quyidagi bildirilgan fikrni keltirib o'tish mumkin: «...*garchi, jiddiy tavsifga ega bo'lgan predmet qarab chiqilayotgan bo'lsa-da, agar ulkan jiddiylik ulug'vorligini bir nechta qiziqarli tarixiy holatlar yoki gandyevir o'kir fikrlar, paradoks tavsifdagi kuzatishlar natijalarini hisob qilishdan foydalanish asosida buzib yuborish amalga oshirilsa, tavsiflash jarayonida qiziqarli va kutilmagan natijalarni qo'lga kiritish samaradorligiga erishilishi mumkin*». Ushbu ko'rinishda, uning zoologiya fanini tavsiflash bo'yicha keltirilgan ishlaridan birida quyidagi fikrlar qayd qilinadi: «*Agar jinsiy olarning namligi hurnat – ehtrom bildirish uchun asos sifatida tan olinganda, u holda eshak hurnatiga sazovor bo'lgan Quraysh qavmi (Muhammad sallallohu alayhi vassalam mensab bo'lgan qavm) tarkibiga kiritilgan bo'lar edi*».

«*Komediya*» va «*satira*» so'zlari O'rta asrlarda Islom olamida «*She'riyat*» atarining arab tiliga tarjima qilinishidan keyin o'zaro sinonim so'zlar sifatida qo'llanila boshlangan, bu yo'nalish keyinchalik Islom olamining faylasuflari – Abu Bashr va uning shogirdlari hisoblangan – Al Farobiy, Abu Ali Ibn Sono (*Avicenna*) va Ibn Ruشد kabilar tomonidan o'z asarlarida rivojlantirilgan. Madaniy – badiiy jihatdan ularning asarlarida Gretsiya adabiyotiga xos bo'lgan dramatik tavsiflashlar va komediya o'zaro ajratilgan, shu bilan birgalikda ularning asarlarida she'riy shakldagi, *nyu* (xujviy she'riyat) yo'nalishi ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Ushbu mualliflarning asarlarida komediya faqat «*muhokama qilish sa'nat*» sifatida qarab chiqiladi, ular olamda Gretsiya adabiyoti uchun xos bo'lgan – mumtoz komediya asarlarida ko'p uchrovchi ziddiyatli bog'lanishlar va baxtga eltuvchi bog'lanishlar tavsifidagi hodisalarga e'tibor qaratishmagan. XII asrga kelib, ko'pgina asarlarning lotin tilidan tarjima qilinishi asosida «*komediya*» atamasi O'rta asrlar adabiyotida keng ommalashgan.

Fors olamida konstitutsion inqilob davrida Eroj Mirzo, Ali Akbar Dehoda, Bih Xotun Astrobodiy kabi badiiy adabiyot namoyondalari va ayitish mumkinki, o'z davrining afsonaviy hajviyanavislari yashab ijod qilishgan. Bu davrda ko'pgina hajviyanavislar o'z asarlarini odada she'riy shaklda yozishgan. Fors olami hajviyanavisligidan tashqari, inqilob davrida Ozarbayjon hududida xam satira yo'nalishida ajoyib asarlar yaratilgan. Jumladan bu davrda Eron – Ozarbayjon hajviyanavistik adabiyotida afsonaviy tavsifga ega bo'lgan Jalil Mamedqulizoda tomonidan Tabrizda «Mo'la Nasriddin» deb nomlangan hajviy jurnal nashrdan chiqarila boshlangan. SHuningdek, ushu muallif tomonidan Eron multiplikatsiya tarixida dastlabki multfilm yaratilgan.

Evropada Qirolicha Elizaveta hukmronligi davrida (Angliya, XVI asr) ko'pgina mualliflar satirani qo'pol va o'tkir janr sifatida tavsiflashgan. Qirolicha Elizaveta davriga xos «satira» (o'z navbatida, risolalar shaklida) tankbi jihatidan an'anaviy satirlarga solishtirilganda, ko'proq to'g'ridan – to'g'ri achchiq so'zlardan foydalanishga urinish tavsifiga ega hisoblangan. 1605 – yilda Fransiyada gugenot (*gugenot* – Fransiyada faoliyat olib brgan protestant diniy mashabiga mansub aholi vakili) Isaak Kazabon tomonidan yozib qoldirilgan ma'lumotlarda Rim imperiyasi hukmronligi davridagi satira nisbatan ko'proq darajada madaniy qiyofaga ega bo'lganligi keltiriladi.

XVII asrda Angliyada hajviyanavistik jamiyatda mavjud bo'lgan «kamchilik va illatlarni bartaraf etish»ga yo'naltirilgan (Jon Drayden). Ijtimoiy muammolarni ko'tarib chiquvchi satira ayriqsa, XVI asrda kuchaygan (natijada, joriy podsho hokimiyati nafratga duchor qilingan).

Hajvchi ijodkorlarning ko'zlagan maqsadlari turli xilda ifodalinishi mumkin: masalan, Swift mashhaqqatli sharohlarda hayot kechirishiga nisbatan murosasizlik, kambag'alalar odamlar hayotiga achinish ruhiyatida ijod qilgan bo'lsa, Defo esa – vijdon erkini huquqini himoya qilish uchun kurash olib borgan. Jon Drayden o'zining mashhur «Satiraning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi suhbat» essesinde adabiyot olamida satiraga aniq ta'rif berish va aydinlik kiritishga harakat qiladi.

Birinchil jahon urushi ustidan achchiq va qoralash tavsifidagi holatlar Cheyxialik yozuvchi, o'tkir feletonlar yozish bo'yicha mohir usta hisoblangan Y.Aroslav Gashkek tomonidan yaratilgan «Mardonavor askar SHveykaniy tanlanali yurishi» romanida yaqqol aks ettiriladi. Uning zamonadoshlaridan biri, o'tkir hikoyalar

ustasi Karel Chapek tomonidan fashizm ustidan kulish mazmunida «Salamandalar bilan urush» romani yaratiladi.

Shuningdek, Charlz Chaplanning 1940 – yilda yaratilgan «Buyuk diktator» deb nomlanuvchi filmi xam satira yo'nalishida yaratilgan bo'lib, unda Adolf Gitlerning kulguvi qiyofasi aks ettiriladi. Ushbu davrda yashab ijod qilishgan ko'plab satiriklar, jumladan Doroti Parker va G.L. Menken kabilar satiradan kuchli kurash quroli sifatida foydalanishgan. Ushbu o'rinda Menken tomonidan bildirilgan quyidagi fikrlarni keltirib o'tish o'rinni hisoblanadi: «...*kulging bir mara yoppasiga ko'tarilishi o'ng ming siltog'iz qimmatiga teng hisoblanadi*». Romanavis Sinkler Lyuis bu davrda o'zining mashhur satirik tavsifidagi badiiy asarlari bilan mashhurlikka erishadi, jumladan u tomonidan «Tor fikrlovchi mahalliy kishi», «Asosiy ko'cha» va «U bu erda nodir bo'lishi mumkin emas» kabi asarlari yaratilgan. Uning kitoblari ko'pincha holatlarda o'z davrida Amerika jamiyatida qaror topgan holatlar ustidan kulish nuqtai nazaridan tadqiq qilinadi. Stenli Kubrik tomonidan 1964 – yilda ishlangan «Doktor Shevnylav yoki men qanday qilib qo'rqmaslikni o'rganganim va bombani sevib qolganim» deb nomlangan badiiy filmi Sovuq urush davrida satiraning ommalashishiga o'z hissasini qo'shgan. Satira bo'yicha nammunaviy holatlardan biri sifatida Angliyada ommalashgan «Monti Paytonning uchuvchi sirki», «Benni Xil (tomoshkalar)», «Qora bug'ma ilon» tomoshalari va shuningdek, «Ha, janob vazir!» serialini ko'rsatib o'tish mumkin.

Rok musiqalar. Jamiyat hayotida satira ijobiy ta'sirga ega bo'lishi bilan bir qatorda ayrim salbiy holatlar yuzaga kelishi uchun xam asos sifatida o'rin tutganligi qayd qilinadi, jumladan «*voyxaga etganlar olami*»ga nisbatan norozilik, qarshilik ko'rsatishning bir qismi sifatida namoyon bo'luvchi – rok yo'nalishidagi musiqaning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. SHunday qilib, pank – guruhlarning ijodining katta qismi jamiyatda qaror topgan axloq – odob me'yorlari ustidan kulish tavsifiga ega hisoblanadi, ayrim holatlarda bu nigilizm darajasida namoyon bo'lib, odamning qattiqo'lligining majoziy timsoli bo'lgan, dastlabki tresh – metal ekstremal guruhlari yo'nalishlarining yuzaga kelishi qayd qilinadi.

Eng keng ommalashgan, ayitish mumkinki, e'tiqod qilish darajasida ommalashga ulguragan pank – rok yo'nalishidagi guruhlardan biri «Sex Pistols» («*Hevly tavsifidagi to'pponchalar*») hisoblanib, zamonaviy jamiyatda, jumladan Buyuk Britaniyada ayrim satira asosida ommalashganligi kuzatiladi.

Musiq (ingliz tilida *aesthetics of music*, nemis tilida *musikästhetik* soʻzlaridan olingan boʻlib, nemis publisisti, shoir va musiqachi — Kristian Fridrix Shubart tomonidan saʼnatshunoslikka oid atama sifatida fanga kiritilgan va bu atama uning «Musiqqa saʼnati odobshunosligi gʻoyasi» asarida (1784 — yil) ifodalangan.

Musiqqa axloqshunosligi masalasi musiqqa saʼnati rivojlanishining barcha bosqichlarida qarab chiqiladi, musiqqa axloqshunosligining chuqur ildizlari esa — qadimiy davrlarga borib taqaladi, yaʼni Pitagor, Afton va Arastu tomonidan musiqaning asosiy axloqiy — qadriyatlariga oid mezonlari belgilanishi amalga oshirilgan davrlar, shuningdek parda, ritm, interval va boshqa shu kabi musiqiy strukturaga oid meʼyoriy qoidalar belgilanishi davrlari bilan bogʻlanadi, musiqqa axloqshunosligida Koimot darajasidagi uygʻunlik va insoniyatning axloqiy sifatlarining eng muhim jihatlarni oʻzida aks etiruvchi holat sifatida qarab chiqiladi.

Did — estetik kategoriya sifatida axloqshunoslikning falsafaga oid fan sohasi nuqtai nazaridan oʻrganish predmetlaridan biri hisoblanadi. Kant tomonidan keltirilgan aniqlik kritishga muvofiq, «goʻzallik haqida mulohaza yuritishga qadriyat qobiliyati» mavjud hisoblanadi (*das Vermögen der Beurtheilung des Schönen sei* [2]). Rossiyalik faylasuf — V. Barchkov tomonidan bildirilgan fikrlarga koʻra, «...odam tabiatining *Unversum bilan bir butun yagonaligini ifodalovchi uygʻunligini dolzarb bahashirish imkonini beruvchi holat odam uchun xos xususiyat hisoblanadi*». Did qandaydir yoʻnalishlarga nisbatan tanlashni amalga oshirish, ixlos qoʻyishni belgilab beradi. Axloqiy did maʼlum bir aniq obʼektlarga nisbatan shaxsiy nuqtai nazarlar va ustun deb hisoblashga oid fikrlarning mavjudligini anglatadi. Hamma narsaga befarqlik (boshqacha aytganda, hamma narsani isteʼmol qilaverish) va tanlab oʻtirmaslik — bu odamda didning mavjud emasligini anglatadi, bu holatning sababi berilgan saʼnati turiga nisbatan qiziqishlar darajasining etarli emasligi bilan bogʻliq hisoblanadi (jumladan, tasviriy saʼnatega nisbatan tugʻma holatda qiziqishlarning mavjud emasligi, sheʼriyatga nisbatan didning mavjud emasligi va sheʼriyatga qiziqmaslik va hokozo).

Didning boshlangʻichi. Faylasuflar tomonidan odamning goʻzallik va saʼnati obʼektlarini estetik jihatdan his qila olish va qadrlash qobiliyatini belgilab beruvchi bir qator kategoriyalarga nisbatan ehtiyoj mavjudligini qadimdan anglab etishgan. XVII asrda ushbu kategoriyanı ifodalash uchun «*did*» atamasidan foydalanish boshlangan, bu qobiliyat qandaydir maʼnoda odamning oziq — ovqatlar taʼmini sezishga bogʻliq fiziologik qobiliyatiga oʻxshash holat hisoblanishi taʼkidlanadi. Birinchi mara «*did*»

atamasi axloqshunoslik nuqtai nazaridan (goʻzallik va saʼnati asarlarini fahmlay olish imkonida) 1646 — yilda Ispaniyalik faylasuf Baltasar Grasian tomonidan oʻzining «*Hoʻrak toʻl kitobi*» asarida qoʻllanilgan. Bu atama Gʻarbiy Evropalik faylasuflar orqida tezlik bilan qoʻllanila boshlangan. Axloqshunoslik (*estetika*) nuqtai nazaridan didning taʼrifi tanishi XVIII asrda amalga oshirilgan boʻlib, bu tushuncha ruhiy — baʼdiy mahobat taʼdizning asosiy mezoniga aylangan.

Kiyimlarni tanlashdagi did — bu odamning bir xil qiyofadagi kiyimlarning harerha elementlarini birgalikda, jumladan soch turmagi, turli xil aksesuarlar va pardoz olatibi bilan uygʻun holatda, bir — biriga mos keladigan tarzda tanlay olishni anglatadi. Agar, erkak yoki ayollarning kiyimshida kiyim va mavjud boʻlgan boshqa elementlar odam javdastining oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, muvofiqlikda tanlangan boʻlsa, yaʼni odam tanasining kamchiliklarini bekitishi va ustunliklarini namoyon qila olishi qayd qilinsa, demak bu holat did bilan kiyimlikni ifodalaydi.

Musiqqa falsafasi (ingliz tilida *philosophy of music* atamasi bilan ifodalanaadi) — bu axloqshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, keng koʻlamdagi fan sohasi nuqtai nazaridan musiqqa saʼnatining turli xilda namoyon boʻlishlari va uning nisbatan koʻproq darajada olganilarga ega boʻlgan fundamental madaniy va dunyoqarashga oid, falsafiy jihatlarni taʼdiq qiladi.

Imniy jihatdan oʻziga xosligi. Musiqqa falsafasi sohalararo fan hisoblanib, bir vaqtning oʻzida musiqiy bilimlar sohasi, falsafa, sotsiologiya, psixologiya (oddiyatanunoslik), madaniyatshunoslik va pedagogika sohalariaga tegisli hisoblanadi. Isha bilan birgalikda, musiqqa falsafasi predmeti aribur nuqtai nazaridan oʻz tarkibiga ayrim matematik va bilyosita u yoki bu musiqqaga oid paradigmatlar shakllanishi bilan bogʻliq boʻlgan boshqa sohalarni qamrab olishi mumkin.

Oʻrta asrlarda yashab ijod qilgan boshqa musiqqa nazariyotchilari, yaratgan asarlarini sharti ravishda «*falsafiy*» mazmuniga ega deb hisoblash mumkin boʻlgan (hollalar sifatida — Reomelk Avrelian, Remigiy Oserkiy, Regino Pryumskiy, Psevdodoon Kiyunyskiy, Rayxenavlik Berno, Hotirjam German, Xirshavlik Vilgelm, Arlbo Sxolastik, Adam Fuldskiy, Psevdodo-Ioann de Muris («Musiqagalarning umumiy yigʻindisi» asari muallifi) kabllarni koʻrsatib oʻtish mumkin.

Yangi davr tarixida oʻzining takrorlanmas tavsifga ega boʻlgan «*musiqqa falsafasi tizimi*»ni tuzib chiqishga harakat qilgan ijodkorlardan biri — V.F.Odoevskiy hisoblanadi. Uning bu urinishlari qisman uning «Musiqqada uni qoʻllashning

xususiyatlari bilan birgalikda Natfs sa'nat nazariyasi tajribasi» traktatida va shuningdek, «XIX asrning afsonaviy miti odamlari» traktatida keltirib o'tiladi, biroq afsuski, V.F.Odoevskiyning ushbu har ikkala asari ham mantiqiy nuqta nazardan tugallanmagan holatda qolib ketgan.

XX asarda G'arbda musiqa falsafasi maktabining nisbatan ko'zga ko'ringan vakillari sifatida Germaniyalik olimlar – Gans Genrix Eggebrext, Karl Dalxauz va Teodor Adorno kabrlarni ko'rsatib o'tish mumkin, ular tomondan bildirilgan fikrlarga ko'ra, musiqaning navbardagi davrlarda rivojlanishi uning mantiq'i, ya'ni musiqiy shakllarning tahliliy – grammatik jihatlari bilan bog'liq hisoblanadi.

Amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari. Musiqqa falsafasi shug'ullanuvchi, nisbatan muhim ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy masalalar quyidagilardan tashkil topadi:

- Musiqaning kelib chiqishi masalasi;
- Musiqaga aniqlik kiritishning mazmun – mohiyati masalasi;
- Musiqaning tarixiy nuqta nazardan mavjudlik masalasi;
- Musiqaning jittimoiy jihatdan mavjudlik masalasi;
- Musiqaning g'oyaviy – falsafiy jihatdan tarkibiy to'ldirishi masalasi;
- Odamlarda u yoki bu turdagi axloqiy – dunyoqarashlarga oid qaror topishlarning shakllanishida musiqaning roli va ahamiyati bilan bog'liq bo'lgan masalalar;
- Musiqaning boshqa sa'nat turlari bilan o'zaro aloqadorligining turi xil jihatlari bilan bog'liq masalalar;
- Turli xil bilimlar sohalaridan (jumladan, gumanitar va shuningdek, tabiiy) har xil atributlarning musiqa tarkibiga kiritilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar;

- Musiqaning bilishga oid va tarbiyaviy ahamiyatiga bog'liq masalalar.

Musiqaning falsafiy tarkibining mazmun – mohiyati va bu xususda mashhur kishilar tomondan bildirilgan fikrlar. Butun kishilik jamiyatining rivojlanish tarixi davomida musiqa sa'natining juda ulkan falsafiy ahamiyati va uning favqulotda darajada dunyoqarashlarga muhim ta'siri haqida dunyo miqyosida tan olingan ko'plab etakchi fan va madaniyat arboblari o'z fikrlarini bildirishgan.

Bu ko'rinishdagi fikrlar bevosita va bilvosita «musiqqa falsafasi» tushunchasining turli xildagi jihatlari va ko'p qirrali tushuncha ekanligini chuqur ochib

ko'rsatib berishga xizmat qiladi, shu sababli ushbu o'rinda bildirib o'tilgan fikrlardan etarlicha darajada ko'chirmalar keltirib o'tish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

«Musiqqa butun olamni jonlantiradi, qamolarga ruh bag'ishlaydi, hayolot harqirva yuksakliklarning birlashtirilishi deb nomlash mumkin» [Alfotun].

«Kimgi go'zal va nafis dtdga ega bo'lishga amal qilish va musiqiy ijod bilan shug'ullanishni hojlasa, u holda o'zining musiqaga oid bilimlari tarkibini boshqqa fan predmetlari bilimlari bilan to'ldirishi, falsafadan ustozga murojaat qilish talab qilinishi, aks holda u musiqaning o'lovchilari va uning foydaliilik darajalarini aniqlash masalalari oldida yakkala o'zi qolib ketadi» [Plutarx].

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Madaniyat falsafasi va uning mazmuni
2. Etiliklarning asosiy kategoriyalarini misollar yordamida tushuntirning
3. Etiliklarning zamonalaviy muammolari.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Platonshahmedova N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Daris" nashriyoti, 2020
2. Плутарх Д., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшunosлик, 2012. 340-6
3. Ал-Л. Хавриак. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005. 391 стр
4. Уфоевкнстон фалсафаси тарихи. Алигулов Х. масъул мухаррир, муаллифлар, бeнoвoнeн, Тошкeнт: Нoшнр, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

Normalar	Nafosat	Sani'at	E'tiqod
Taqyos			
O'zlashtirilgan			
Har qil Jihatlar			

GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLARNING FALSAFIY

JIHATLARI

Reja:

1. Globallashuv hodisasi va globalistika.
2. Global jarayonlarning shakllanish tarixi.
3. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonda yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlari strategiyasida global muammolarning tavsifi.
4. Boshorating turlari va metodlari

Tayanch atamalar va tushunchalar: Globallashuv, globalistika, Harakatlari strategiyasi, global muammolar, Orol dengizi, boshorat, ekstrapolyasiya metodlari, tarixiy analogiya, kelajakni prognoz qilish, utopiya, analitik prognoz, prognoz ogohlantirish, normativ prognoz, qidiruv prognozi, kelajak ssenariyari, korrupsiya, Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi Qonun, texnika, texnologiya.

Globallashuv hodisasi va globalistika. Hozirgi davr haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun XX asr boshigacha jahon tarixi asosan mustaqil rivojlangan va birligiga jiddiy ta'sir ko'rsatmagan sivilizatsiyalardan iborat bo'lganini nazarda tutish muhimdir. Hozirgi zamonda dunyo so'ngi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o'zgaradi va yaxlit bir butun organizmga aylanadi. Buning oqibati o'laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta'sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafakat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi. Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek, ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. «globus» – «Yer kurrasini») deb nomlandi. Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Yer sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir. Shuningdek, globallashuv global makomning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global

kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Jahon rivojlanishining eng yangi tendentsiyalarini anglab etish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendentsiyalari va sabablari, ular ta'sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlari anglab etilishga qaratilgan fanlararo ilmiy-tadqiqotlar soha si – globalistika paydo bo'lishiga olib keldi. Kengroq ma'noda «globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlari va global muammolarga oid

ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan, ularning natijalarini, shuningdek, ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo'llaniladi. Shuni ta'kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning talqinlanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo'ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zaminida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo'lgan integratsiyalashuv jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasi, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o'z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globallashuvning turli jihatlari tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o'rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Hozirgi globallashuv jarayonlarining ilk oshkoratlariga XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa, u amalda real shaklshamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, o'z ham darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan, «Buyuk geografik kashfiyotlar» yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda, dunyoni oshkoratiga nisbatan geosentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o'rin bo'lib, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to'g'ri talqin qilishga muvaffiq bo'ldi. Fan falsafadan ajralib chiqib, bilimlar to'planishi va texnikaning rivojlanishiga kuchli turki berdi, fan-texnika taraqqiyoti va sanoat inqilobi yuz berishiga sabab bo'ldi. So'ngi zikr etilgan voqealar, pirovard natijada, insonning iqtisodiy o'zgarituvchi imkoniyatlari va uning atrof-muhiti bilan munosabatini butunlay o'zgartirdi. Er kurrasini shar (globus) ko'rinishida ekanligini nazariy va amaliy jihatdan aniqlab, insoniyat o'z tarixida birinchi bo'lib savdo-sotiq sohasida dunyo darajasiga eilgani va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarga asos soldi. Ayni shu davrda, ilk transmilliy savdo kompaniyalari vujudga keldi. Tez orada ularning faoliyati sof savdo

chegarasidan tashqariga chiqdi va ular qullarni qo'liga kiritish va ularni ekspluatatsiya qilish, bosib olingan hududlarda plantatsiyalar va manzilgohlar barpo etish jarayonida ishtirok eta boshladi, nihoyat, o'z davlatlari amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatining asosiy jirochisiga aylandi. Bularning barchasi jiddiy migratsiya jarayonlari yuz berishiga ham sabab bo'ldi. Xususan, mustamlakachilar qora tanli qullarni Afrikadan Amerikaga ommaviy tarzda tashib kelira boshladilar va shu tariqa, uning demografik tarkibini butunlay o'zgartirdilar. Shuning o'ziyoq globallashtirish turli xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti bilan avvalboshdan uzviy bog'liq bo'lgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi. XVII asr boshlariga kelib, Sharq va G'arb savdogarlari ulkan hududlarni o'zlash tiridilar va deyarli butun dunyo bo'ylab joylashdilar. Shu tariqa, ular insoniyat tarixida birinchi bo'lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar. Global muammolarni echishda falsafaning roli. Og'ir va murakkab vazifalarni echishda insonga fan doim yordam bergan. Bir paytlar erishib bo'lmaydigan, inson imkoniyatlari darajasidan tashqarida bo'lib tuyulgan narsalarning aksariyatiga aynan fan yordamida erishilgan. Ayni shu sababli global muammolar xavf solayotgani haqidagi ilk oqohlantirishlarning o'ziyoq odamlarni fanga o'z e'tiborini qaratishga, olimlarni esa, bu muammolarni echish yo'llarini izlashga majbur qildi. Yuzaga kelgan vaziyatning o'ziga xosligi va yangiligi shundan iboratki, har qanday muayyan muammolarni ayrim fan yoki bir necha fanlar majmui doirasida o'rganish mumkin bo'lsa, inson, jamiyat va tabiatni ularning ko'p sonli o'zaro aloqalari va o'zaro bog'liqliklarida qamrab oluvchi murakkab tizimdan iborat global muammolarni tadqiq etishga ayrim fanlar qodir emas. Zero, o'z tadqiqoti ob'ekti — u yoki bu ayrim muammoni boshqa global muammolar kontekstida talqin qilishga muayyan fanlar doirasi torlik qiladi. Shu sababli, u yoki bu fan qaysi muayyan vazifalarni echishidan qat'i nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalar, ya'ni butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo tadqiqotning zaruriy sharti hisoblanadi. Har qanday ayrim fanlar muayyan bosqichda o'z tadqiqot predmetini falsafiy jihatdan anglab etishga u yoki bu darajada muhoj bo'ladi. Muayyan fan predmetiga va insoniyat oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, unuman fanning rivojlanishi ham mumkin emas.

Bashorat — kelajak haqidagi, ya'ni hali amalda mavjud bo'lmagan, lekin rivojlanishning kutilayotgan rivojini belgilovchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar ko'rinishida hozirgi zamonada potentsial mavjud bo'lgan hodisalar va jarayonlar haqidagi bilim. Bashorat o'z gnoseologik tabiatiga ko'ra gipotezani ilgari surishga yaqin turadi. Ammo gipoteza — o'timishni ham, hozirgi zamonni ham, kelajakni ham bilishga tabiiq etiladigan ma'ntiqiy shakl, bashorat esa kelajakka yoki hali ma'lum bo'lmagan hozirgi davrga qarab mo'ljal oladi. Kelajakni oldindan aytish usuli, teranlik va aniqlik darajasiga ko'ra bashoratning qo'yidagi turlarini farqlash mumkin: 1) morfologik bashorat, 1) kundalik bashorat; 2) intuitiv bashorat; 3) ilmiy bashorat, 4) ilmiy boshorat. Morfologik bashorat arxaik ongda shakllangan obrazlar harakatida kelajakni bashorat qilishdi. Masalan, Drezden qo'lyozmalarida ta'kidlanishicha, Mayya qalalaribashorat qilishicha, 2012 yil 21 dekabr qiyomat kuni, deb belgilangan. Xususan, qo'lyozmalarda to'p o'ynayotgan navkarlar ramzi ifodalangan. Olimlar fikricha, to'p Quyosh ramzi, balandlikdagi doira Somon yo'li ramzi muvozzamt markazining ifodasi. Navkarlar to'pni tepib doiraga kiritishi lozim. Doiraga to'pni kiritib olinmagan navkarning boshi olingan. Olimlar, to'pning doiraga tushishini qiyomat kuni, ya'ni muvozzamtning buzilishi ramzi, deb tahlil qilmogdalar. Shuningdek, Mayya qalalar to'p yozmalarida, dunyoviy suv toshqinlari ham obrazlarda ifodalangan. Darchaqliq, bundan ikki ming yil ilgari arxaik ong darajasidagi bashorat XX asrdagi tez-tez takrorlanayotgan zilzilalar, suv toshqinlari, dengiz to'fonlari va shu kabi boshqa tabiiy ofatlarida namoyon bo'lmogda. Shu bois, bugungi kunda pessimist olimlar qiyomat kuni yaqin, deb ayyohannos solsalat, optimistlar bu astronomik sikllar almashinuvi xolos, deb bashorat qilmogda. Insoniyatni kelajakda nima kutmogda. Bu mavloga, inson, o'z faoliyati maqsadi va natijalariga ko'ra javob berishi lozim.

Prognozlashirishning metodlari:

1. Ekstrapolyasiya metodlari.
2. Tartixiy analogiya.
3. Modeldashirish.
4. Ekspertiza usulida baholash.
5. Kelajak ssenariylari.

Ekstrapolyasiya metodlari — qonuniyatlari o'timishda va hozirgi davrda yaxshi ma'lum bo'lgan tendensiyalarni kelajakka tabiiq etishga asoslanadi. Masalan, biron-bir filolog o'timishda muayyan o'zgarmas tezlik yoki tezlanish bilan rivojlanish xos

bo'lgan bo'lsa, bizda bu tezlik yoki tezlanish kelajakda ham muayyan vaqt oralig'ida o'zgarishsiz qoladi, deb hisoblash uchun asoslar bor. SHunday qilib, o'sish (pasayish) egril chiziqdaringrafik yoki analitik usulda davom ettirish va prognoz ob'ekti bo'lg'usi holatining miqdor ko'rsatkichlarini hisoblab chiqarish mumkin. SHunga qaramay, agar o'rganilayotgan tendensiya boshqa tendensiyalar bilan o'zaro ta'sirga kirishish natijasida o'zgarasa va bu o'zaro ta'sirni lozim darajada o'rganish imkoniyati mavjud bo'lmasa, ekstrapolyasiya metodi uncha samarali bo'lmasiligi mumkin.

Tarixiy analogiya – bu taqqoslash yo'li bilan bilish. Taqqoslanayotgan jihatdagi hodisalar o'rtasida farq ham, o'xshashlik ham mavjud bo'lishi kerak. Taqqoslash uchun asos bo'luvchi omillar taqqoslanishi lozim bo'lgan hodisalarga qaraganda tanishtiruvchi bo'lishi lozim. Tarixiy analogiyaning jihatdagi boshqartiruvchi omillar darajasi cheklangan. Bu tabiiy bir holdir, zero kelajakda boshqa tarixiy sharoitlar yo'ldosh. Tarixiy analogiya ko'proq tarixiy faktlarni faol tanqidiy tahlil qilishga ko'maklashadi. Modellashtirish metodi bilish ob'ektlarining o'zini emas, balki ularning modellarni o'rganishga asoslanadi. Tadqiqot ob'ektini modellashtirish – uni prognozga xususiyatga ega bo'lgan xulosalar chiqarish uchun qulay bo'lgan soddalashgan sxematik ko'rinishda g'aydalantirish demak. Tadqiqot natijalari, modeldan ob'ektga ko'chiriladi. Prognoz qilishning modeli metodlari shakllarning rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Modellashtirishning moddiy, fizik, belgili (matematik), imitatsion, kompyuterda modellashtirish kabi turlarini farqlash mumkin. Ekspertiza usulida baholash – bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turlari sohasidagi etakchi mutaxassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so'ngira natijalarni formalashtirilgan asosda g'ayta ishlashdan iborat. Ekspertlarning umumiy xulosasi muammoning mumkin bo'lgan eng maqbul echimi sifatida qabul qilinadi. Bu metodlar guruhiga, odatda, quyidagilar kirtiladi: konsensus (kelajakda doir muayyan masala bo'yicha ekspertlar umumiy bir to'xtamga kelishi); «aqilij hujum» (muammolarni echish vositasi va prognoz qilish usuli, ayniqsa, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan bir nechta vaziyatni ko'rib chiqishga ehtiyoj tug'ilgan holda). Metodning mohiyati shundan iboratki, muammoga doir har qanday, hatto «g'alatij g'oyalari ilgaril surtiladi, bu g'oyalari rivojlantiriladi, o'z g'oyalarni taklif qilish mumkin, lekin ularni tanqid qilishga ruxsat etilmaydi; «Delfi» metodi (qadimgi Yunonistonning mashhur Orakuli ismi bilan atalgan). U ekspertlar o'rtasida so'rov o'tkazishga asoslangan. Bunda oldinma-kecin so'rov jarayonida har bir ekspert boshqa ekspertlarning fikrlari

bilan tanishtiriladi; bir nechta sikllar natijasi o'laroq ustuvor fikr aniqlanadi. Ekspertiza usulida baholashning yana bir o'ziga xos metodi – sosiologik so'rov mavjud bo'lib, u so'ngij yillarda bizda ham, chet elda ham tobora keng qo'llanilmoqda. Kelajak omoratlari – bu kuzatilayotgan tendensiyaning ehtimol tutilgan kelajagi haqidagi u yoki bu usulni asoslovchi dastlabki farazlarning tartibga solingan yig'indisi. Fenomenlar: a) u yoki bu nazariy vaziyatni g'ay yo'l bilan bosqichma-bosqich amalga oshirish imkonligini; b) voqealarning muayyan rivojiga yo'l qo'ymaslik, ularni aniqlashtirish yoki cheklab o'tish uchun voqealarning har bir ishtirokchisi uchun har bir bosqichda qanday variantlar mavjudligini aniqlaydi. SHunday qilib, senariy omorakab tizimlarni o'rganishga nisbatan tizimli va tarixiy yondashuvlarni baholashuvchi ko'p variantli prognozdir; aksariyat hollarda u tavsifiy xususiyat kasb etadi va kompleks prognozlarni tuzishda keng qo'llaniladi. SHuni g'ayd etib o'tish lozimki, ko'rib chiqilgan metodlarning birortasi ham alohida holda prognoznung yubank darajada ishonchligini ta'minlay olmaydi. Shu sababli amalda, odatda, omorakab, kompleks metodlardan foydalaniladi.

Matvuzni o'zlashtirish uchun savollar

1. Globallashuv hodisasi va globalistika.
2. Global jarayonlarning shakllanish tarixi.
3. 2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi.
4. Baholovning turlari va metodlari

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shevchenko N. A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: "Itrix" nashriyoti, 2020
2. Назаров Э., Пулатова Д. Философия. -Ташкент: Шаркшунослик, 2012. 340-6
3. А.П. Хавряк. Философия (Коспекты Лекций). Москва 2005.391 ст
4. Уфюкистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул мухаррир, муаллифлар, фанонси, Тошкент: Ношир, 2013
5. <https://studfile.net/preview/4539978/>

10-MAVZU:
GLOBAL KORRUPTSIVYA TUSHUNCHASI, KELIB CHIQISH
SABABLARI

- Reja:**
1. Korruptsiya tushunchasi va uning tarixiy ildizi.
  2. Global korruptsiyaning kelib chiqish sabablari va jimoiy xavfliligi
  3. Korruptsiyaga qarshi kurashishning jimoiy-huquqiy asoslari.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Korruptsiya, “aynishi”, “poraga sotilish”, mansabdor shaxs, hukumat, axloq, mansab, davlat amaldorlari, huquqiy savodxonlik, qonun, jinoyat, poraxo‘rlk.

Korruptsiya so‘zi lotinchadan olingan bo‘lib, “aynishi”, “poraga sotilish” — mansabdor shaxsning o‘z mansabi bo‘yicha berilgan huquqlarni shaxsiy boyish maqsadida bevosita suiste‘mol qilishidan iborat amaliyot. Mansabdor shaxslarni sotib olish, poraga sotilishi ham korruptsiya deyiladi. Xalqaro darajada 1970 yillarda Yaponiyaga samalyotlar sotishda kompaniya tomonidan oliy davlat amaldorlarini sotib olish bo‘yicha “Lokvid ishi” eng yirik korruptsiya ko‘rinishi hisoblanadi.

“Korruptsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunining 3-moddasida: “Korruptsiya — shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqedan shaxsiy manfaatlarni yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarni ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishi” — deb belgilangan.

Korruptsiya tushunchasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, korruptsiya qachon paydo bo‘lgan uning ildizlari qaerga borib taqaladi degan haqli bir savol tug‘iladi. Korruptsiyaning tarixiy o‘zaklari juda juda qadimga borib taqalib, bu hol qabrlarda ma‘lum mavqega ega bo‘lish uchun qabila sardorlariga sovg‘alar berish odatidan kelib chiqqan deb taxmin qilinadi. O‘sha davrlarda bu normal holat sifatida qabul qilingan. Biroq davlat apparatining murakkablashuvi va markaziylashuvi korruptsiyaning davlat rivojlanishiga katta to‘siq ekanligini ko‘rsatdi. Korruptsiyaga qarshi kurashgan birinchi davlat sifatida qadimgi Shumer davlati tan olinadi. XVIII asrning ikkinchi yarmiga

kelib janriyat davlat boshqaruv apparatining ish sifatiga tobora ko‘proq ta‘sir ko‘rsata boshladi. Bu o‘sha davrda qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida o‘z aksini topgan. Jumladan, 1787 yilda qabul qilingan AQSh Konstitutsiyasida pora olish AQSh prezidentini impechmentga tortish mumkin bo‘lgan ikki jinoyatning biri sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi va ularning mamlakat hayotidagi o‘rning oshib borishi XIX-XX asrlarda rivojlangan davlatlarda korruptsiyaning dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan ancha kamayishiga olib keldi.

Ushbu ilmlarni tadqiq qilgan bir qator yirik mutaxassislar quyidagi faktorlarni korruptsiyani yuzaga keltiruvchi omillar sifatida ko‘rsatachi.

Ikki xil ma‘noni anglatuvchi qonunlar — ushbu vaziyat huquqni qo‘llovchi mansabdor shaxs tomonidan qonunlarni turlicha qo‘llash imkonini yaratadi. Shuningdek, ayrim mutaxassislar jinoyat, ma‘muriy qonunchilikdagi “vilka” sanktsiyalarni ham korruptsiyaga qulay sharoit yaratishi mumkinligi haqida fikr yuritishgan. Ya‘ni, sanktsiyaning aniq miqdori yo‘qligi sudsiyada uni o‘z hohishiga qarab qo‘llashga ahvoli yaratib beradi.

Aholi huquqiy savodxonligining pastligi — aholi tomonidan qonunlarni bilmaslik yoki tushunmaslik mansabdor shaxsga o‘zining shaxsiy manfaati yo‘lida qonunlardan foydalanishga qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyatning no‘rinchligi — mamlakatdagi notinchlik birinchi navbatda aholi ongida hayotda yuksak turmush darajasiga erishishning asosiy usuli qonunga xilof faoliyat bilan bog‘liq, degan mulqoq axloqqa zid nuqta nazar shakllanishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida korruptsiyaga qulay sharoit yaratadi.

Jiro hokimiyatning birligi tamoyilining buzilishi — aynan bita faoliyatning turli instansiyalar tomonidan tartibga solinishi:

aholining davlatni nazorat qilishdagi sust ishtiroki;
davlat sektoridagi xizmat qilayotgan xizmatchilar daromadlarining xususiy sektorda topish mumkin bo‘lgan daromadlardan kamligi;
iqtlasodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi;
birlitvaktiyaning yuqori darajasi;

mamlakat yuqori boshqaruv organlarining aholidan uzilib qolganligi;
mamlakatdagi diniy va axloq qoidalari.

Jahon mamlakatlarida korruptsiyaga qarshi kurashning quyidagi usullari mavjud.

Ichki nazorat – bu usul boshqaruv apparatining o'zida nazoratni kuchaytiruvchi tuzilmalar (har xil ichki inspeksiyalar va boshqa nazorat organlari tuzish orqali) yaratishni taqazo etadi. Bu tuzilmaning asosiy vazifasi xodimlarning ichki etiket qoidalariга rioya qilishini nazorat qilishdir. Hozirgi kunda bizning yurtimizda ham bir qator huquqni muhofaza qilish organlarida aynan shu vazifani bajaruvchi ichki tuzilmalar yaratilgan.

Tashqi nazorat – bu usulda jiro apparatidan mustaqil tuzilmalarning mustaqilligini oshirish nazarda tutilib, aynan ushbu tuzilmalar orqali korruptsiyaga qarshi samarali kurash olib boriladi. Ya'ni, sud hokimiyatining maksimal darajada mustaqilligiga erishish ommaviy axborot vositalariga ko'proq e'tibor berish va h.k.

Saylov tizimi orqali kurashish – demokratik davlatlarda saylangan vakillarni korruptsiya uchun jazolashning asosiy usullaridan biri keyingi saylovlarda unga ovoz bermaslik hisoblanadi. Korruptsiyaga saylovlar orqali ta'sir o'tkazish eng samarali usul hisoblanadi.

Korruptsiyaga qarshi kurashda yuqori natijalarga erishgan Shveysiya, Singapur, Gonkong, Portugaliya kabi davlatlarning tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, korruptsiyani yuzaga keltiruvchi omillarni bartaraf etish korruptsiyaga qarshi kurashda muhim o'rin egallaydi.

Bunda Konstitutsiyaviy nazorat organlari, huquq-tartibot organlarining ahamiyati ortadi. Ya'ni, korruptsiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan normalarni konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan konstitutsiyaga zid deb topish, aholining huquqiy savodxonligini oshirish kabi metodlardan umumli foydalanish ushbu davlatlarni korruptsiya darajasi juda past bo'lgan davlatlar qatoriga olib chiqqan.

Jinoyatchi unsurlarning xo'jalik munosabatlari tizimini shakllantirish jarayonida faol va xuyvona ishtirok etishi jamiyatda axloqsizlik vaziyatini tug'dirishi, bu esa o'z navbatida, mamlakat uchun ham, jahon hamjamiyati uchun ham nomaqbul jinoiy bozor iqtisodiyotining alohida turi shakllanishiga olib kelishini keyinchalik BMT tomonidan ham tan olinib, 2003 yil 9 dekabrda Meksikaning Merida shahrida korruptsiyaga qarshi kurashishda davlatlar o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirish maqsadida 3 kun davom etgan konferentsiya tashkil etildi. Bu konferentsiya davomida 100 dan ortiq davlat tomonidan Korruptsiyaga qarshi haqaro konventsiya imzolandi. Konferentsiyaning birinchi ish kuni (9 dekabr) BMT tomonidan butun dunyoda korruptsiyaga qarshi kurash kuni deb e'lon qilingan. Ushbu konventsiyaning qabul

qilinishi va kuchga kirish (2003 yil 31 oktyabr) dunyo mamlakatlarining korruptsiyaga qarshi kurashdagi hamkorligini yangi pog'onaga ko'tardi.

Konventsiyada korruptsiyaning rivojlanishi yuzvushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa jinoyat uchun xavfli bo'lgan salbiy omillarga qarshi kurashga ulkan to'siq bo'lishi mumkinligiga alohida urg'u berilgan.

Ushbu Konventsiyaning maqsadi quyidagilardan iborat:

- korruptsiyaga qarshi qaratilgan yuqori samarali chora tadbirlarni qabul qilish va ularni mustahkamlash;
- korruptsiyaga qarshi kurashda halqaro hamkorlikni kengaytirish, yengillashtirish va qo'llab quvvatlash.

Ushbu Konventsiyada nazarda tutilgan va korruptsiya sifatida e'tirof etilishi mumkin bo'lgan qilmishlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining bir qator moddalarini bilan jinoiy qilmish sifatida ta'qib qilinadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korruptsiyaga qarshi konventsiyasi "Korruptsiyaning oldini olish bo'yicha choralar" deb nomlangan 2-bobi 6-moddasining b-hurrida "Korruptsiyaning oldini olish masalalari bo'yicha bilimlarni kengaytirish va to'g'ri vaqtli yuklatilgan. Ushbu konventsiyaning 7-moddasi d-bandida muvofiq shaxslar "ommaviy vazifalarni to'g'ri, vijdonan va tegishli darajada bajarish talablariga javob berishlari mumkin bo'lishi uchun ma'rifiy va o'quv dasturlarni amalga oshirishga ko'maklashadilar hamda korruptsiya bilan va o'z vazifalarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan xatarlarni chuqurroq anglashlari maqsadida ular ixtisoslashgan hamda muvofiq tayyorgarlikdan o'tishlarini ta'minlaydilar" – deb ko'zlangan.

Jamiyat va davlat hayotining barcha jahhalarida, ayniqsa, ta'lim tizimida korruptsiyani oldini olish va professor-o'qituvchilar, talabalar va xodimlarda korruptsiyaga qarshi xulq-atvorni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev korruptsiyaga qarshi kurashish borasida quyidagi fikrlarni bildirishgan edi: "Bugungi kundagi yana bir muhim vazifa – mamlakatimiz rivojiga to'siq bo'layotgan yovuz illat, korruptsiya va uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish, huquqbuzarliklarning oldini olish muammolarini samarali hal etishdan iborat".

O'zbekistonda korruptsiyaga qarshi kurashish masalasiga alohida e'tibor qaratilib, uning oldini olishning mustahkam huquqiy bazasi va aniq tizimi yaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti homiyligida qabul qilingan EKOSOS (BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengashi)ning Korruptsiyaga qarshi kurash rezolyutsiyasi (1995 yil). Davlat mansabdor shaxslarining xalqaro axloq kodeksi (1996 yil). Millatlararo uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash konventsiyasi (2000 yil). 2008 yil iyul oyida BMTning "Korruptsiyaga qarshi kurash konventsiyasi"ga qo'shildi.

2017 yil 3 yanvardan O'zbekiston Respublikasining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni kuchga kirgani Korruptsiyaga barham berish uchun barcha asoslarni yaratib berdi. Mazkur qonun jiroi to'liq va samarali ta'minlanishi uchun 2017 yil 2 fevralda davlatimiz rahbarining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Hujjatda Korruptsiyaga qarshi kurashning asosiy tamoyillari sifatida qonuniylik; fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari ustuvorligi; ochiqlik, shaffoflik va tizimlilik; davlat va fuqarolik jamiyatining o'zaro hamkorligi; Korruptsiyadan ogohlantirish va javobgarlikning muqarrarligi bo'yicha choralar ustuvorligi keltirib o'tilgan. Qonun Korruptsiyaga qarshi kurash sohasida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini keltirib o'tadi:

- aholining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirish, jamiyatda Korruptsiyaga nisbatan toqatsizlikni shakllantirish;
- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida Korruptsiyadan ogohlantirish bo'yicha choralarini amalga oshirish;
- korruptsiyon huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash, ular oqibatlarini, sabablari va kelib chiqqan sharoitlarni bartaraf etish hamda korruptsiyon huquqbuzarliklar sodir etilgani uchun muqarrar jazolash tamoyilini tadbiiq etish.

Qonunda Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlar, Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy madaniyatni yuksaltirish, Korruptsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar, Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklarni aniqlash, ularga chek qo'yish, javobgarlikning muqarrarligi kabi masalalar aniq belgilab qo'yilgan. Mazkur qonun bilan yaqindan tanishish, uning har bir moddasini chuqur o'rganib, hayotimizga tatbiq etishga intilish, sodda qilib aytganda, Korruptsiya balosining naqadar muhdish ilolat ekanini tushunish, mustaqil idrok etish, eng muhimi, unga qarshi kurashish har birimizning fuqarolik burchimizdir.

Dunyoda Korruptsiyaning turi ham, tavsifi ham juda ko'p. Uning kelib chiqish sabablari ochish, unga qarshi kurashishning samarali yo'llarini topish bo'yicha olimlar, turli institutlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yuzlab, minglab tadqiqotlar o'tkazilgan. Turli ko'rsatkich va raqamlar aks etgan jadvallar yaratilgan, o'ziga xos reytinglar tuzilgan. Hatto Korruptsiyaning xilma-xil formulalari ham ishlab chiqilgan. Bu boradagi ishlar va izlanishlar izchil davom etmoqda. Ijtimoiy-tarixiy vaziyat, fuqarolarning huquqiy dunyogorashi, davlat tuzilishi, iqtisodiy rivojlanish omillaridan kelib chiqib, har bir davlat Korruptsiyaga qarshi o'ziga xos usullarda kurashmoqda. Bu borada eng samarali yo'l hali topilgan emas. Chunki Korruptsiya bir qarashda oddiy jinoyat bo'lib ko'ringani bilan aslida uning kelib chiqishi va yashovchanlik sabablari juda chigal va murakkabdir. Bir davlatda natija bergan usul boshqa davlatda u qadar samara ko'rsatmasligi mumkin. Shuning uchun har bir davlat va jamiyat Korruptsiyaga qarshi kurashish yo'lini o'zi tanlaydi, aniqrog'i, qanday yo'l to'g'ri ekanini hayot ko'rsatadi. Qonunda korruptsiyaga qarshi kurashni keng qamrovda olib borish choralarini ko'zda tutilgani, bu borada har bir masalaga alohida e'tibor qaratilgani bejiz emas.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlagandek: "Har bir davlat tarixida yangi ijtimoiy sifat holatiga o'tish, afsuski, Korruptsiya va jinoyatchilik kabi jirkanch hodisa bilan birga yuz bergan. Shu bilan birga, jinoyatchilikning o'sishi nafaqat islotohtar yo'lga jiddiy to'siq, balki o'tish davrida belgilangan maqsadlarga erishishga ham qarshi bevosita tahdid tug'diradi". Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari singari O'zbekiston Respublikasi ham bundan hozi emas. Korruptsiyaga va jinoyatchilikka qarshi kurashish muammolarga huzudagi qiziqishga aslo bejiz emas. Korruptsiya so'zi "so'lish", "so'tilish" degan ma'nolarni ham anglatar ekan. Rahbar yoki mas'ul kishi qanday qilib Korruptsiyaga qo'l uradi? Bunga qanday omillar sabab bo'ladi? Bu savollarga javob har xil bo'lishi mumkin. Lekin shunisi aniqki, sotadigan, sotiladigan odam hech bir vazifani ko'ngildan bajarmaydi. Korruptsiyaga aloqador odam qonuni buzishidan tashqari, o'zining kimligini, e'tiqodi, ma'naviyati qay darajada ekanini oshkor qiladi. Bunday odam nafaqat moliyaviy ziyon-zahmat yetkazadi, balki davlatni, demokratiyani behurmat qilib, obro'sini to'kadi, unga non-tuz berib katta qilgan, ilm-u hunar, obro' va mansab bergan el-yurtning yuziga oyog' qo'yadi. Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari va prinsiplarini belgilashda bunday

huquqbuzartlik uchun javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash masalasi qat'iy hisobga olingan. Korruptsiyaga aloqador odam qonunmi buzishidan tashqari, o'zining kimligini, e'tiqodi, ma'naviyati qay darajada ekani oshkor qiladi. Bunday odam nafaqat moliyaviy ziyon-zahmat yetkazadi, balki davlatni, demokratiyani behurmat qilib, obro'sini to'kadi, unga non-tuz berib katta qilgan, ilm-u-hunar, obro' va mansab bergan el-yurtning yuziga oyog' qo'yadi. Qolaversa, Korruptsiya fuqarolar, ayniqsa, yosh avlodga ijtimoiy adolatga, haqiqatga, davlat organlari va mansabdor shaxslarga bo'lgan ishonchni susaytiradi. Shu nuqtai nazardan o'sib kelayotgan yosh avlodni, ayniqsa, kollej va oliy ta'lim muassasalarini bitirib, kasbiy faoliyat boshlash ostonasida turgan yoshlarga Korruptsiyaning nechog'li xavfli illat ekani haqida ma'lumotlar berish foydadan xoli bo'lmaydi, albatta. Negaki, bugungi kun bitiruvchisi erangi mutaxassis, jamiyat va davlat boshqaruvining ishtirokchisidir. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov: "Jinoyatchilik va Korruptsiyaning avj olishi davlatning konstitutsiyaviy asoslarini yemiradi, fuqarolarning huquq va erkinliklari jiddiy tarzda buzilishiga olib keladi. "Qonunlar va farmoanlarni qabul qilishdan maqsad ularni chetlab o'tishdir" degan mulahoq yaramas qoida jamiyatning eng oddiy huquqiy tartibot va jamoat tartibini saqlab turish qobiliyatidan mahrum bo'lishga olib boradi", deb ta'kidlagan edi. Aytilish joiziki, mamlakatimizda hozirda ichki ishlar, prokuratura organlari va boshqa huquq-tartibot tizimlarida "Korruptsiyaga qarshi kurash" bo'limlari tuzilgan. Bu bo'limlar ayni danda shu ilalga qarshi kurashib, mustaqilligimizni mustahkamlashning muhim zaminini bo'lib xizmat qilmoqda. To'g'ri, hayotda turli holatlar va harakatlarga duch kelamiz. Korruptsiyaga qarshi kurashish - barchamizning ishimiz. Jamiyatimizda Korruptsiya, turli jinoyatlarni sodir etish va boshqa huquqbuzartlik holatlariga qarshi kurashish, ularga yo'l qo'ymaslik, jinoyatga jazo albatta muqarrar ekani to'g'risidagi qonun talablarini amalda ta'minlash bo'yicha qat'iy choralar ko'rish zarurligi ta'kidlanmoqda. Jamiyatda Korruptsiyaga nisbatan munosasiy munosabat qaror toptirish o'ta dolzarb masala bo'lib, garchi uni bajarish doirasida mas'ul idoralar belgilangan bo'lsa-da, uning to'laqonli ro'yobga chiqishi uchun har bir fuqaro o'zida mas'uliyat his etsa, qo'yilgan maqsad va muddaolalar yechimini paydo bo'ladi. Har birimiz qeerda, ganday muammoga duch kelsak, uning hal etilishida mas'ul shaxslarning mas'uliyatsizligi yoki ta'magirligiga guvoh bo'lganda sharoifga bo'y sunish, indamay kelaverish yoxud chidash o'rninga bong urishimiz kerak. Mas'uliyatsizlikka, adolatsizlikka nisbatan

munosazilikni o'zimizdan boshlashimiz darkor. Shunda mudrayotgan mansabdor uyeg'onadi, zimmasida qanday mas'uliyat borligini his etadi. "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunda bizning bu boradagi huquqlarimiz kafolatlangan. Qonunga ko'ra, jismoniy va yuridik shaxslarning Korruptsiyaga oid huquqbuzartlik faktlariga doir murojaatlari to'liq, xolisona va o'z vaqtida ko'rib chiqiladi. Korruptsiyaga oid huquqbuzartliklar to'g'risida axborot bergan shaxslarning himoya qilinishi ta'minlanadi. Davlatimiz rahbarining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori asosida "2017-2018-yillarga mo'ljallangan Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturi" tasdiqlandi. Korruptsiyaga qarshi kurashishda samaradorligini oshiruvchi yo'llari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, Korruptsiyaga qarshi kurashish strategiyasida integratsiyalashgan yondashuvni qo'llash yaxshi samara beradi. Bunda davlat organlarining fuqarolik jamiyatining barcha instituti bilan hamjihat faol harakatini ta'minlash nazarda tutiladi. Shuningdek, Korruptsiyaga qarshi kurashishda milliy tuzilmalarning xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligini yanada kuchaytirish masalalariga ham alohida e'tibor beriladi. Bu borada O'zbekistonda Korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida integratsiyaga erishishga to'sqinlik qilayotgan omillardan biri - aniq statistika va maqbul dalillarga asoslangan ma'lumotga tayangan holda ish olib borish tizimining mavjud emasliligi hisoblanadi.

Ikkinchidan, jamiyatning har bir sohasida, xususan, tadbirkorlik, ta'lim, sog'liqni saqlash sohalarida Korruptsiyaga qarshi kurashishni yanada kuchaytirish, u bilan bog'liq ayrim xatti-harakatlarni kriminalizatsiyalash hamda xalqaro standartlarni to'liq va to'g'ri qo'llash lozim. Bunda xalqaro hujjatlarda nazarda tutilgan "noqonuniy boylik oltirish", "uchinchi shaxslarning moddiy manfaatlarini ko'zlab ta'magirlilik qilish" kabi harakatlarni kriminalizatsiyalash masalalarini ko'rib chiqish vaqti keldi. Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturining jirosi amalga oshirilishi lozim bo'lgan asosiy masalalardan biridir. Bunda, avvalo, monitoring jarayonida hamkorlik huquqiy mexanizmining yetarli emasliligi, davlat xizmatchilarining etika qoidalariga rioya qilish darajasining pastligi, davlat organlari faoliyati ochiqligi hamoyilining amalda nomrigagina ishlayotganligi kabi masalalar hal etilishi lozim. Chunonchi, jamiyat a'zolari faol ishtirokini kuchaytirish uchun ma'lumotlarni erkin

olish imkoniyatini yaratish, ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda Korruptsiya holatlari haqida axborot berish va oldini olish, Korruptsiyaga oid muammolarni hal qilish va bartaraf etishda jamoatchilik ishtirokini ta'minlashning aniq tizimini amaliyotda qo'llashdir. Qolaversa, yurimizda har bir sohada Korruptsiyaga qarshi kurashishda sohaning xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish, Korruptsiya holatlari haqida xabar berishning yangi innovatsion usullarini ishlab chiqish hamda qo'llash, Korruptsiya holatlarini ekspertizadan o'tkazish, monitoring qilish va baholashning real hayotiy, xolis hamda shaffof indikatorlarini belgilash ham muhim. Bularning barchasi jamiyatta Korruptsiya degan ilarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Korruptsiya o'sishining asosiy sabablari quyidagilar:

- 1) kambag'allik va qashshoqlik;
  - 2) sud va huquqni muhofaza qilish organlari ustidan davlat nazoratining yetarli darajada emasligi;
  - 3) iqtisodiy nobarqarorlik;
  - 4) Korruptsiyaga normativ ta'riflarning yo'qligi;
  - 5) jamiyatta an'ana va urf-odatlarning anchagina o'rnatilganligi;
  - 6) qarindosh – urug'chilik va sulolaviy munosabatlar;
  - 7) xodimlarning tanlab olish va ish bilan ta'minlash mexanizlaridagi uzilishlar;
  - 8) ma'muriy Korruptsiya;
  - 9) siyosiy Korruptsiya;
  - 10) so'z erkinligining yo'qligi;
  - 11) fuqarolik jamiyati, ommaviy axborot vositalarining kuchsizligi.
- Korruptsiya oqibatlarini:
- 1) olib borilayotgan islohotlarga qarshilik;
  - 2) boshqaruv apparatini bo'lib tashlaydi;
  - 3) davlatning konstitutsiyaviy asoslarini yo'q qiladi;
  - 4) hukumat obro'sini yo'q qiladi;
  - 5) buqietni asossiz qayta taqsimlanishi;
  - 6) jamiyatni intellektual potentsialidan ayiradi;
  - 7) jamiyatni nobarqarorlashtiradi;
  - 8) jamiyatni jinoiylashtiradi;
  - 9) inson huquqlarini poymol qiladi.
- Korruptsiyani quyidagi sohalarda ko'rish mumkin:

- 1) iqtisodiyot;
- 2) siyosat;
- 3) madaniyat va sport;
- 4) ta'lim va ilm-fan;
- 5) ijtimoiy soha;
- 6) sud va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyati;
- 7) jamoat tashkilotlari, nodavlat noijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari va televideniya;
- 8) siyosiy partiyalar.

Korruptsiyaga qarshi kurashda xalqaro hankorlik. Keyingi vaqtlarda jahonda Korruptsiyaga qarshi kurashish muammosiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Korruptsiya hozirgi zamoning eng muhim muammosiga aylanmoqda va natijat rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlar faoliyatiga ham tegishli. Korruptsiya keng ma'noda mansabdor shaxslarning shaxsiy va guruhviy manfaatlari yo'lida o'z mansab vakolatlari va mavqelarini suiste'mol qilishida ifodalangan qilmishlardir.

Korruptsiyaga qarshi kurashishning Singapur tajribasi. 1965-yil mustaqillikka erishgan davrga qadar Singapur zamonaviy Korruptsiyalashgan mamlakatlardagi munazaraning eslatuvchi vaziyatga tushib qolgan. Mamlakat o'ziga o'z iqtisodiy kunlari bo'lib qolgan, jamiyatta qonunsizlik hukm surardi. Bir tomondan qonunchilik uzoq Avstraliya, ya'ni Britaniya mustamlakachilari tomonidan import qilingan, ikkinchi tomondan huquqni muhofaza qiluvchi organlar uyushgan jinoatchilikka kurashish qobiliyatiga ega emasdi. Amaldorlarning aksariyati esa Korruptsiya bo'tqog'iga botib bo'lgandi. Aholining ko'pchiligi savodsiz bo'lib, o'z huquqlarini himoya qilmasdi. Mamlakat rahbarlari Korruptsiya va o'zibotlar chilikni tildizi bilan qo'porib tashlash kerakligini, busiz mamlakatning kelajagi yo'qligini tushunib yetdi. Bu esa qat'iyiligi va ixtirachilik bilan ajralib turuvchi butun bir choralar tizimini qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Amaldorlarning harakatlari yo'lga solindi, byurokratik to'siqlar bartaraf etildi, yuqori axloq-odob standartlariga rioya etish ustidan kuchli nazorat ta'minlandi. Ko'plab davlat tashkilotlarida barcha xodimlarni ishdan haydashgacha bo'lgan qattiq choralar ko'riladi. Ushbu choralar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini kammaytirish, amaldorlarning maoshini oshirish, malakali ma'muriy kadrlarni tayyorlash orqali amalga oshirildi. Hozirgi paytda kuchli avtoritar boshqaruvli davlat - Singapur

Korruptsiya ko'lamini kamligi, iqtisodiy etkilik va taraqqiyot darajasi bo'yicha jahon reytingida yetakchi o'rinda bormoqda. Atigi 4 million aholi istiqomat qilayotgan Singapur tajribasi siyosiy iroda, samarali antikorruptsiya qonunchilik va pulga sotilmas mustaqil agentlik evaziga atigi bir necha yilda Korruptsiyani juda past darajaga tushirish mumkinligini namoyish etdi. Singapur mustaqillikka erishganiga qadar qashshoq bo'yib, hatto chuchuk suv va qurilish uchun mo'ljallangan qummi ham xorijdan keltirgan.

"Televizorda har kuni ko'rib tursiz: bankda, hokimiyatda, shifoxonada, prokuraturada, ichki ishlar organlarida. Qachon bu kasallikdan xalos bo'lamiz? Qachon butun mamlakat bo'yib unga qarshi kurashamiz? 1177 mansabdor shaxs orasida viloyat hokimlari ham bor", - dedi davlat rahbari. Korruptsiya bilan O'zbekiston hech qachon oldinga qo'yilgan maqsadlarga erisha olmaydi. 1177 kishi, bu - juda katta raqam. Bu nima degani? Bu jamiyatimiz adolat, halollik, mas'uliyat, xalq ehtiyojlarini qondirish, xalqqa xizmat qilish kabi tushunchalardan hali uzoqligidan dalolat beradi".

Korruptsiyadan ko'riyotgan zararining ko'lamini cheksiz. Global moliyaviy oshkoratlik tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2001-yildan 2010-yilga qadar dunyoning 150 rivojlanayotgan davlatida 6 trillion dollarga yaqin pul Korruptsiya bois ko'kka sovurilgan. Bunday davlatlar ro'yxatining boshida Xitoy turibdi. O'tgan 10 yil davomida bu o'lkada 2,75 trillion dollar noqonuniy oldi-berdi uchun sarlangan. Ayni davrda Meksikada 476 milliard dollar pul davlat g'aznasidan o'tmarilgan, ya'ni har bir fuqarodan 4500 dollardan o'g'irlandi degani. Rossiyada Korruptsiya keltirgan zarar 152 milliard dollarga teng. Afrika davlatlarida eng Korruptsiyalashgani Nigeriya. U yerda noqonuniy kapital aylanmasi 129 milliard dollarga teng. Toshkent shahar prokuraturasi organlari tomonidan uyushgan jinoyatchilik va Korruptsiyaga qarshi kurashish borasida jibiy natijalarga erishilmogda. Xususan, 2017-yilning 9 oyi davomida qo'zg'atilgan va sudga oshirilgan jinoyat ishlari soni o'tgan yilga nisbatan 26 foizga, javobgarlikka tortilgan mansabdor shaxslar soni esa qariyb 40 foizga kamaydi. Tergov qilingan jinoyat ishlari yakuni bo'yicha har bir qonunbuzarlik holati yuzasidan tegishli idoralarga taqdimnomalar kiritilib, aniqlangan qonunbuzarlik holatlarini bartaraf qilish choralari ko'rilmogda. O'zbekiston Transparensy International xalqaro tashkilotining Korruptsiyaga qarshi reytingida 180 mamlakat va hududlar orasida 158-o'rinni egalladi. Reytingda 88 ball bilan Daniya yana

yetakchilikni qo'lga kiritdi, o'tgan yili u Yangi Zelandiyaga (87) o'rinni bo'shatib bergan edi. Top-10 reytingdan Finlandiya, Singapur, Shveysariya va Shveysariya (85 balidan), Norvegiya (84), Niderlandiya (82), Kanada va Lyuksenburg (81 dan) ham joy oldi. Eng yomon ko'rsatkichni Somali (10), Suriya, Janubiy Sudan (13 balidan), Yaman va Shimoliy Koreya (14 dan) egalladi. Sobiylar ittifoq mamlakatlarining 2018-yilni Korruptsiyani qabul qilish indeksidagi o'rini:

Latviya - 73 ball / 18-o'rin
Latviya - 59 / 38
Latviya - 58 / 41
Gruziya - 58 / 41
Belarus - 44 / 70
Armaniston - 35 / 105
Moldova - 33 / 117
Ukraina - 32 / 120
Qozog'iston - 31 / 124
Qirg'iziston - 29 / 132
Rossiya - 28 / 138
Ozambaydon - 25 / 152
Tojikiston - 25 / 152
O'zbekiston - 23 / 158
Turkmaniston - 20 / 161

Korruptsiyani oldini olish va unga qarshi kurashi bo'yicha ustlubiy tavsiyalar:

- Korruptsiyaga qarshi kurash bo'yicha jamoatchilik markazini tashkil etish hamda metodologik so'rovnomma va jimmoy tarmoqlarda Korruptsiyani oldini olish bo'yicha muammolarni o'rganish va ularni bartaraf etish bo'yicha harakat dasturlarini ishlab chiqarish;

- Davlat organlarining attestatsiyadan o'tkazish mexanizimini yaxshilash;
- Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat, huquqni muhofaza qilish, va pul organlarining malakalarini tizimli ravishda oshirish;
- Ommaviy axborot vositalarida Korruptsiyaga qarshi kurashish va va uni oldini olishga qaratilgan ko'rsatuvlar, qisqa metrajli video ro'liklarni namoyish etish;
- Davlat tashkilotlariga ishga olishning jahon tajribasining samarali tizimini joriy etish;

- Ta'lim muassasalarida Korruptsiyaga qarshi kurashi bo'yicha ommaviy tadbirlarni tashkil etish lozim.

Mamlakatimizning kelajagini va obro'-e'tiborini qadrlaydigan har bir vijdonli fuqaro bu tahdidni esda tutmog'i darkor. Halol mehnat qilish, o'z bilimni, kuch-g'ayrati va ijodiy qobiliyatini sarflash uchun barqaror shart-sharoit bo'lishini istaydigan, farzandlari va yaqin kishilari kelajakda ham demokratik, fuqarolik jamiyatida sivilizatsiyalashgan bozor munosabatlarining samaralaridan to'la-to'kis foydalanishni orzu qiladigan har bir fuqaro, Korruptsiya o'ljiga o'z vaqtida zarur to'siq qo'yilmasa, bu illatlar qanday ayanchli oqibatlariga olib kelishi mumkinligini yaxshi anglab yetmog'i lozim. Biz Korruptsiya balosiga birgalikda, ahillik bilan, dadil qadamlar ila kurashmog'imiz zarur.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. Korruptsiya so'zining ma'nosi?
2. O'zbekiston Respublikasi "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunida korruptsiyaga qarshi kurashuvchi tashkilotlar
3. Korruptsiyaga qarshi kurash ishlarida fuqarolar hamda fuqarolik jamiyati institutlarining faolligini oshirish mexanizmlari qanday?

1. **Topshiriq.** O'zbekistonda qaysi sohalarda "Korruptsiya" holatlari uchrashi haqida reyting tuzing. Masalan. 1. Ta'lim. 2. Tibbiyot va/h.k Tuzgan jadvalingizni raqamlar va faktlar bilan asoslang.

DIN MADANIYAT FENOMENI.

REJA:

1. Dinning kelib chiqishi va rivojlanishi, diniy tasavvurlar va "diniy ong" tushunchalarining shakllanishi.
2. Dinning maqsad va vazifalari, ijtimoiy ahamiyati
3. Din falsafasi, milliy dinlar va ularga xos xususiyatlar.
4. Dinshunoslik va uning amaliy ahamiyati.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Din, Totemizm, Animizm, Fetichizm, politeistik, Shomon, Magiya

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida bu haqda shunday yozilgan: "Konstitutsiyaviy tuzumni zorlik bilan ozgartirishni maqsad qilib qoyuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'ligiga va tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarining, milliy va diniy ruh-dagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi."

Ibtidoiy odamlar hozirgi davrdagi etiqod singari tola shakllangan diniy galeemaga ega bo'lishmagan. Ular faqat boshlang'ich diniy tasavvurlarga bo'lgan, xolos. (Dinning ana shunday ibtidoiy shakllari urug'chilik tuzumi shakllanayotgan davrda paydo bo'lgan.

Qadimiy odamlarning ibtidoiy madaniy ochoqlari mehnat qilish, ovqat izlash, dushmundan himoyalash kabilar ibtidoiy diniy tasavvurlarning shakllanishi bilan bogliq holda kechgan. Ibtidoiy odamlarning diniy etiqodlari totemizm, animizm, fetichizm, shomonlik, magiya (sehrgarlik) shakllarida tarqalgan. Ularning bazi bir elementlari hozirgi zamon dinlarida ham uchraydi.

Totemizm - hindlar tilidagi "O totem" (uning urugi) degan sozdan kelib chiqqan. Totemizm ibtidoiy goyat sodda diniy etiqodning bir turi bo'lib, qadimgi zamonadagi urug-qabila azolarining muayyan bir hayvon, osimlik bilan gayritabiiy

alokasi, yaqinligi, qon-qarindoshligi bolgan deb, bu hayvon va osimliklarni muqaddaslashtirishdan iboratdir. Totemizmning muayyan kishilar guruhining tabiat, binobarin, tashqi muhrit bilan bogliqligini ifodalovchi dastlabki shakllaridan edi. Har bir qabila yoki urug oz sharoitini hamda imkoniyatlarini koza tutib, bazi hayvonlarni ovlar va ular haqida yetarli malumotlarga ega edi. Bunday hayvonlarni yaqindan bilish ularning urug bilan yaqinligi yoki qon-qarindoshligi bolisa kerak, degan tasavvurni keltirib chiqargan. Natijada bazi hayvonlar, keyinchalik esa osimlikning bazi navlari ham muayyan urug azolarining ajdodi-totemidir, degan tasavvur shakllanishiga olib kelgan. Shu boisdan keyinchalik urug azolari totemning "yordamiga" kozi tikkanlar, uni muqaddaslashtirib, oz homiyolari deb hisoblanganlar, sehir-yoli bilan unga tasir qilishga uringanlar. Totemga sajda qilingan, u himoya qilingan, ezozlangan, uni oldirish, istemol qilish man etilgan. Faqat ayrim hollarda, yani tantanali kunlarda totem hisoblangan hayvon yoki osimlikni maxsus rasm-rusumga rioya qilingan holda istemol qilish mumkin bolgan. Urug azolarida shundaygina totemning kuch-quvvati kishilarga otadi va u kelgusida ham urugning homiyi bolib qoladi degan tasavvur bolgan. Totemizm etiqodlari tub avstriyaliklarda keng saqlanganligini ularning uruglari nomlaridan payqash mumkin. Ular uruglarni konkret hayvolar (kengru, oq hokiz, qora hokiz kabi yoki ayrim osimliklar) nomi bilan ataganlar. Totemizm elementlarini hozirgi dinlarda ham korish mumkin. Masalan, Hinduylik dinida fil, sigir, maymun, ilonlar muqaddas hayvonlar hisoblangan. Ozbeklarda qaldirgoch, musicha, laylak, kok gargani muqaddas qushlar deb ezozlash ham totemizm korinishlaridan biridir. Markaziy Osiyo xalqlarida, shu jumladan ozbeklarda muchalga qarab vaqt hisobini chiqarish totem etiqodi bilan bogliqdir. Masalan, ota-bobolarimizda odamlarning yoshini, yani tugilgan kunidan boshlab qancha yashaganligini muchal orqali, muayyan hayvon nomlari bilan atalgan yil hisobidan keltirib chiqarish odati bolgan. Muchal mogul, xitoy va butun turkiy xalqlarda keng tarqalgan yil hisobi bolib, unda yil oylari sichqon (mush), mol (gav), yolbars (palang), quyon (xargosh), baliq (nahang), ilon (mor), ot (asp) goy (gostand), maymun (hamduna), tovug (murg), it (sak), tongiz (xok) shular jumlasiga kiritilgan. Xalqimizda, ayriqisa, musulmonlarda totemning elementlaridan bolgan muchalga etiqod qilish hali ham qisman davom etmoqda.

Animizm - (lotincha - animus - jon, ruh demakdir) qadimgi zamon dinlaridan biri, kishi ruhining mavjudligiga ishonishdan iborat. Animizm tabiatdagi buyumlarni ijobiy-lashiradi, har bir jisnda ruh bor, tanadan tashqarida ham jon bor, deb

hisoblanadi. Animistik tasavvurlar barcha xalqlar tarixidagi dinlarda jon va ruh haqidagi tushunchalarning shakllanishida malum bir rol oynamagan. Animizm har bir kishida uning tirliklik hayoti manbai bolgan jon bor, deb taqin qilgan. Dastlabki antropik tasavvur jonni soya yoki nafas bilan aynan bir deb bilari edi. Masalan, Elinoliy Amerika xalqlarida soya bilan jon, qadimgi arablarda jon bilan qon, Orelandyada esa nafas olish bilan jon bitta nom bilan ataladi. Animizm odamda olam haqidagi tasavvurlarni shakllantirish, predmet va hodisalar xususiyatlarini chuqur oqaytish, jon va ruhlarning tirk odamlar singari qobiliyatga ega degan fikrlar paydo bolishi munosabati bilan tarkib topgan. Shu davrda jonning olmasligi haqidagi tasavvur paydo bolgan. Chunki qadimgi odamlar oz tanalarining tozilishti togrisida toliq bir tushunchaga ega bolmay, hatto ki uyqu va tush korishining sabablarini ham izahlay olmagalar. Shundan song ibtidoiy odamlar inson tanasini boshqaradigan qandaydir alohida bir kuch bolib, odam olgandan song u kuch, yani jon tanadan chiqib ketadi degan tasavvur hosil bolgan. Natijada jonning tanani tark etgandan keyingi faolliyati qanday kechishi haqida oylay boshlagalar. Ibtidoiy odamlar ozlarini tabiatdan ajratib qoymagalar. Shuning uchun ular ozlari bilan bir qatorida hayvon, odatlik, hatto mehnat qurollari, keyinchalik, suv, ormon, momaqaldiroq va hoqqalarda ham jon bor, degan tasavvurlarni keltirib chiqargalar. Buni fanda gilozalizm deb ataydilar. Jon va ruhlarga ishonish barcha dinlarda xosdir. Dinlarning fikricha, jon barcha kishilarda bor. Odam olgandan song tanadan chiqib ketadigan jon bor, degan tasavvur chuqurlasha borgan. Demak, odam olganda jon chiqib ketib, yashayverar ekan, uning ozi abadiy yashaydi degan tushuncha paydo bolgan. Abadiy ruh togrisidagi tasavvur ana shu yosinda shakllangan. Ruhga ishonish o'vohlarga keltirib chiqargan. Jon va ruhlarning olmasligi haqidagi qadimiy animistik tasavvurlarning elementlari hozirgi barcha dinlarda saqlanib qolmoqda. Masalan, dinlolar tasavvurida olgan kishilarning arvohini yoqlash, ularni tirk odamlar singari hamonra narsadan xabardor, deb tushunish mavjud. Shu tufayli marhumlar haqiga xudo yilga xayr-xudoyi qilish, sadaga berish odatlari hamon uchrab turadi. Bazzan murdani kiyimlari bilan dafn etish, yoniga suv, ovqatlar qoyish odatlari ham animizmning korinishidir. Ozbeklarda arvoqlar haqidagi tasavvurlar, ularni eslab payshanba oqshoni arafasida chiroq yoqish, qabristonlarga borib Qur'on suralaridan oqish o'ntolozimga bolgan etiqodning shakllaridir. **Fetishizm** - (fetish - fransuz tilidagi "fetik" - yasalgan tumor, but, sanam manolaridagi sozni anglatadi) moddiy

buyumlarda gayritabiiy xususiyatlar borligiga ishonib, jonsiz narsalarga siginishdir. Ibtidoiy odam ongida har xil moddiy buyumlar - tog, qoya tosh, daraxt, keyinchalik turli hayvonlarning suyagi, pati, tumor, sanam va hokazolarda gayritabiiy kuchlar bor, degan tasavvur paydo boʻlgan. Ozlari vujudga keltirgan bunday kuchlarga ozlari sigina boshlaganlar. Ibtidoiy din shakllaridan biri boʻlgan fetishizm barcha xalqlarda diniy tasavvurlar shakllanishi bilan uzviy bogʻliqdir. Fetishizm politeistik (kop xudolik), hatto monoisteistik (yakka xudolik) dinlarda hozirgacha saqlanib kelmoqda. Fetishizm diniy ibodatning ajralmas qismidir. Hozirgi vaqtda baʼzi soddadi, mutaassiblarning turli tumor, koznunchoq va hokazolarning taqib yurishlari, daraxtlarga latta-putalarni osishi, is chiqarishi shunday jismlarni ilohiyashtirish, ularning mojizaviy kuchiga ishonish fetishizmning diniy etiqodda eng xarakterli korinishi va qoldigʻidir.

Shomonizm - ibtidoiy jamoa tuzumi yemirishi davrida paydo boʻlgan animistik etiqod va ibodatning keng doirasiga kiradigan qadimgi diniy etiqodlardan biri. Uning oziga xos xususiyati-kishilar orasida turli ruhlar bilan munosabatta bola oladigan shomonlar qobiliyatiga ishonishdir. Shomonlarga, shuningdek, kelajakni oldin aytib berish, kasalni davolash, olganlarni oxiratga uzatish, tabiatda xohlaganicha ozgartirishlar qilish kabi xususiyatlar ham xosdir. Otmishda shomonlarning ruh bilan aloqasi shomon dombirasi yoki mojizaviy musiqa ijrosida turli rasm-rusumlarni bajarish jarayonida jazavasi tutib, holdan toygancha bajarilgan. Shomonizm otmish dinlarning elementi sifatida baʼzi bir holatlarda uchrab turadi. **Magiya** (sehrgarlik) - insonga, hayvonga yoki tabiat hodisalariga gayritabiiy yoʻl bilan taʼsir korsatish maqsadida bajariladigan xatti-harakatdir. Sehrgarlik harakatining shakllari turlicha boʻlib, ular turmushning har xil sohalarida qollanilgan. Muhabbat magiyasi, davolash magiyasi, ishlab chiqarish magiyasi, dushmanni yengish magiyasi kabi sehrgarlik ibodat va harakatlari ancha keng tarqalgan. Mehnat bilan bogʻliq boʻlgan magik harakatlari ibtidoiy odamlar hayotida alohida orin egallagan, yani ular tirikchilikka kerak boʻlgan narsalarni topishdan oldin shu buyum yoki hodisaga bogʻliq boʻlgan magik harakatlarni bajarganlar. Ishlab chiqarish muvaffaqiyatiga bagʻishlangan sehrgarlik harakatlari, ishlab chiqarish xarakteriga qarab, turli shakllarda va har xil maqsadlarda otkazilar edi. Bunday harakatlari ibtidoiy jamoa azolarining umumiy manfaati yolida qilinardi. Ibtidoiy jamoa ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining darajasi pasliligi, kishilar hayotining urug va gabiia munosabatlari tor doirasi bilan cheklanganligi, tabiat kuchlari oldidagi oqizilik dinning ilk shakllarida oz inikosini topgan. Bu oqizilik ibtidoiy odamning sodda, yuzaki

ihbarvurlariga asoslangan soxta, sehrgarlik usullarini qollashga majbur etgan. Oqizilik, qadimgi odamlarning har doim mojizaga ishonish bilan xayoladagina maqsadga erishishiga madad bergan. Ibtidoiy dinlardagi xayoliy inikos mahsuli boʻlgan tog, suv, boron, quyosh, momqaldiroq xudosi kabi tasavvurlar turli-tuman bolsada, ular oliy va past tabaqalarga ajratilgan emas. Bunday ajratish jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlariga otiligandan song yuz bera boshladi.

Jamiyat taraqqiyotiga mos ravishda ishlab chiqaruvchi kuchlar ham ozgarib, rivojlanib borgan. Ishlab chiqarishni tashkil etuvchi va boshqaruvchi kuchlar - kishilar ham tabaqalanishda davom etgan, dunyoqarashlari kengaya borgan.

Diniy ong asoslarining shakllanishi.

Din sozi arab tilidan olingan boʻlib, **ishonch**, **inonmoq** manosini bildiradi. Iltihobiy manosi loʻtin tilidagi "religion" sozi bilan mos keladi¹. Soha olimlarining fikricha, din real voqeilikdagi, ijtimoiy hayotdagi narsa va hodisalarni tabiatdan, jamiyattan tashqarida mavjud deb hisoblaydigan, ularni oziga xos tarzda aks ettiradigan manaviy etiqod va amalning bir turidir. "Etiqod" sozi arab tilidan kirib kelgan boʻlib, **chuqur**, **mustahkam** **ishonch** manosini anglatadi, demakki, diniy etiqod deganda mustahkam, chuqur ishonch, maslak, ishonish tushuniladi. Ilohiyot, yani diniy dalilmoʻ nuqta nazardan "din", "diniy etiqod" tushunchalari jamiyat, inson, uning ongi hayotining manosi, maqsadi va taqdiri uni bevosita qurshab olgan moddiy olamdan taqdirida boʻlgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga birdan-bir "toqiri", "haqiqiy", "qoldi" hayot yollarini korsatadigan va orgatadigan ilohiy kuchga ishonch va ishonishni ifodal etadigan maslak, qarashlar, talimotlar majmuidan iboratdir. Diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biri boʻlib, uning mavjudligi ham ijtimoiy borliq bilan belgilanadi. Kishilarning ijtimoiy, manaviy hayoti moddiy asos (bazi)s)ga bogʻliq. Ijtimoiy hayot jamiyat bilan tabiat orasidagi birlikning muayyan korinishi boʻlgan hukmron ishlab chiqarish usulining taraqqiyot darajasiga asoslanadi. Demak, ijtimoiy borliq, bir tomondan, jamiyat bilan tabiat orasidagi birlikni, ikkinchi tomondan, jamiyat azolari orasidagi ozaro munosabatni qamrab oladi. Diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida ana shu munosabatinig muayyan shakllarning inikosidir.

Ijtimoiy borliq kop shakllarga ega boʻlgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Shunday ekan, uning inikosini hisoblangan ijtimoiy ong ham turli shakllarga, jumladan, diniy ongga boʻlinadi. "Din" atamasi qadimiy sonit va yahudiy tillaridan kelib chiqib, shu

¹ Aminov A., Yoldoshxojaev H., Rahimjonov D., Abdastarov A. Dinshunoslik. Darslik / Masul muharrir ilohiyotshunoslik. — T.: Mehnat, 2004. — B. 10.

holida arab tiliga oʻtgan. Hozirgi paytda "din" atamasi orqali muayyan dunyoqarash, his-tuygu, tasavvur va urf-odatlar asosida odamlar, ularning uyushmalari va marosimlar, xalqlar va millatlarning yaqinlashuvi, manaviy, jumladan axloqiy qarashlardagi hamfikrlik anglashiladi. Dindor oz tasavvurida oʻzining toʻat-ibodatga oid harakatlari orqali ilohiy kuch bilan bevosita aloqa bogʻlanish ornatadi. Din muayyan talimotlar, his-tuygular, toʻat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bolganligi uchun ular dinning element (qism) lari deb ataladi. Bu tarkibiy qismlar bir-birlari bilan uzviy bogʻliq boʻlib, dinning mavjudligi, yani tarkibiy qismlarning borligini taqozo qiladi. Dinning tarkibiy qismlari orasida diniy ong, diniy tasavvurlar yetakchi orin egallaydi. Binobarin, diniy marosimlar, diniy psixologiya, diniy birlashmalar esa diniy tasavvurlarni mustahkamlaydi va uzoq davrlarda yashashi uchun xizmat kiladi. Diniy psixologiya-ruhii holat boʻlib, diniy mafkuradan ancha oldin vujudga kelgan. U oddiy dindorlarning his-tuygulari bilan bogʻliq odatlari, kayfiyatlaridan tashkil topadi. Diniy mafkura diniy psixik holatni goyalar bilan mustahkamlasa, buni diniy mafkurani his-tuygular, odatlar vositasida chuqurlashtiradi. Diniy mafkura hamma vaqt ham diniy psixik holatlar bilan tola mos kelavermaydi. Dinning tarifi, uning tarkibiy qismlari, diniy ong darajalarini bilishning ilmiy, amaliy ahamiyati shundaki, u kishilar hayotidagi diniy va diniy bolmagan harakatlarni bir-biridan farqlash, ularga alohida-alohida yondashish imkonini beradi. Dinda olamni yaratuvchi xudo yoki xudolar hisoblasa, idealizm "mutlaq goya", "dunyo'viy ruh", "dunyo'viy aql" va shu kabi manaviy omillarni moddiy olamdan ustun qo'yadi. Ayni vaqtda, bular bir-birlaridan jiddiy farqlanadilar. Dinda oldin etiqod, song mantiq bolsa, falsafiy idealizmda oldin mantiq, song ishonch ilgari suriladi.

Gayri tabiiy kuchlarga ishonish shaklidagi dastlabki diniy qarashlar urugchilik tuzumining ilk davrlarida, yani bundan tahminan 50-70 ming yillar ilgari paydo bola boshlagan. Ular qatoriga tabiatdagi osimlik va hayvonot dunyosi, barcha narsa va hodisalar qudrati, sehiri va karomatga ega degan tasavvurlar bilan bogʻliq bolgan totemizm, animizm, fetishizm, magiya, yani sehringalik kabilar kirgan. Dinning mazkur ibtidoiy shakllarning elementlari hozirgi zamon jahon dinlarida ham hamon saqlanib kelmogda. Diniy ong, diniy tasavvurlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumining xarakteriga muvofiq ravishda kelib chiqqan va rivojlangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi yenerilishi davrida "poltfeistik", yani kop xudolikka asoslangan dinlar paydo bolgan. Ishlab chiqarish qurullari va vositalariga xususiy mulkchilik kelib chiqqach, bir nechta

urug, qabila, elat, xalqlarni birlashtirgan yirik davlatlar vujudga kelgach, yakka xudolilik togrisidagi diniy tasavvur va talimotlardan iborat bolgan monoteistik dinlar vujudga kelgan. Ular qatoriga miloddan avvalgi VI-V asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bolgan zardushkiylik, buddaviylik, yahudiylik, keyinchalik vujudga kelgan xristianlik, islom kiradi. Hozirgi davrda jahon xalqlari etiqod qilayotgan barcha monoteistik dinlarda politeizmning tasavvurlari qisman bolsada saqlanib kelmogda.

Dinning maqsad va vazifalari, ijtimoiy ahamiyati.

Din va uning kelib chiqishi haqidagi fikrlar va ularni o'qitishdan asosiy maqsad, talabalarni din va diniy talimotlarning diniy talqinidan tashqari ilmiy tushuncha, talimot, nazariya, falsafiy xulosalar chiqaradigan qilib tartibyalashdan iborat. Buning uchun hozirgi zamon fani yutuqlari asosida dinning kelib chiqishi, evolutsiyasi, hozirgi holati, insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va manaviy hayotida tutgan orni haqida ilmiy-nazariy talimot berish koza tutiladi.

Ikkinchi maqsad, O'ra Osiyoda, shu jumladan, Ozbekistonda VIII asrdan boshlab islom yagona hukmron dinga aylanganligi, xalqimiz turmush tarziga chuqur kirib borganligini hisobga olib, uning shaxs, oila, jamiyat hayotida tutgan orni, ma'daniyat va manaviyat, sanat va adabiyotni boyitishga qoshgan hissasi xususida talabalarni ilmiy-falsafiy bilimlar asosida fikr yuritishga o'rgatish.

Uchinchi maqsad, talabalarda ibtidoiy dinlardan tortib to dunyo dinlarigacha bolgan dinlarning shakllari, talimotlari, yonalish va oqimlari mazhab va sektalari haqida ilmiy tasavvur va mustaqil falsafiy xulosalar chiqarish malakasini shakllantirishdan borat.

Dinning ijtimoiy ahamiyati.

Birinchidan, oliy o'quv yurti talabalariga shu sohada chuqur bilim berish bilan fan doirasiga kirgan masalalarni tahlil etishda ilmiylik va obyektivlik uslubi qollanib, ularga diniy qarashlar taraqqiyotiga, inson kamolotiga xizmat qiladigan jihatlarni qaratib olish, mustaqil fikr yuritish orqali ilmiy-falsafiy dunyoqarashni shakllantirish; *Ikkinchidan*, ibtidoiy din shakllaridan tortib to urug, qabila milliy va dunyo dinlarining tarixiy jarayonida paydo bolishi va rivojlanishining ijtimoiy, gnoseologik va psixologik tildizlarini ilmiy tahlil qilish va umumlashtirish;

uchinchidan, kursni organish jarayonida dinning tarifi, tavsifi, diniy va ilmiy kategoriya (asosiy tushunchalar), dinning mohiyati va uning kishilik jamiyati taraqqiyotidagi turli bosqichlarda tutgan orni. Jamiyatni, shaxsni manaviy kamol

topirishda milliy va diniy qadriyatlarining ahamiyati, islomning Markaziy Osiyo, jumladan Ozbekiston xalqlari madaniyati va manaviyatiga tasiri kabi masalalarni falsafiy tahlil qilish;

tortinchidan, talabalarга islom manbalari - Quroni karim va hadislar, shariat haqida umumiy ilmiy tushunchalar berish, uni rivojlantirishga ulkan hissa qoshgan vatandosh ulamolarni hayoti va ijodi bilan tanishtirish; hadislarining tarbiyaviy ahamiyatini keng yoritish.

beshinchidan, hozirgi davrda mustaqil mamlakatimizda vijdon erkinligi toliq katalanganligini ilmiy jihatdan isbotlab berish, islomdagi real qadriyatlarini tiklash yolida qilinayotgan sayi harakatlarni tavsiflash, nihoyat, milliy va diniy qadriyatlarining soglom avlodni, jumladan, talabalarni kamol topirishga bag'ishlash, ularda ilmiy dunyovqarashni shakllantirishdan iborat.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrlarida paydo bolgan din xalqlar hayoti bilan bogliq holda rivojlangan, moslashgan va sekin-asta diniy tizimni vujudga keltirgan. Natijada muayyan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, tarbiyaviy vazifalarni bajarishni oz zimmasiga olgan. Bunday vazifalar jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichlarida, ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanib muayyan qoljigga tushib, har biri maxsus qoida, goya, mafkura, dastur sistemasiга aylangan.

Din yuqorida qayd qilingan vazifalaridan tashqari quyidagi 6 ta funksiyani ham bajaradi. Ular:

birinchidan, dinshunoslik diniy manbalar va qadriyatlar asosida muayyan diniy dunyovqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi;

ikkinchidan, har qanday din oziga etiqod qiluvchilar uchun manaviy olamini toldiruvchi, ovutuvchi (Kompensatorlik) vazifasini bajaradi. Masalan, insonda diniy ehtiyoj hosil bolishini olib qaraylik. U oz hayoti, tumnush tarzi, tabiat va jamiyat bilan bolgan munosabatlari jarayonida shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoj, maqsadlarга yetishishi qiyin, ilojisiz bolib ko'ringanda qandaydir manaviy, ruhiy ehtiyojга zaruriyat sezadi. Bu dinga bolgan ehtiyojdir. Din bu orinda manaviy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik funksiyasini bajaragan;

uchinchidan, dinlar oz talimot tizimini vujudga keltirib, unga etiqod qiluvchi shaxs va jamoani shu talimot doirasida saqlashga harakat qiladi. Buni dinlarning birlashtiruvchilik (integrativlik) funksiyasi deyiladi. Bunda din muayyan ijtimoiy, etnik va manaviy hayotning oz tasiri doirasida bolishini ko'zda tutadi. Masalan, islom

otmishda Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy hayoti, axloqiy munosabatlari, hatto ki adabiyot va sanatiга oz tasirini ko'rsatgan. Bular orqali turli xil elat va xalqlarda birlashtiruvchi munosabatlar qaror topgan;

tortinchidan, din dindorlar hayotini tartibga solish, nazorat qilish (regulyativlik) funksiyasini ham bajaradi. Har qanday dinlarning muayyan urf-odat, marosim va buyramlari bolib, ularni oz vaqtida, diniy talim va talab asosida bajarilishi shart qilib qoyilgan.

beshinchidan, din dindorlarning birligini, jamiyat bilan shaxsning ozaro aloqasini taminlovchi xususiyat-aloga bog'lashlik vazifasiга ham egadir. Bunda konkret bir dinga etiqod qiluvchi kishi shu dindagi boshqa kishilar bilan bogliq bolish, urf-odat va ibodatlarni jamoa bolib ado etish ko'zda tutiladi. Cherkov, masjid va diniy tashkilotlar dinning bu funksiyasini amalga oshirishga komaklashadi, ayri paytida, bu holatni nazorat qiladi.

olinchidan, har qanday din ijtimoiy tizim sifatida muayyan cheklovlarisiz bola olmaydi. Shuning uchun u qonun darajasiga ko'tarilgan axloq normalarini ishlab chiqadi. Bu bilan u legitimlovchilik-qonunlashtiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Har qanday dinning muayyan tarixiy sharoitda bajaradigan funksiyalari yigindisi uning ijtimoiy hayotda tutgan ornini belgilaydi. Dinning ijtimoiy hayotга tasiri hamma vaqt ham bir xil bolavermaydi. U vaqtга, oringа, sharoitга qarab sezilarli darajada o'zgarib boradi.

Uning paydo bolish sabablari qadimgi dunyo dinshunoslarini qiziqitrgan, binobarin, unga javob topishga harakat qilishgan. Qadimgi Xitoy, Hindiston va xususan, qadimgi grek faylasuflari borliq togrisida fikr yuritganlarida din, uning kelib chiqishi va mohiyati togrisida ham ayrim goyalarni olga surganlar.

Dinning paydo bolishi va rivojlanishini ilmiy asoslarda organish quyidagi: a) ohyektivlik; b) muayyan tarixiy sharoitni hisobга olish; v) ilmiylik; g) qiyosiylik; d) umuminsoniy qadriyatlar bilan bogliqligi din mavjudligini, unuman gnoseologik, ijtimoiy-iqtisodiy va psixologik sabablarni hisobга olishni taqozo etadi.

Olimlarning dinshunoslik sohasidagi izlanishlari muhim xulosalar chiqarishga olib kelgan: birinchidan, har qanday din ijtimoiy hodisa fenomen hisoblanib, diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biridir; ikkinchidan, diniy tasavvur va etiqodlar jamiyat taraqqiyotining muayyan ijtimoiy sharoitlari tasirida turli-tuman shakl kash etgan; uchinchidan, ibtidoiy diniy tasavvurlardan tortib jahon dinlarigaacha bolgan dinlar

evoyutiyasini e'tirof etish dinshunoslik haqida to'g'ri ilmiy xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, "Din yoki dinshunoslik" predmetini quyidagicha tahlillash mumkin: Dinshunoslik kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan barcha din shakllarining manaviy, ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini, ularning talimoti va marosimchiligi, ijtimoiy hayotdagi mavqei va ijtimoiy funksiyalarini ilmiy jihatdan organuvchi fandi.

Bugungi kun voqe'ligining oziga xos xususiyati shundaki, jamiyatning hamma tomonlariga ilmiy tafakkurning tasiri keskin kuchaymoqda va uning ijtimoiy taraqqiyot omili sifatidagi omi tobora ortib bormoqda. Fanning XX asrdagi muvaffaqiyatlari chindan ham goyati ulkandir. Ular bevosita ishlab chiqaruvchi kuchlarga aylanib, insonga tabiat sirlarini chuqur anglash imkonini bermogda. Bu borada din inson ruhini, imon-e'tiqodini mustahkamlashga komaklashadi. Bu yonalsidagi eng muhim bosqich-inson omili va uning manaviy qadriyatlariga bog'langan ijtimoiy munosabatlardir. Talabalar bu imkoniyatlardan tola foydalanish uchun ilm-fanni egallab, dini manaviy madaniyatning tarixiy qismi deb qarab, uni chuqur idrok etib, shaxsiy va ijtimoiy hayotga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish lozim.

I. Karimov ta'kidlaganidek, "Biz farzandlarimizning nafaqat jismoniy va manaviy sog'lom osishi, balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lgan, uygun rivojlangan insonlar bo'lib" yetishishiga erishishimiz lozim.

Hozirgi vaziyatda ilmiy dinshunoslikning nazariy yutuqlari va mamlakatimizdagi diniy tashkilotlarning goyaviy va amaliy ish faoliyatini hisobga olganda, din va dindorlarga Ozbekiston davlatining adolati munosabati ornati. Bu hol diniy tashkilotlarning hozirgi ijtimoiy tuzumga bog'langan xolisona, dostona munosabatlariga obyektiv baho berishni talab etadi.

Bu ta'limot dinning mohiyatini, kelib chiqishi va rivojlanib borishini muftassal tahlil etib beradi. Dinning psixologik ildizi inson psixikasining xususiyatlariga bog'liq bo'lib, u olamning odam ongidagi inikosi uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Ilmiy falsafaning, inson ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan qoidasiga asoslanadigan bolsak, jamiyatdagi birliklarni, hamkorliklarni shakllantirishda ijtimoiy omillar hal qiluvchi rol o'ynashi, shaxs bu omillarining qonuniy mahsulati ekanligini ko'ramiz.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar tadqiqotchini jamiyatga xos bo'lgan asosiy hodisalar xususiyatlarini, ularning paydo bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanishini aniqlashga undaydi va anglashga yordam beradi. Tarixiy, ijtimoiy usul deb atalmish bunday yondashuv tarixiy etnografik tadqiqotlarni olib borishda va ularning natijalaridan talabalarni kabardor qilishda yaxshi samara beradi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ijtimoiy-psixologik hodisalarning xususiyatlarini hisobga olmay turib dini tushunish, izohlash, tavsiflash mumkin emas. Din manaviy, aniqrog'i, goyaviy-madaniy omil bo'libgina qolmay, ayni vaqtda, kopgina jihatlardan ijtimoiy-ruhiy hodisa hamdir.

Din ijtimoiy birliklar, guruhlar mafkurasi va psixologiyasining tarkibiy qismi, hayran, urf-odat va marosimlarning mahabai bo'lib, jamoa va guruhlar fikrini shakllantiradi, shaxs va ijtimoiy guruhlarning dasturlarini, qadriyat yonalsishlarini belgilaydi. Shu bilan birga, dinning paydo bo'lishi va evolutsiyasi, muayyan jamiyatdagi shart-sharoitni va uning dastlabki shakllari-totemizmi, fetishizm, animizm, zar'dushchiliklarni organish, turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda dinning paydo bo'lishi, muvjud bo'lib turish sabablari va ildizlarini organishni ham taqozo etadi.

Milliy dinlar va ularga xos xususiyatlar. Bu masala yuzasidan fikr yuritganda, avvalo milliy dinlarning boshqa din turlaridan farqini hamda o'xshashlik tomonlariga e'tibor qaratamiz. Chunki jamiyat rivojining turli bosqichlarida shakllangan va rivojlangan milliy dinlar oziga xos evolutsion davrni boshdan kechirgan; birinchidan, milliy dinlarning vujudga kelishida muayyan millatlarning shakllanishi asosiy omillardan biri bo'lgan; ikkinchidan, millatlarning shakllanishi uzor tarixiy jarayonda namoyon bo'lib, ijtimoiy iqtisodiy jihatdan takomillashib borishdan tashqari tili, hududi hamda oziga xos urf-odatlar, marosimchiligi, ananalari ham shakllana borib milliy din maqomiga ega bo'lib borgan; uchinchidan, tarixiy jarayonda shakllangan milliy dinlar turli tuman korinishda keng yoyila borgan. Ammo jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichlarida milliy dinlarning ayrimlari birlashtirib ketgan bo'lsa, ayrimlari millat va jamiyat talablariga mos kelmaganlari oz mavqei yuqotib borgan; to'rtinchidan, hozirgacha saqlanib, oz ormini jamiyatda topgan va ondan ortig'ini sanab ko'rsatish mumkin. Biz ulardan bazilariga e'tibor qaratamiz.

Kishilik jamiyati tarixida din shakllari turli-tuman bo'lgan. Ammo har qanday din muayyan, konkret tarixiy sharoit va ijtimoiy munosabatlarga muvofiq holda paydo bo'lgan, o'zgaragan hamda rivojlangan. Din shakllarini shartli ravishda uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin: urug-qabila dinlari, milliy dinlar va jahon dinlari.

¹ Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. — T.: Ozbekiston, 2010. — B. 74.

Urug-qabila dinlarida kishilarning tabiat bilan bogliq bolgan munosabatlari, ishlab chiqarishga oid faoliyatlari (ovlash, ovqat izlash va topash) bilan bir vaqtda ularning ibtidoiy tashkilotchilik xususiyatlari ham aks etgan. Osha davr kishilari qaysi geografik mintaqada yashashlari va qanday turdagi mehnat bilan shugullanishlariga bogliq holda buyum va hodisalarning turi jihatlari ilohiylashirganlar. Ibtidoiy odamlarning ovda omadi yurishmasa yoki kuchi yitirgich hayvonlar ularga xavf tugdirsa, ularning shakllarini tepalarga va qoyalarga, hatto toshlarga oyib tushirganlar. Songra ularni omad keltiruvchi, madad beruvchi deb qaraganlar. Qadimshunoslarning tadqiqotlari boyicha Ozbekiston hududida toshlarga oyib tushirilgan ana shunday hayvon zotlarining bir qancha obyektlari borligi aniqlangan. Malum bolsihcha, ov bilan shugullanuvchi urug-qabilalar uchun hayvonlarning turi zotlariga siginish, dehqonchilikning goyat sodda shakllari bilan shugullanuvchilar uchun esa osimliklar va samoviy jismlarga siginganlar.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiy qilib, ijtimoiy munosabatlar takomillasha borgan sari ibtidoiy odamlar ongi ham osa borgan. Davrlar otishi bilan ularning tabiat hodisalariga munosabatlari ham ozgara borgan. Insonning tabiatdagi tayyor mahsulotlarni yigib-terib va ov qilib tirkichlik otkazishdan dehqonchilik hamda chorvachilik bilan shugullanishga otishi jamiyada erkaklar roli osha borishiga olib kelgan.

Matrrixat (ona urugi hukmronligi) dan patriarxat (ota urugi hukmronligi) ga otilishi va bu asosda vujudga kelgan yangi ijtimoiy munosabatlar diniy tasavvurlarda ham oz aksini topgan. Natijada erkak xudolar haqidagi tasavvurlar birinchi oringa chiqqan. Urf-odat va marosimlarni uyushtirish va bajarish ham erkaklarning ishi bolib qolgan. Shu tariqa ajdodlarga, urug, qabila boshliqlariga siginish kuchaya borgan. Diniy mitologiyadagi ota xudo qabila hayoti va faoliyatida eng qudratli homiy hisoblangan.

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilgan va tabaqalanish boshlangan davrda xudolar haqidagi tasavvurlarning shakllanishi ular bilan bogliq bolgan urf-odat va marosimlarda ham muayyan ozgarishlar bolishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan shugullanadigan qadimiy xalqlarda halok bolib, qayta jonlanadigan mavjudot xudolariga siginish, yer, suv, samoviy jismlarni ilohiylashirish, shular bilan bogliq bolgan qurbonlik qilish marosimlari paydo bolgan.

Ammo ibtidoiy jamoa tuzumi davrida din jiddiy ozgarishlarga uchragan bolsa ham, muayyan bir tizimga aylana olmagan. Urug-qabila dinlariga xos diniy ibodat-marosimlar Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyada yashovchi bir qancha xalqlarda hozirgacha mavjud. Shuningdek bu din shakllarining elementlari hozirgi zamon milliy va jahon dinlarida ham uchraydi.

Milliy dinlar deb, odatda, bir millatga mansub xalqlar etiqod qiladigan dinlar tushuniлади. Bunday dinlar shakllanishining dastlabki va eng songgi davrlarini bir-biridan farqlash lozim. Dastlabki milliy dinlar quldorlik jamiyatida vujudga kelgan bolib, odatda, politeistik, yani kop xudolik dinlari bolgan. Masalan, qadimgi grek dini kop xudolikning ozidir. Zevs-pantion (qadimgi grek tilida - bosh xudo) hisoblanib, bir ukasi dengiz xudosi, ikkinchi ukasi - yer osi podshohliganing xudosi hisoblanar edi. Shuningdek, muhabbat va gozallik mabudasi, urush xudosi, quyosh xudosi va sanat homiyi va boshqa yana bir qancha xudolar bolgan.

Quldorlik jamiyatidagi dastlabki milliy dinlarning oziga xos yana bir xususiyati oxirat togrisidagi tasavvurning paydo bolishi va unga ishonishdir. Ammo bu davrda bunday tasavvurlar hali tola shakllanmagan edi. Bu davrda qurbonlik qilish keng rasm bolib hatto majburiy marosimlardan biri hisoblanar edi. Xudolar yulida meva-chaeva, noz-nematlardan tortib, uy hayvonlarining barcha turlarigaacha, qadim zamonlarda esa hatto odamlar ham qurbon qilinar edi. Milliy dinlar rivojlanishining songgi davrlariga kelib odamlar orniga hayvonlar qurbon qilina boshlangan. Shu bilan birga oxirat haqidagi tasavvurlar keng targib qilinardi.

Dinga, diniy tashkilotlarga va dindorlarga nisbatan togru munosabatning qayta tiklanishi haqiqiy vijdon erkinligini amalga oshirishga xizmat qilmoqda. Mustaqillikning otgan yillarida urushdan keyingi davrga nisbatan bu sohada kop ishlar amalga oshirildi. Chunonchi, qonun doirasida diniy tashkilotlar va jamoalar uchun toliq erkinlik, yangi diniy jamoalarni, jumladan, masjid va madrasalarni royxatdan otkazish, diniy ibodatlarni bernalol ado etish, diniy adabiyotlar nashr etish, diniy arboblar va tashkilotlar faoliyatiga munosabada jiddiy ozgarishlar sodir boldi. Diniy tashkilotlarning jamoat tashkilotlari, tinchlik va xayriya ishlarida faol qatnashishdan iborat huquqi kafolatlandi va royobga chiqarildi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. "Dinshunoslik" ilmi nimani o'rganadi?
2. Mavzuning nazariy va amaliy ahamiyati nimada?

3. Dinlar tasnifini izohlab bering.

4. Bu mavzu bilan boshqa mavzularning o'zaro aloqadorligida qanday jihatlarda mavjud va uning ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?

5. Diniy ong tushunchasi va uning shakllanishi jarayoni nimadan iborat?
6. O'rtasiyo xalqlari ilk madaniyati bilan boshlangan diniy tasavvurlarning o'zaro aloqadorligi nimada?

7. Ibtidoiy diniy tasavvurlarning axloq bilan qanday aloqasi bor?

8. Milliy dinlarning o'ziga xos xususiyatlari nimada?

9. Zardushiylikning vatani qayerda va tarqalish tarixi nimadan iborat?

10. Qadimgi Dinlar va ularning turlarini bir-biridan o'xshash va farqli jihatlari yoritib.

Nomlari	"Milliy dinlar"	"Mahalliy Dinlar"	"Dunyoyo dinlari"
Tagqos			
O'xshashliklari			
Farqli jihatlari			

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviyatni rivojlantirish va saqlashni ta'minlash va sobhani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" qarori Toshkent shahri, 2017 yil 28 iyul.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral kuni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
3. Karimov I.A. «Hushyorlikka da'vat» T., O'zbekiston, 1999y.
4. Karimov I.A. Alloh qalbinizda, yuraginizda. T. «O'zbekiston», 1999y.
5. Karimov I. Imon va inson. T., "Fan" 1991 y.
6. Karimov I.A. Roda va imon – e'tiqodimiz shov'i. T. «O'zbekiston», 1999y.
7. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. T. 1992y.
8. Istoriya religii Vostoka. M. 1997g.
9. Injil (o'zbekcha), Stokgolm. 1992 y.
10. Муғаллиб Усмонов. Қуръони Карим ва жаноби Расуллулохнинг амаллари. Т.: "Нур". 1992 й.
11. Xo'jamuratov I.R. Islom, milliylik, qadriyat. Toshkent. 1993 y.
12. Komilov N. Tasavvut. 1 chi kitob. T. 1996y.
13. Imom Ismoil Vuxoriy Al-Adab Al-Mufrad T. 1990y.
14. Jo'raev U, Saidjonov Y. Dunyo dinlari tarixi. T. 1998.
15. Dinshunoslik asoslari. T. "O'zbekiston". 1995 y.
16. Radugin A.A. Vvedenie v religiovedeniya. Moskva. 1996.
17. A.E. Abdusamedov. Dinshunoslik asoslari. T. 1995 y.
18. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. Toshkent "Cho'iron" 1995.
19. Yo'ldoshxo'jaev va boshqalar. Dinshunoslik. 2000-2004 y.

BUDDAVIYLIK VA XRISTIAN DINI TARIXI FALSAFASI

REJA:

1. Buddaviylikning paydo bolishi va tarqalishi.
2. Buddaviylik talimoti va uning mazmuni.
3. Xristianlikning paydo bolishi va tarqalishi.
4. Xristianlikdagi yonalishlar, xristianlikning Sharqqa tomon yoyilishi.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Buddaviylik, Xristianlik, Triptaka, Doinshnandlik, "Muqaddas uchlik", Katolik, Pravoslav, Protestant

Buddaviylikning paydo bolishi va tarqalishi. Buddaviylikning asoschisi Buddha hisoblanadi. U tarixiy shaxs bo'lib, 80 yil yashagan. Uning xususida turli rivoyatlar mavjud. Uning nomi hind tilida nurlangan, oliy haqiqatga erishgan degan manoni anglatadi. Rivoyatlarga qaraganda, keng mamoda kop marta ilohiy tug'ilishlar tufayli mullaq barkamollikka erishgan; boshqalarga ham diniy najot yo'lini korsata oladigan odam bolgan.

Tarixiy manbalarning dalolat berishicha buddaviylikning asoschisi shahzoda Siddharthkadir. U vafot etgandan song Budda - "haqiqatga erishgan" deb atalgan; u ushbu oliy maqsadga erishish uchun Gautama urug'idan bolgan eng obroli Shakya qabilasidan bolganligi uchun diniy rivoyatga to'ra Budda-Gautama nomi keng tarqalgan. Diniy rivoyatlariga ko'ra Gautama hind qabilasi hukmdorlaridan bitining ogli bolib, u befarzand bolgan; ammo uning xotini goyibdan homilador bolib, 45 yoshida ogil tugqan; bola tugilganda mojiza yuz bergan: tabiiy hodsalar-yer qimirlab chaqmoq chiqib, momaqaldiroq gumbrilab turgan; uning ovozini ko'inkodagi ilohiy kuchlardan tashqari barcha tirik mavjudotlar ham eshitib turganlar; chaqaloqqa Siddhartha (topshiriqni bajaruvchi) deb nom qo'ygalar; U 7 kundan keyin yurib ketgan va gapirya boshlagan.

Siddharthaning otasi og'lini din yo'lga bag'islashga rozi bolmay, unga yaxshi malumot bergan hamda yaxshi sharoitlarda tabiiyatlagan va u hech qanday qiyinchilik ko'tmay o'sgan, ospiriniyidavoyq o'zining donoligi, kuchliligi va epchilligi bilan hammani hayratga solar ekan. U bir cho'lga duch kelgan, kasal yotgan kishini, o'likni ko'rgandan

song hayotning mohiyati, maqsadi, ogirliklari, kasallik va olim haqida o'ylay boshlagan. Binobarin, hayotning behudaligini anglab, tarki dunyo qilgan, darvesh yo'liga kirgan. U kishilar boshiga tushadigan kulfatlar, azob-uqubatlar sabablarining mohiyatiga tezroq yetib, ulardan qutulish yo'lini topmoqchi bo'lgan. Nihoyat, 36 yoshida "haqiqiy bilim"ni topganligini elon qilgan. Shundan song u Buddha deb nom olgan budda so'zi ilohiy haqiqatga erishgan, degan manoni anglatadi). Shu tariqa onta ulug'vor haqiqat siri ochilgan, ular buddaviylik talimotiga asos qilib olingan.

Har qanday dinlar kabi buddaviylikning ham kelib chiqishi sababini xalqlarning yashash sharoiti va hayotidan, muayyan davrdagi ijtimoiy munosabatlardan izlash va topish lozim.

Qadimgi Hindistonda buddaviylik shakllanganiga qadar murakkab sinfiy munosabatlardan mavjud edi. Kishilar oliy, orta va quyi tabaqalarga ajratilib, oliyga braxmanlar, harbiylar, orta tabaqaga-dehqonlar, eng quyi tabaqada oddiy xalq xizmatkor, chorilar kiritilar edi.

Buddaviylik quldorlik jamiyatida braxmanlik mazhablaridan biri sifatida paydo bo'lgan. U braxmanlikni jonning ko'chib yurishi, jannat va do'zax haqidagi aqidalarni saqlab qolgan. Braxmanlik jamiyatning kastalarga bo'linishi to'g'risidagi talimotiga qarshi chiqib, barcha kishilar e'tiqodda teng huquqli deb e'itof etilgan. Buddaviylikning diniy tenglik haqidagi goyasi odamlarning kastalarga bolinib ketishiga qarshi kurashda ijobiy rol o'ynagan. Ayni paytda buddaviylik kishilar "azob-uqubat chekishda va undan xalos bo'lishda ham tengdirlar deb hisoblangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi tarixi va madaniyatida buddaviylik muayyan orin egallagan. U zardushiylik dini tasirida va u bilan yonma-yon shakllangan dinlardan biri bo'lgan buddaviylik miloddan avvalgi VI-V asrlarda Hindistonning shimolida vujudga kelgan. Keyinchalik Janubi-Sharqiy va Markaziy Osiyo hamda Uzoq Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan. Uning vujudga kelishi hind jamoalarida roy bergan muhim ijtimoiy-iqtisodiy ozgarishlar urug-qabliachilik aloqalari va tartiblarning yemirilishi, sinfiy jamiyatning vujudga kelishi va yirik quldorlik davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liq edi. III asrga kelib dunyoviy jamiyat (imperator Ashoka) ning faol qo'llab-quvvatlashi natijasida mulkchilik darajasida yagona bo'lgan. Buddha tashkiloti (monaxik jamoasi - singxa) va diniy aqidachilik shakllangan.

Buddaviylikning Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistonda tarqalishi miloddan avvalgi II asrlarda bu yerlardagi qabilalarning avlodlari tugatgan grek-baqtirya podshohliligining ortida qaror topgan. Kushon imperiyasining rivojlangan davriga to'g'ri keladi.

Keyingi on yilliklar mobaynida olib borilgan arxeologik izlanishlarning natijalari va tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirgan holda taxmin qilish mumkin, islomgacha bo'lgan davrda buddaviylik Markaziy Osiyo goyaviy hayotining muhim tarkibiy qismlaridan birini tashkil etgan. Buddaviylik faqat maxsus ibodatxonalariga emas, balki podsho saroylaridan boshlab, oddiy kambagal dehqon va hunarmandlarning kulbasigacha kirib borgan dindir. Buddaviylikni qabul qilgan Markaziy Osiyo xalqlari diniy ibodatlar uchun har xil maxsus inshootlar qurganlar.

Buddaviylik bilan bog'liq obidalar, ibodatxonalar, haykallar, devorlarga solingan rasmlar Markaziy Osiyoda topilgan qadimgi tarixiy obidalar orasida muhim orin egallaydi. Buddaviylik bilan bog'liq imoratlar, qurilishlar hozirda ham Shimoliy Qirg'iziston, O'zbekiston va Turkmanistonning Janubiy tumanlarida, Tojikistonda va Qozog'iston janubida ma'lumdur. Bular orasida eng yirik inshoot eski Termizdagi Qoratepa nomi gor ibodatxonasidir. Bu ochiq sarig' rangli katta tepalik bo'lib, unga quntoshli gor binolar oyib solingan, yer ustida binolar barpo etilgan; bularning hammasi bir butun uygun bo'lgan Buddaning 20-25 ibodatxonasini tashkil qilib, Kushon podshohliligida buddaviylikning muhim ahamiyatga egaligidan dalolat beradi. Devorlarga solingan rasmlarni, haykallarni, toat-ibodat buyumlarini, tangalarga, sovg'a qilingan sopol idishlarga bitilgan va har xil yozuvlarni organishlar Qoratepa milodning I asr oxiri va II asr boshlarida bunyod qilingan. Arablar Orta Osiyoga kirib kelganlaridan keyin ular tugatilgan va keyinchalik vayronaga aylanganligidan dalolat beradi. Buddaviylik talimoti va uning mazmuni. Buddaviylik diniy talimotining kitobi "Tripitaka" (Uch savat donolik) deb atalgan. Bu talimotda (Budda uchta savatda talimot qoldirgan deyiladi: birinchi savat-Vimoyapitaka (pand-nasihatlar, ma'loqiy meyorlar); ikkinchi savat Suttapitaka (duolar, dostonlar); uchinchi savat Abhidhammapitaka (diniy-falsafiy masalalar bayoni) lardan iborat.

Jamiyatning kastalarga bolinishi gunohsizlik talimotlarini inkor qildi hayvonlarni vaxshiy'larcha oldirishni qoraladi. Buddaviylik Tripitakada yangi diniy qonun-qoidalar urf-odat va marosimlar ishlab chiqmagan aslida vedalarning bazi bir jihatlari (gunohsizlik talimotini jamiyatni kastalarga bolinishini inkor qildi hayvonlarni

vaxshilarcha oldirishni qoraladi)ga tanqidiy yondashib asosan qadimiy diniy-falsafiy talimotlarga suyanib, o'ziga xos diniy nazariya va amaliyotdan iborat bo'lgan diniy tizimdir. Bu talimotning asosiy mag'zini har bir inson tug'ilish va olin azob-uqubatlaridan qutilishi lozim bo'lgan bir qator korsamallarni joriy etgan bu talimotlarning asosida "hayot bu azob-uqubat" va "hajot yoli mavjud" degan goya yotadi.

Budda talimotidagi bu goyalar u ilohiy haqiqatga erishish orqali ochgan tort haqiqat asosida ifodalanaadi.

Birinchi haqiqat - "azob uqubat mavjuddir" har qanday jonzot, shu jumladan, inson ham uni boshidan kechiradi. Yani, har qanday borliq (moddiylik) barcha surinish va shakllardagi har qanday hayot-hamma mavjudotlarga azob berruvchi yomonlikdir. Yomonlik va azob-uqubatlarning sababi-insonning va barcha tirik mavjudotlarning bu dunyoga qayta tugilib kelish dunyosi (sansara)ga boglanganligini unga kong'ili qoyganligidir.

Ikkinchi haqiqat - "azob-uqubatlardan manbai ehtiros va istaklarga tola hayotdir", har qanday insoniy tuygu hissiyot, ehtiros va istak azob uqubatni chuqurlashtiradi "borliq girdobi" dan chiqib olish uchun g'afldan uyg'onish, dunyo mohiyatini anglash, hayotga chanoqlikdan kong'ilyushliklarga, lazzatlarga, hokimiyatga, boylikka intilishlardan voz kechish lozim; faqat shundagina "hajot topish yoli"ga kirish mumkin. Inson moddiy va manaviy narsalarga ega bo'lishga imtiyoz bu hayot davomligiga olib keladi. Demak, kelajak hayot uchun karmna tayyorlash qayta tug'ilishga olib keladi.

Uchinchi haqiqat - "azob-uqubat iziroblardan" nirvanaga erishish orqali xalos bo'lish mumkin. Buddaviylik hamma narsa bilib bolmaydigan ruh-nirvanaga asoslanadi, dunyo real mavjud emas, u faqat kishilarning hayotida, bilib bolmaydigan ruhning namoyon bo'lishida, deb talim bergan. Buddaviylikdagi ruh-nirvananing talimoti "muqaddas haqiqat" deb atalgan. Unga kora, j'limoiy hayot va shaxsiy turmush azob-uqubatlarning sababi-kishilarning istaklari va nafslarida. Azob-uqubattan qutulish uchun kishilar ozlarining istak va nafslarini tiyishlari, Budda kashf etgan aqidalarga amal qilishlari zarur. Buddaviylik azob-uqubat tushunchasini mulqalash tirgan, borliqning barcha shakllarini, uning mazmunini, har qanday turmush tarzini azob-uqubat deb hisoblagan. Shuning uchun buddaviylik nirvanani borliqning intihosi, deb tushungan. Buddaviylik talimoticha, jonli mavjudotlarning olishi uni

taahhul etgan dxarma (element, zarracha) larning ajralib ketish jarayonidir. Bularning yuquridan birkishi ilgari qilingan "savob va gunoh"lar bilan bog'lik deyiladi. Dxarma nirvana darajasiga yetgandagina qayta tug'ilishlarga barham berilib, azob-uqubattan butunlay xalos etilar ekan.

Tortinchi haqiqat - "qiynoqlardan qutilish yoli mavjuddir"-bu yoli meditatsiya yoli bo'lib dindorlar oldiga sakkizta tilak 1) tog'ri tushinish (tog'ri etiqod qilish), 2) Tog'ri niyat qilish, 3) Ozini tog'ri tutish, 4) Tog'ri anglash, 5) Tog'ri harakat qilish, 6) Tog'ri hayot kechirish. 7) Tog'ri fikr yuritish, 8) Tog'ri gapirish.

Donishmandlik-budda talimotlarning asosiy maqsadini tashkil etib narsa va hodisalar tabiatini tog'ri tushinishdan iborat.

Buddaviylik talimoti uch qismdan iborat:

1) axloq, 2) meditatsiya, 3) domo'lik.

Ilk buddaviylikda yaxshiroq qayta tug'ilishni umid qilishi, buning uchun esa u monaxklarga mol-kol xayr-saadaga berishi hamda quyidagi 5 axloqiy talab (pancha-ahila)ga amal qilishi kerak:

1. Har bir kishi yomonlik qilishdan ozini tiyishi, tirik mavjudotni oldirmaslik;
2. Oyrilik qilmaslik, yani bironing mulkini olmaslik;
3. His-tuygularga ortiqcha berilmaslik, begona ayollarga koz olaytirmaslik;
4. Yolg'on gapirmaslik, rostgoy bo'lish;
5. Ichkiilik ichmaslik.

Buddaviylik talimotiga kora, azob-uqubatlardan xalos bo'lishning eng maqbul yoli ro'hiblik (monaxlik) jamiyati (sangxa)ga o'tish hisoblanadi. Rohiblik boshqa dinlarga qaraganda buddaviylikda barvaq' vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda buddaviylik mazhablaridan bolmish hinayana tarqalgan mamlakatlarda xalqlarning j'limoiy hayotida goyat salbiy rol oynamoqda. Rohiblar buddaviylikka etiqod qiluvchilar orasida noorin tarzda juda katta obro va hurmatga sazovor bo'lib, ularga hajot etish va aytg'anini bajarish zarur, deb hisoblanadi.

Buddaviylik talimotida olam uch bosqichli deb tavsiflangan. Birinchisi eng yuqori olam bo'lib, unda mulqat osoyishtalik hukmron. Unda faqat sof ruhgina mavjud. Bu olam ruhning makonidir. Buddaviylikning talim berishicha, mulqat ilohiy kuch-ruhi mulqatga bilib bolmaydi. Birinchi olamda ruh moddiy olamdan tashqarida, u hech harakatsiz mulqat osoyishta holatda yashadi. Ikkinchi olam, rivoyatlarga kora, ruhiiy mavjudotlar bilan tola jannat bodisatvadir. Bu olamning hokimi Amritabadi. Uning

olanida ruh oz gunohidan xalos bolgan, lekin eng oliy olamga, nirvanaga, mutlaq boshliq va osoyishtalik olamiga kotarilmagan aviyovlar yashar ekan. Buddalar kishilarga budda talimotini organish, yaxshi yoldan boshlab borish uchun yerga yuborilar ekan. Uchinchi olam eng quyvi olam bo'lib, unda odamlar va hayvonlar yashar ekan. Bu olamdagi ruh qafasda yashar ekan, u hayot davomida ozod bolish hamda yuqori olamga kotarilishga harakat qiladi; ruhning yuqori olamga kotarilishi odamlar qiladigan savobli ishlarga bogliq agar odam buddaviylik talimotiga etiqod qilsa, yaxshilikka intilsa, uning joni qayta tugishlardan song jannatga va undan nirvanaga kotarilar ekan. Yomonlikka mansub gunohkor kishilarning ruhi esa quyvi dunyoda azoblanib, qafas ichida yura betar, yuqori olamga hech kotarila olmas ekan. Agar insonning din talimotiga zid ishlari kopayib, ketsa, hirs yoki tovlamachilikka berilib, undan quvila olmasa, bunday odamning ruhi bir necha qayta tugilishlardan keyin dozaxga tushar va unda abadiy azoblanar ekan.

Buddaviylikda qayta tugilish deganda yangidan paydo bolish tushunilmaydi, balki ilgari olgan odamlarning jismdan tarqalgan dxarmalarning yangi asosda birlashib, kelajak avlodga o'tishi tushuniladi. Shuning uchun buddaviylik inson oz qilmishlari uchungina javobgar bolib qolmaydi, balki kelajak avlod uchun ham javobgar deb hisoblangan. Agar odam yaxshi bolsa, budda talimotiga toliq rioya qilsa, boy va etibori bolsa, uning dxarmalari asosida qayta tugilgan odam ham boy va badavlat, so'fial boladi. Aksincha, odam yomon bolsa, kambagal, qashshoq bolsa, budda talimotiga rioya qilmasa, uning dxarmalaridan paydo bolgan odam ham kambagal, qashshoq bolar ekan. Buning sababi avvalgi avlodlar yomon hayot kechigani uchun berilgan jazodir, deb hisoblangan. Buddaviylik o'zining bu talimoti bilan jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni tub mohiyatini yashirishga harakat qiladi. Boshqa dinlar kabi buddaviylik ham hayotda passiv bolishni, taqdirga tan berishni targ'ib qiladi, zo'hdilikni yoqlab, ekspluatatsiyani oqlaydi.

Buddaviylikning parchalanib ketishi. Barcha jahon dinlari kabi buddaviylik ham ijtimoiy taraqqiyot natijasida va turli mamlakatlardagi ijtimoiy guruhlarning tuzumlarining xususiyatlariga qarab, turli mazhablarga bolinib ketgan.

Buddaviylikda bir necha mazhablar paydo bolgan. Bulardan eng yirigi I asrda undan ajralib chiqqan Hinayana ("kichik arava", tor yol manosida) Shri Lanka, Birma kabi mamlakatlarda keng tarqalgan; Maxayana ("katta arava", keng yol manosida)

Tibet, Xitoy, Yaponiya, Mogulistonda hamda Oltay va Uzqoq Sharqda yashovchi bazi xalqlar ortasida keng tarqalgan.

Buddaviylikka xos mazhablardan biri Tibet va Mogulistonda ham tarqalgan bo'lib, u Lamaizm nomi bilan yuritiladi. Buddaviylikning bu mazhabi mahalliy xalqlar ortasida qadimdan mavjud bolgan diniy tassavvur va urf-odatlarni ozlashtirgan. Lamaizmda buddaviylikka xos tasavvurlar bilan bir qatorida, Buddaning yana qaytib kelishi va yer yuzida adolati hokimiyat ornatisini togrisidagi rivoyatga keng orin berilgan.

Xristianlikning paydo bolishi va tarqalishi. Xristianlik dunyo dinlaridan biri bo'lib, I asrning 2-yarmida Rim imperiyasining Sharqiy viloyatlarida kopxudolik dinlari ortiga qullar va mazlum elatlarning dini sifatida shakllangan. Demak, u dastavval demokratik xususiyatga ega bolgan. Shuning uchun tez, oson tarqalgan. Davrlar o'tishi bilan uning bu xususiyati kamayib, undan hukmron mafkura (ideologiya) sifatida foydalanishga harakat qilingan.

Xristianlik Falastin va O'rta Yer dengizi yahudiyleri dini doirasida vujudga kelgan; o'nlab yillardan keyin esa boshqa, asosan geografik jihatdan qaralganda Rim imperiyasi bilan bogliq yoki uning siyosiy va madaniy tasirida bolgan xalqlar ortasida tarqalgan. Yangi va eng yangi tarix davrlarida u mustamlakachilik siyosati va misionerlik natijasida Yevropadan tashqariga ham tarqalgan.

Xristianlik vujudga kelishining sabablari tanazzulga uchragan Rim quldorlik jamiyatining ijtimoiy va iqtisodiy hayot sharoitlari, quldorlik ishlab chiqarish usulining inqirozi, quldorlik tartiblarining, parchalanishi va goyaviy munosabatlarda respublikachilik, demokratik mayllarning yoqola boshlashi, yakka hokimlik va mutloq hokimiyatchiliklarning mustahkamlanishi kabi vaziyatlar bilan bogliq bolgan. Fransuz tarixchisi N. Enshlenning: "Xristianlik galaba qildi, chunki Spartak maglubiyatga uchradi" degan mashhur iborasi bor. Ekspluatatsiya va huquqsizlik, umumiy tartibsizlik va xarobaliklar, ochlik, kasallik, urushlar natijasida umidsizlikka tushgan va qiyin ahvoldan qutulish umidi bilan bogliq bolgan, ozlarining nigohlarini mistika (mojizalarga, sehrgarlik, duoxonlik, shuningdek manaviy huzur-xalovat, ruhiy ta'kidga juda muxtoj bolgan bechoralarning ayanchli ahvollarini juda aniqjil bilan o'zida ifoda etgan xristianlik ham yahudiylik bagrida yetilgan.

Xristianlikning vujudga kelishida Sharq dinlarining ham tasiri bolgan. Jumladan, mihaliklarning Ossiris va Isida, eronliklarning Mitra, yahudiylikning Muso haqidagi

rivoyatlari, oxirrat togrisida hikoya qiliuvchi har xil rivoyatlar ham xristianlik talimotiga kiritilgan.

Xristianlikdagi odam-xudo togrisidagi tushunchani ishlab chiqishda yagona imperiyaga birlashgan Rim imperatorlarining yakkaxudolik togrisidagi ichki siyosati ham katta ta'sir korsatgan. Shu maqsadda imperatorlarga va Rim shahri xudolariga siginish yuzaga kelgan. Lekin shakllanayotgan xristian malkurasi asosida birinchi orinda, yahudiylik monoteizmining "Qadimgi Ahd" kitobiga kirgan barcha "muqaddas goyalar", yani Yerni Xudo yaratganligi, osimlik va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, insonning yaratilishi, uning tili, axloqi, huquqi, oxirrat rohatlari haqidagi goyalar katta rol oynagan. Iso paygambar Muso paygambar bilan tenglashtirilgan turli rivoyatlar ham aynan ifodasini topgan.

1947-yili Olik dengiz kirgogidagi Qumron yaqinida qadimgi qolyozmalar topilgan edi. Bular hukmron jamoaning diniy talimotlari-yahudiylik va xristianlik ortasidagi oraliq butumni tashkil qilganligini korsatmoqda.

Osha davrda jamiyada yuzaga kelgan; hukmron doiralalar bilan mazlum xalqlar ortasidagi-ziddiyatni yumshatishga xizmat qilishi mumkin bolgan xristianlikdagi diniy goyalarni hisobga olgan imperator Konstantin 324-yili bu dini davlat dini deb elon qilgan. 325-yilda uning korsatmasi bilan Nikey saborida xristianlarning I-yigini bolib otgan. Unda episkoplar va ilohiyotchilar xristianlikning asosiy aqidalarini tasdiqlab, cherkov tashkilotini takomillashgan holga keltirganlar.

Xristianlik davlat dini deb elon qilingandan sung, 325 yili imperator Konstantin boshchiligidagi Nikey shahrida xristianlarning I jahon yigilish xristian dinining qonun-qoidalarini ishlab chiqqan va Xudoni uch shaxsning Ota-Xudo, Ogil-Xudo va Muqaddas ruh birgalikda ifodalanihidir deb uqitrgan. 381 yili xristianlarning Konstantinopolida bolib otgan II jahon yigilishida choqimish va tirilish haqidagi yangi aqida qabul qilingan.

Ota-Xudo tabiat, odam va farishtalarni yaratgan, deb hisoblanadi. Iso Ogil xudo hisoblangan. Xudoning gavdalaniishi aqidasiga kora, Iso paygambar xudoligicha qolgan holda Mariya ismi qizdan tugilgan. Butga parchinlangan xudo Iso paygambar tortgan azoblari va olimi bilan ozini odamlarning gunohlari uchun Ota-Xudo qutbon qilgan va shu bilan gunohini yuvvgan. Ushbu aqidaga kora, Iso paygambar odamzodga gunohlardan xalos bolish yolini korsatib bergan. Iso paygambarning tirilishi aqidasi kelgusida hamma odamlar tirilishning garovi, deb elon qilingan. U tirilgandan song

omonga Ota-Xudo huzuriga chiqqanligi, yani osmonga chiqib tushishi (islomda menoj) aqidasi bu dunyodagi hayot oxiratdagi mangulikka nisbatan hech narsaga arzimaydi, deb uqitradi.

Xristianlikda iymon kalimasi "Yagona, muqaddas sobor va opostol cherkovi"ga ihtonishni, choqintirish zarurligini tan olishni, qiyomatda marhumlarning tirilishiga, ahundan song savob egalariga mangu rohat-farogat korish, gunohkorlarga doimiy azab-uqubat tortish davri kelishiga ishonishni buyuradi.

Diniy goyalar tarkib topishi bilan bir gatorada xristian ibodat marosimlari ham ibtkillanib borgan. Xristian marosimchiligining eng muhim elementlari siri ibodat (institvolar) deb yuritiladi. Bular gatoriga choqintirish (suvga shungitib olish), mitropomazaniye (choqintirilgan kimsaga xushboy qatron-mitropa surtilgach, "Muqaddas Ruh" ning huzur-xalovati unga otishi); yevxaristiya yoki prichisheniye (non va vino) Insoning tanasi va koni deb tasavvur etgan holda isemol qilish), tavba qilish (ahdning ruhoniyy vositasida xudodan kechirim surashi va oz gunohlarini unga aytib berishi), nikoh ruhoniylikka foliha berish, soborlashirish, yani bemorni muqaddaslashirilgan zaytun moyi-yelega boyvash kabilar kiradi. Xristianlikning bosh ibodati liturgiya (obednya, messa) bolib, u har xil afsungarliklar, musiqga chalish, ashula aytish, "muqaddas" yozuvlarni oqish, qad buktib tazim bajo keltirish, sham va chiroqlarni yondirish, xushbuh narsalarni chekish bilan qoshib olib boriladigan diniy amallardan iborat.

"Muqaddas uchlik" ning har birini, Bibi Maryamni uluglasti "Xudoga xush kelgan avliyolarga", xudo yarlagaganlarga ham siginishni keltirib chiqqan. Xristianlikda butga choqimish ham muhim orinni egallaydi. Unda pasxa (Isoning tirilishi), tarka (yoki pyatidesyatitsa), rojdestvo (Isoning tugilishi) va boshqa buyruqlarga katta orin berilgan.

Xristianlikdagi yonalishlar. Xristianlik shakllanib turli mamlakatlarga yoyilishi, (ilmoniy hayotda yuzvaga kelgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy, manaviy siljishlarga ham duoh kela boshlagan. Boshqa jahon dinlari kabi unda ham turli yonalishlar, mazhablar, ektalarga bolinish jarayoni sodir bolgan.

Eng birinchi ajralish xristianlikda IV-V asrlarda roy bergan; yani Iso Mashini talqin qilishda farqlanadigan ikkita diniy-aqidaviy yonalishlar-monoftizillar va neofitioranlar yuzvaga kelgan.

Kopchilik xristianlar Iso Masihni ham xudo, ham odam tabiatiga ega deb bilsa, Konstantinopol arximandriti Yevtaxiya talimotining tarafdorlari bolgan monofizlar u faqatgina xudo mohiyatining birligidan iborat deb hisoblaganlar. Konstantinopol patriarxi Nestor qarashlari tarafdori bolgan nestorianlar esa u xudo insonlar hayoti kabi yashashi uchun vujudga kelgan odamdir, deb targib qildilar.

Efes soborida (431-yil) nestorianchilikka bidat deb qaralib, uning tarafdorlarini taqib qilish boshlangan. Natijada ommaviy harakatlar boshlashlariga sabab bolgan. Hozirgi kunda monofizitlikka Yaqin Sharqdagi Yakobichilar, Janubiy Hindiston va Efiopiya xristian aholisining 96 % amal qiladi.

471-yildan etiboran yuqorida qayd etilgan cherkovlar Qadimgi Sharq cherkovlari deb atala boshlangan. Nestorianlar, eng avval, Ossuriylar orasida tarqalgan. Bularning diniy jamoalari hozirda ham Suriyada, Iroqda, Eronda, Hindistonda bor.

1054-yilga kelib xristianlikning pravoslav va katolik cherkoviga bolinishi rasman tan olingan. Bu bolinish Rim imperiyasining Sharqiy va G'arbiy qismlari orasidagi feodal munosabatlarning tafovullarini ozida aks ettirgan. Rim papasi bilan Konstantinopol patriarxi orasidagi jami xristian cherkovlari ustidan yakka hokimlik ornataish uchun shiddatli kurashlar bilan bogliq bolgan. Xristianlikning alohida va mustaqil g'arbiy tarmogi Rim katolik cherkovi, yani umumiy, jahon Rim cherkovi deb atala boshlagan. Dunyoviy hokimiyatga tobe bolgan Sharqiy xristianlik grek-kefilik (grekcha-butun dunyo) yoki izehni, sobiqadaman (ortodoksal) xristianlik deb atala boshlangan. Pravoslaviye va katolik oralarida umumiylik ham, bir-biridan farqlanadigan jihatlari ham bor. XVI asrdagi reformatsiya jarayonida feodalizm va kapitalizmga qarshi keng quloch yozgan harakatlar Yevropadagi burjuva revolyutsiyalarining eng birinchi ifodalari edi. Katolitsizmdan bir necha Yevropa cherkovlari ajralib chiqishi natijasida xristianlikda protestantlik harakatlari vujudga kelgan. Buning doirasida lyuteranlik, anabaptizm, anglikanlik va kalvinizm cherkovlari shakllangan. Har bir cherkovning asosiy marosimlari jihatidan ozlariga xos bolgan tomonlarga ega bolishi bilan bir qatorda, bular ham oz navbatida bir necha yonalishlar, mazhablar va oqimlarga bolindi.

Bugungi kun xristianligida turli yonalish va oqimlar orasidagi kelishmovchiliklarning kamaytirilishi bugungi kun uchun xosdir. Bunga 1948-yilda tashkil topgan Jahon cherkovlari kengashining faoliyatleri va ekumenik xristianlar komaklashmoqda.

Katolik bu xristianlikda eng kop tarqalgan yonalishdir. U Yevropa, Amerika, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi sanaladi.

Katolik talimotida jannat va dozalxlar oraliqidagi dunyo, gunohkorlarning ruhi, jonli haqidagi, Iso Masihni benihoya hurmatlash, uning tanasi va jonini koklarga ko'tarish sohalaridagi diniy aqidalar-mavjud.

Katolikda Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi; chunki ular uyannimaslik haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabobali va rahmatlashirilgan korinishga ega; diniy oqish, duo, itijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyedagi kabi katolitsizmda ham farishta, ilohiy kuch, chirimaydigan mahnum jannatlariga, siginish odatleri saqlanib qolgan.

Katolik boshqa yonalishlardan farqi markazlashgan tizimga ega. Vatikan ana shunday markaz (maydoni 44 gektar) 1929-yildan boshlab Papa Piy Mussolini hukumati bilan tuzgan bitimiga muvofiq mustaqil teokratik davlat hisoblanadi. 120 dan ortiq davlatlar bilan diplomatik aloqalar ornatagan.

Rim Papasi cherkovning yakka xudosi bolib, u Iso Masihning yerdagi no'ibi hisoblanadi. 1870-yili etiqod va axloq masalalarida uning benugsonligi haqidagi aqida qabul qilingan. 1978-yilda sobiq Polsha kardinali Korol Voytita 264-Rim Papasi etib tayinlandi. 2005-yilda Benidikt XVI Rim papasi lavozimiga saylanib, 2013-yil fevral oyigacha faoliyat korsatdi. Uning orniga argentinalik arxiepiskop Fransisk 2013-yil 13-mart kuni Rim-katolik cherkovining yangi rahbari etib saylandi. Fransiskning hayotidagi ismi Xorxe Mario Bergalyo bolib u 79 yoshda (2017 yil).

Katoliklikning diniy talimotida "Injil" va "Muqaddas rivoyatlar" hamda Rim Papasining qarorleri diniy talimot manbai hisoblanadi. Shuningdek, katoliklarda pravoslavlardan farqli ravishda "Muqaddas ruh" nafaqat Ota-xudodan, balki Ogi-sudodan ham kelib chiqqan degan fikrga asoslanadi.

Katoliklikda Iso va uning havoriylari Bibi Maryam hamda avliyolarning ammolari ni ezozlashga alohida etibor qaratiladi. Zero, cherkov ularning xayri va davvoli ishlari orqali gunohkorlarning gunohidan otish imkoniyatiga qodir. Shunga asosan cherkov XII asrdan boshlab gunohlarni kechirish haqidagi yoritqlar-indulgensiyalar (lotincha rahm-shavqat)ni sola boshladi. Bunday indulgensiyalarni ruhoniylardan sotib olgan kishilar vafot etgan yaqinlarining arof (dozax va jannat orasidagi mavze)da bolish muddatini kamaytirishga erishadi.

Katoliklikda oziga xos urf-fodat, marosimlardan tashqari bayramlar ham nishonlanadi:

1. Iso paygamber tugilgan kuni (Rojdestvo Xristovo-25 dekabr).
2. Pasxa (Pasxa Tospodna, Svetlul Xristovo Voskresenye).
3. Bibi Maryam kuni (Materi Bojiyev-1 yanvar).
4. Meroj Iso paygambarni osmonga koʻtarilishi kuni va boshqalar.

Son jihatdan unchalik katta bolmagan katolik jamoalari Turkiston olkasida XIX asrning oxirlarida paydo bola boshlagan. Ozbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan boshlab Toshkentda Rim-katolik ibodatxonasi (kaste) qayta tiklandi va u 2000-yildan rasman ish boshlagandi.

Pravoslaviy. Xristianlikning Sharqiy tarmogi bolmish pravoslaviyening rivojlanishi jarayonida 16 mustaqil (avtokefal) va 3 ta avtanom maqomga ega bolgan cherkovlar mavjud:

Konstantinapol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Rus, Groziya, Serb, Rumin, Bolgar. Kipr, Ellada, Albaniya, Polsha, Chexiya, Slovakiya, Amerika cherkovlari shakllangan. Unga taxminan 215 million kishi etiqod qiladi.

Ozining ahamiyatiga kora pravoslav dunyosida beshinchi bolgan lekin muxlislari soni jihatidan birinchi bolgan rus pravoslav cherkovi X-XI asrlarda vujudga kelgan. Uning paydo bolishi endigina shakllanayotgan feodal munosabatlarni himoya qilish uchun, goyaga muhtoj bolgan Kiyev davlatining ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlarini qondirish uchun kerak edi. Rusning xristianlashuvi darrov amalga oshgan ijtimoiy jarayon bolmay, bir nechta asr davom etgan tarixiy xodisa edi.

Pravoslavlik diniy talimoti "Injil" va "Muqaddas yozuvlarga" asoslanadi. Unda "Muqaddas uchlik" (Ota-Xudo, Ogil-Xudo-Iso va "Muqaddas ruh")ga ishonish goyasi ilgari suriladi. Bu uch korinishdagi xudoga etiqod qilishda pravoslavlik katoliklik yonalishidan farqli ravishda Ogil-Xudo Iso paygamber ham Ota-Xudodan, "Muqaddas ruh" ham Ota-Xudodan yaratilgan deb qaraladi. Katoliklik yonalishida esa Ota-Xudo va Ogil-Xudo Iso ham xudodan yaratilgan deb qaraladi.

Pravoslavlik diniy talimotida Iso Masihning inson qiyofasiga kirib, bu dinga etiqod qiluvchi odamlarni gumohlardan xalos qilish uchun ozi qurbon qilganligiga, oxiratga va unda qayta tirilishga, cherkovning xudo va odamlar ortasida vositachi ekamiga ishonish pravoslavlik diniy talimotining asosini tashkil etadi.

Pravoslav cherkovida ruhoniylar quyidagi rutbalarda boladilar:

- 1) diakon (ruhoniylarning eng quyi tabaqasi);
- 2) yepiskop (ruhoniylarning eng oliy unvoni);
- 3) mitropolit (poytaxt shaharlarining yepiskoplari shunday ataladi);
- 4) patriax (pravoslav cherkovining eng oliy mansabi).

Xristianlikning 7 ta siri marosimi pravoslavlikning ham asosini tashkil etadi. Yani yangi tugilgan bolani choqintirish, muqaddas moy surtish, nikoh marosimi cherkovda ruhoniy tomonidan amalga oshirilishi va boshqalar. Bundan tashqari pravoslavlikning bir qancha bayramlari ham mavjud.

Pravoslaviyaning Markaziy Osiyo aholisi orasiga kirib kelishi XVI-XIX asrlarga togr keladi. Avval savdo-sotiq, keyin bu mintaq xalqlarini mustamlakaga oylanitirishdan iborat bolgan harbiy harakatlari jarayonida u kirib kelgan. 1870-yili Pokrovsk monastiri qoshida missionerlik jamiyati tashkil qilingan. Jamiyat azolari muhaliy millatlarga mansub aholi orasida, garchi jiddiy natijalarga ega bolmagan bolsa ham, xristianlik bilan bogliq katta targibot ishlari olib borganlar. Shu maqsadda 1844-yili "Karomat korsatuvi Nikolayning hayot yoli" risolani qingiz tiliga tarjima qildilar va chop etdilar, maxsus diniy maktablar ochildi. 1872-yili Rus pravoslav cherkoviga qarashli Turkiston (keyinchalik Toshkent, Ota Osiyo) yeparxial boshqarmalari ochildi.

Pravoslav cherkovi hozirgi kunda jamiyatimizning yuksalishi bilan bogliq tahtirlarni qollab-quvvatlamogda, ayriqsa din dorlarni axloqiy va vatandparvarlik ruhida tarbiyalash borasidagi oziining rejalari ishlab chiqmogda. Bunda inson shaxsining qad-qimmatini uluglaydigan, oila asosini mustahkamlaydigan va mehnatga, butun jamiyatga nisbatan sofdil va vijdonlilik ruhida bolgan munosabatlarni qaror topitirish nazarda tutilgan. Cherkovning ichki tartibini qayta qurishni amalga oshirishga, cherkov hayotini yangilashga, ruhoniylar orasida uchraydigan muhofazakorlik va muskashliklarni bartaraf qilishlarga ham katta etibor berilmogda. 1988-yilda bolib otgan rus pravoslav cherkovining 1000 yillik sanasini tantanavor, ulugvor nishonlanishi, rus pravoslav cherkovining xalqaro obroisini koʻtarilib borsishga tasir etdi. Muhim sanani nishonlash bilan bogliq bolgan tantanalar, bayramlar va boshqa turli-tuman tadbirlar ruhoniylar uchun ozlarining faqat ilohiyotchilik, cherkovning ichki hayoti va tartibi bilan boglanib qolmadi; balki jahonda, xususan Osiyo mintaqalarida tinchlik uchun kurash, irqiy kamstirishlarga barham berish, tabiatni muhofaza qilish, sogliqni saqlash, demokratik jarayonlarni rivojlantirish, jamiyatda

adolatli hayotni qaror topirish bilan bogliq kavgina masalalarni muhokama qilish uchun foydalanadilar. Ulug' bayram kunlari diniy etiqod va marosimchilik masalalarini hal qilishga ham qaratildi.

Toshkent va O'ra Osiyo eparxial boshqarmasi (unga 22 diniy jamoa boysunadi) ham mustaqil davlatlarda vijdon erkinligi talablariga rioya qildigan tadbirlar otkazmoqda, xalqlar ortasida osoyishalik qaror topirish uchun harakat qilmogda. Pravoslav cherkovi kop millatli mintaqada millatlararo va har xil yonalishdagi dinlar orasidagi munosabatlarga, dindorlarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga va jamiyatni manaviy jihatdan sog'lomlashtirish uchun komaklashishlarga alohida e'tibor bermogda. Shuningdek u ilohiyotchilikka oid bolgan qarashlar sistemasiining ayrim elementlarida pravoslaviyedagi boshqa, shu qatorida islom bilan bir-biriga tutash bolgan umumiy aloqalarni izlamogdalar va fan namoyandalari hamda jamoatchilik vakillari bilan aloqalarni rivojlantirmogdalar. Ular pravoslavlar bilan musulmonlar diniy boshqarmalari ortasidagi mulogotlarni rivojlantirishga qaratilgan kavgina yirik tantanali anjumanlar chaqirtilishining tashabbuskori bolmogdalar.

Protestantlik - bu hann xristianlikdagi yana bir yonalish bolib, katolik va pravoslaviyadan farqi olarog diniy qarashlar jihatidan hann, cherkovlar orasidagi munosabalar jihatidan hann bir xil bolmagan yonalishlarni faqatgina kelib chiqishi jihatidan bir-birlari bilan, XVI asrdaga yangilanish; harakati bilan bogliq bolgan katolikdan ajralib chiqqan bolib u diniy jamoalar, cherkovlar mazhablarni yuzzaga keltingan.

Protestantlik AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Shveysariya, Kanada, Skandinaviya mamlakatlari, Latviya, Estoniya va boshqa hududlarga tarqalgan bolib, ularning soni 350 millionga yaqin kishini tashkil etadi.

Protestantlik diniy marosimlarning kopchiligini bekor qilgan (faqatgina Lyuteranlikda non va vino bilan choqintirishlar saqlanib qolgan). Olganlarga bag'ishlab duo oqish, aziz-avliyolarga sig'inish, ular sharafiga turli-tuman bayramlar otkazish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinistlar bekor qilingan. Ibadat uylari ortiqcha bezaklardan, mehrob, sanam, haykallardan holi qilingan; monastirlar va monaxlikdan hann voz kechilgan, ruhoniylarning uylamaslik sharti bekor qilingan. Injil milliy tillarga tarjima qilindi, uni shartlash har bir xudojoyning eng muhim burchi bolib qoldi.

Lyuteranlik, anabaptizm, anglikanlik, kalvinizm, svingchilik protestantlikning ilk shakllari bolgan. Keyinchalik "songgi protestantlik" umumiy nomi bilan malum bolgan bir qancha diniy oqimlar, tashkilotlar paydo bolgan.

Markaziy Osiyoda hann protestantlik muxlisleri uchraydi. Lyuteran jamoalari azollari Qirg'izistonda, Oozogistonda va Tojikistonning Janubiy tomonlarida, Turkmanistonda, Ozbekistonda, chunonchi Sirdaryo, Fargona viloyatlarida yashaydilar. Bular asosan nemis millatiga mansub bolgan dindorlardir. Toshkentdan Lyuteranlarga, diniy toat-ibodatlarini bajarishlari uchun, umumiy diniy ehtiyojlarini qondirish uchun ular ixtiyoriga 1930-yillarda qurilgan kirxa berilgan. Dushanbada ana shunday diniy maqsad uchun dindorlarning mablaglari hisobiga va keng jamoatchilikning, jumladan, xorijiy mamlakatdagiylarning ishtirokida yangi Kirxa qurilgan. Bu jamoada diniy hayot bilan bogliq choqintirish, marhumga jamoza oqish, bulog'at yoshiga yetganlarni dindorlar safiga qoshish va nikoh oqitish marosimlari otkaziladi. Diniy bayramlar muntazam nishonlanadi, diniy targ'ibotlar, vazlar oqiladi, diniy mulogotlar tashkil qilinadi.

Ananaviy rus sektantchiligining muxlisleri ularni chor hukumati va pravoslav cherkovi taqib etishi natijasida Stavropol olkasiga (keyinchalik u yerdan Kanadaga), Sibirga, Kavkaz ortiga, Markaziy Osiyoga ko'chib ketganlar. Markaziy Osiyoda xristian sektantchiligining paydo bolishi va tarqalishi bu yerlarni Rossiya chorizmi bosib olishi va pul-tovar munosabatlarining rivojlanishi bilan uzviy bog'langan. Hozirgi kunlarda Oozogiston, Ozbekiston, Qirg'iziston, Turkmaniston hududlarida son jihatdan uncha kop bolmagan molokan, duxobar, xristover mavjud. Toshkentdagi molokan bitoradlari jamoasi va Jizzaxdagi jimturnas (prigun) molokanlar jamoalari respublikadagi eng katta jamoalar hisoblanadilar. Molokanlarning katta bolmagan guruhlari Samarqand, Xorazm, Fargona viloyatlarida hann bor.

Sektantchilikning ikkinchi toifasiga Gart mamlakatlarida kapitalizm tarqayotivining turli bosqichlarida vujudga kelgan va Rossiya imperiyasi hududida, jumladan, Turkistonda hann burjuva munosabatlari shakllanish jarayonida va faol missionerlik harakatlari natijasida qaror topgan setantchilik kiradi. Oz muxlislarining soni jihatidan eng kattasi baptistlar (yunon-suv bilan choqintirish) birlasmasidir. Ozbekistondagi xristian sektalarining 65 % dan koprogini baptistlar tashkil kiladi. Diniy talimot va marosimchilik borasida baptizim ananaviy protestantchilik asoslariga tayyanadi va ozining yangi asoslarini hann yaratadi. Chunonchi, ular faqatgina balog'at

Yoshiga yetganlarni yangidan choqintirishdi va oz safariga qoshadilar. Bu marosimni tabiiy suv havzalarida bajaradilar. Choqintirish, non va vinoni taib korish kabi siri marosim sifatida emas, balki ramziy marosimlar, harakalar sifatida qabul qilinadi. Ibodat ularni jihozlashda xristianlikning ramziy belgilarini ishlatmaydi; ibodatlarning ozi Injilni oqishlar va sharhlashdan iborat bo'lib, targ'ibotlar va ashula ayvishlar bilan qoshib olib boriladi. Faqatgina Iso Masih bilan bogliq bayramlar tan olinadi; birlik kuni, orin-yig'in kuni va boshqalar bor; faqatgina balogatga yetgan holdagi choqintirishlarni tan olish bilan birga, baptizm dindorlardan Iso Masihning haloskorlik yolidagi o'z-ozini qutbon qilishiga samimiy, "aniq ishonch" talab qilinadi.

O'zbekistonda baptizm XIX asrning oxirlaridan beri mavjud bo'lib, uning Toshkentdagi jamoalari, shu jumladan, "Yetinchi kun adventistlari Islohchi-adventist, pyatidesyatniklar, menonchilik, injilchi-xristian baptistlar kengashi, iyegova shohidari kabi protestantizm jamoalari ham mavjud.

Protestantlik boshqarmalarining Markaziy Osiyo rahbariyati oz diniy faoliyatlarini yanada faollashtiradigan vositalarni muntazam tarzda izlamogda. Jamoalarning tuzilishlarini mustahkamlaydigan jiddiy tadbirlar bilan shugullanmogda, targ'ibot-tashviqot ishlariga alohida e'tibor berib, diniy goyalarni, ibodatlarni hozirgi sharoitiga moslashtirib, zamonaviylashtirmogda. Bu hol Markaziy Osiyo protestantlik yonalishlaridagi jamoalar va ularning muxlisari soni jihatdan birmuncha kopayishiga sabab bolmogda.

Hozirgi kunda Markaziy Osiyodagi protestantlik birlashmalari yangi mustaqil respublikalarda demokratik o'zgarishlarga muvofiqlashishga intilyaptilar; islohot jarayonlarining rivojlanish to'loqlarida targ'ibot ishlarini faollashtirmogdalar, dindorlarning ijtimoiy jarayonlardagi faol ishtiroklarining o'zlariga maqul bolgan shakllarini belgilamogdalar.

Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va 16 ta diniy konfessiya vakillari ahli va bahamjihatlikda yashamogdalar. Hozirida O'zbekiston Respublikasida 2225 ta diniy tashkilot faoliyat olib bormogda. Ulardan 2050 tasi islomiy tashkilotlar bolib, umumiy hisobning 92% ni tashkil etadi. Shuningdek, 159 ta xristian diniy tashkiloti, 8 ta yahudiylik, bitta Krishnani anglash jamiyati hamda bitta buddaviylik diniy tashkiloti faoliyat yuritmogda.

Bular doirasida islomdan song 2-orinni xristianlikning pravoslavie oqimi egallaydi. Uning bir necha cherkovi va markaziy uyushmasi, chunonchi baptist, iyegovist, adventist kabi sektalari bor.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va unga asoslanib ishlab chiqilgan vildon erkinligi va diniy tashkilotlar togrisida yangi tahrirda elon qilingan qonunga mosan respublikadagi barcha diniy uyushmalar erkin, oshkora, teng huquqli tarzda faoliyat korsatmogdalar. Bu huquq va erkinliklar qonun boyicha kafolatlangan. Respublikamizdagi barcha konfessiyalar orasida totuvlik, hamjihatlik mavjud bolib, xalqimizni tarbiyalashga, tinch va xavfsizlikni saqlashga xristianlik jamoalari ham salmoqli hissa qoshmogdalar.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. Buddaviylik talimoti qanday shakllandi?
2. Budda ochgan tort haqiqat nimadan iborat?
3. Buddaviylikda meditatsiya qanday ahamiyatga ega?
4. Xristianlik qayerda paydo bolgan va qanday tarqalgan? Xristianlik qanday diniy manbaga asoslanadi?

Ta'limotlar, dinlar va ularning turlarini bir-biri bilan o'xshash va farqli jihatlarni izohlang.

Nomlari	Qadimgi ta'limot va Oqimlar	Xristianlar	Buddaviylar
Targ'os			
O'xshashliklari			
Farqli jihatlari			

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-na'rifiishlar namunadorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" qarori Toshkent shahri, 2017 yil 28 iyul.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral kuni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni
3. Karimov I.A. «Hushyorlikka da'vat» T., O'zbekiston, 1999y.
4. Karimov I.A. Alloh qalbinizda, yuragimizda. T. «O'zbekiston», 1999y.
5. Karimov I. Imon va inson. T., "Fan" 1991 y.
6. Karimov I.A. Iroda va ymon — e'tiqodimiz sinovi. T. «O'zbekiston», 1999y.

7. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. T. 1992y.
8. Istoriya religii Vostoka. M. 1997g.
9. Injil (o'zbekcha), Stokgolm. 1992 y.
10. МуТаллиб Усмонов. Курьони Карим ва жаноби Расулуллохнинг амаллари Т.: "Нур" 1992 й.
11. Хо'jamiyatov I.R. Islom, milliylik, qadrgiat. Toshkent. 1993 y.
12. Komilov N. Tasavvuf. 1 chi kiob. T.1996y.
13. Ismol Ismoil Vuxotiy Al-adab Al-Mufrad T.1990y.
14. Jo'raev U, Saidjonov Y. Dunyo dinlari tarixi. T. 1998.
15. Dinshunoslik asoslari. T. "O'zbekiston". 1995 y.
16. Radugin A.A. Vvedenie v religiovedeniya. Moskva. 1996.
17. A.E.Abdusamedov. Dinshunoslik asoslari. T. 1995 y.
18. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. Toshkent "Cho'iron" 1995.
19. Yo'ldoshxo'jaev va boshqalar. Dinshunoslik. 2000-2004 y.

13-MAVZU.

ISLOM DINI TARIXI VA FALSAFASI

REJA:

1. Islom dinining vujudga kelishi va arablar madaniyati.
2. Muhammad ibn Abdulloh (s.a.v.)diniy rahmato va davlat arbobi.
3. Islom qadriyatlarining xalqlar madaniyatidagi omi.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Alloh, Islom, Makka, Kaba "Zam-Zam", Arabiston, Musulmon, Ilm, Muhammad, Xalifa, Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali

Islom dinining vujudga kelishi. Johliya sozining lugaviy manosi arabcha "jahula" sozidan olingan bo'lib, (bilimsizlik), johlilik, nodonlik yani "yagona Allohni tanimaslik" manosini, anglatadi. Johliya davrida manaviy va ijtimoiy hayotda ana shunday johlilik, nodonlik xususiyatiga ega kishilar islomdan oldingi davrda yashaganlar.

Johliya davri mazmun-mohiyatini tushunish va tasavvur qilish uchun osha tarixiy davr V-VII asrlarga xos xususiyatlar, arab qabilalari ortasida hukmron bolgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va ularning diniy-goyaviy hayoti bilan qisqacha tanishib chiqishni taqozo etadi.

Johliya davrining xususiyatlaridan biri shunda ediki, bu davrda arablar ortasida kopxudolik hukm surar, har bir qabilaning sigmadigan oz sanamlari mavjud bo'lib, oziga xos etiqod qilish tartib-qoidalari shakllangan edi. Bu davrdagi arablarning

manaviyati tubdanlashib, xalqlar ortasida mayparasitlik, axloqiy buzquqliklar ortin ola boshladi. Eng noxush, va dahshatli odatlardan biri qizlarini tiriklayin komish ham ana shu johliya davrida tatbiq qilingan.

V-VI asrlarda, hatto VII asr boshlarida arab qabilalari ortasidagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Arabiston yarim orolining iqlim sharoiti noqulay qumli sahrolar va tog'lardan iborat bo'lib, koçhmanchi aholisi chorvachilik bilan shugullanar edi. Yarim orolning nisbatan yaxshi iqlim sharoitiga ega bolgan qismida joylashgan. Yaman qadimdan rivojlangan qishloq xojalik va madaniyat markazlaridan biri bolgan. Ammo yarim orolning shimoliy qismida joylashgan shaharlarda koçhmanchi-chorvachilik bilan shugullanib, hayot kechirayotgan arab qabilalari ortasida quldorlik munosabatlari endigina rivojlana boshlagandi. Yamanda esa quldorlik tuzumi taraqqiy etgan, songgi quldorlik davlati bolgan Ximyarilar podshohlighi eramizning II asrda tashkil topgan va VI asr boshlarida tanazzulga yuz tulgan. Yarim orolning boshqa hududlari-suvsiz sahrolardan iborat bolganligi sababi ortiq dehqonchilik fagat ayrim joylarda sahrolar ortasidagi onda-sonda uchraydigan kichik vohalardagina birmuncha taraqqiy etgan edi. Bu yerlarda dehqonchilik ham noqulay iqlim sharoiti tufayli har tomonlama cheklangan edi, asosan xummo va arpa yetishtirilardi.

Yarim orolning cheksiz sahrolarida yashovchi, chorvachilik bilan shugullanuvchi arab qabilalari-badaviylar bundan ham ogir sharoitda yashar edilar. Ular ijtimoiy taraqqiyot jihatidan ancha ortqada qolgan, taraqqiyotining urug-qabilachilik bosqichida edilar. Manbalarning korsatishicha, VI asr oxiri-VII asr boshlarida, yani islom vujudga kelishi arafasida turli arab qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi bir xil bolmay, qiyin ahvolda hayot kechirayotgan qabilalar kopchilikni tashkil etar edi.

Qadimiy taraqqiyot markazi bolgan Yamanda rivojlangan quldorlik tuzumi hukmron bo'lib, yarim orolning shimoliy qismida joylashgan va Vizantiya hamda Eron kabi qadimiy imperiya tasiri ostida bolgan hududlar savdo munosabatlari endigina rivojlana boshlagan, sahrolarda koçhmanchi chorvachilik bilan shugullangan arab qabilalari ortasida patriarxal, urug-qabilachilik tartibi hukmron edi. Bu tartibning yemirilishi va sinfiy munosabatlarning tarkib topish davri endigina boshlangan edi.

Ogir iqlim sharoiti va ishlab chiqaruvchi kuchlar zaif rivojlanganligi sababli Arabiston yarim orolida yashagan kopchilik qabilalar taraqqiyot jihatidan Misr, Vizantiya, Eron, Mesopotomiya kabi qadimiy madaniyat markazlari aholisiga nisbatan

ancha o'rqada qolib ketgan edi. Yarim orolning g'arbiy qismida Qizil dengiz qirg'oqlari boylab chozilgan va Hijoz deb nom olgan hudud bu davrda iqtisodiy jihatdan birinmuncha rivojlangan. Buning sababi suvi vohalarda dehqonchilik bilan shugullanish imkoniyati mavjud bolganligidan va janubdan shimolga tomon qadimiy karvon yoli o'tganligida edi. Tarixiy manbalarga kora, VI asr ortalarida bu yol janubda Yaman orqali Habashiston va Hindiston bilan, shimolda Suriya orqali Misr, Vizantiya va Eron bilan boglangan. Oz davri uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega bolgan Hijozdagi ayrim aholi manzillari, shaharlar, xususan yol ustida joylashgan Yasrib (Toif) shahri, VI asrda ancha kengaygan va gavjum savdo markazlariga aylangan edi.

Johiliya davridagi arab qabilalarining faqat iqtisodiy jihatidagina emas, balki ijtimoiy jihatdan ham tengsizligi ular ortasidagi munosabatlarning murakkab va qiyin ahvolga tushishiga sabab boldi. Badavlat qabilalar iqtisodiy jihatdan zaif qabilalarga oz tasirlarini otkazib, ularning arzon mehnatidan foydalanishdan tashqari ijtimoiy hayotda hukmronlikka ham davvo qilganlar.

Bu davrdagi o'la, nikoh, ijtimoiy munosabatlar, farzand korish, tarbiyalash masalalari, diniy etiqod, pul munosabatlari (sudxorlik), maishiy buzulqik va boshqa koppina sohalarida ham qiyinchiliklar, ziddiyatlar bolganiki, ular haqida keyingi sahifalarda batafsil toxtaymiz.

Makka shahri savdo markazi sifatida katta ahamiyatga ega bolib, atrofdagi qabilalarga boshqalarga nisbatan kuchliroq tasir korsatar edi. Makkaning diniy markaz sifatida roli ham ancha oshgan edi. Makkada Kabatulloh ibodatxonasi turli arab qabilalarining 360 xudosining sanam, yani butchalari mavjud bolgani tufayli bu shahar oz atrofida yashovchi kop qabilalar uchun etiqod markazi-ziyoratgohga aylangan edi.

Kaba islom dinitda eng muqaddas hisoblangan va "Allohning uyi", "Baytulloh" deb nom olgan ibodatxona. U kub shaklida, kulrang toshdan qurilgan bolib, unda islomda muqaddas hisoblangan qoratosh "al-Hajar al-asvad" joylashtirilgan. Kaba musulmonlar uchun qibla hisoblanadi va qiblagga qarab namoz oqiladi.

Kaba islom vujudga kelmasdan bir necha asr ilgari mavjud bolgan. Ibrohim paygambar ogli Ismoil bilan buyuk tofondan song qayta tiklagan.¹ Eramizning II asrida yunon sayyohlari u yerda bolib, bu ibodatxonani va uning atrofidagi kichik manzilgohni korganliklari haqida malumot qoldirganlar. Kaba ibodatxonasi osha yerda mavjud bolgan va suvsiz sahroda arablar uchun najot manbai sifatida "Zam-Zam"

bulogi bilan bogliq holda vujudga kelgan, degan taxminlar mavjud. Bu buloqni yaratish uchun xudoga ibodat qilib, shu yerda qurbonlik qilish arablar ortasida qadimdan rasm bolgan va bu hodisa Qur'oning "al-Kavsar" deb atalgan 108-surasida ham oz ifodasini topgan.

V-VII asrlarda Makkada arablarning quraysh qabilasi hukmron bolib, bularning yuqori tabaqalari savdo-sotiq avj olishi natijasida ancha boyib ketgan shuningdek, pul nuomnalasi, sudxorlik rivojlangan, qul savdosi va qullarning mehnatidan foydalanish ham ancha kengaygan.

Sharqshunos olimlarning tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, qadimiy Yamanni istisno qilgan, Arabiston yarim orolida yashovchi qabilalar uchun V-VI asrlarni iqtisodiy urug-qabilachilik tuzumi yemirila boshlagan va quldorlik munosabatlari vujudga kela boshlagan davr, deb tavsiflangan. Osha davrda kuchli imperiyalar bolgan Vizantiya va Eron ortasida Yamanni qolga kiritish va karvon yollarida oz hukmronligini ornatis uchun kurash davom etgan.

Yaman sosoniylar hukmronligiga o'tgan davrlarda (572-628 yillar) Eron korfazi orqali Hindistonga boradigan yol tez rivojlana boshlagan va shu munosabat bilan Hijoz orqali o'tgan karvon yoli inqirozga uchragan. Bu hol faqat Hijoz shaharlarida emas, balki barcha arab qabilalari hayotiga ham jiddiy tasir korsatgan va Arabistonda ijtimoiy-iqtisodiy inqirozning boshlanishiga sabab bolgan.

Savdodan keladigan daromad kamayib ketishi natijasida quraysh zodagonlari ortasida sudxorlik avyga chiqqan, qullar, kambag'allarni ezish kuchaygan. Makka va Hijozning boshqa shaharlarida mazlumlar bilan zolimlar ortasidagi qarama-qarsinliklar keskinlashgan. Bir tomondan, qul egalari bilan qullar ortasida, ikkinchi tomondan, qabila zodagonlariga nisbatan oddiy mehnatkashlarning noroziligi kuchaygan. Qabilalarning yuqori tabaqalari, ayriqsa, Makka zodagonlari qoshni mamlakatlarni bosib olib katta boylik, o'ljani qolga kiritish va shu orqali hokimiyatni mustahkamlash, iqtisodiy inqirozdan qutulish haqida tez-tez oylay boshlaganlar.

Ammo tarqoqlik va kelishmovchiliklarga bartam berish uchun barcha arab qabilalarini, ularning iqtisodiy va harbiy imkoniyatlarini yagona davlatga birlashtirish zarur edi.

Markaziy va Sharqiy Arabiston yarim oroli sahrolarida yashagan arab badaviylari ortasida ibtidoiy tuzumga xos bolgan politeistik majusiylik diniy tasavvurlari hukmron edi. V-VI asrlarda bu qabilalarning diniy etiqodlari totemizm, fetishizm va animizm

¹ Moninov A., Yoldoshkojaev H., Rahnajonov D. Diniyshunoslik. Darslik. — T.: -B. 275.

kabi diniy tasavvurlarning qorishigidan iborat edi. Kop qabilalar alohida toshlarga etiqod qilar, insonga yordam beradigan ezgu ruhlar, yovuz jinlar va ayyor shaytonlar togrisidagi tasavvurlar keng tarqalgan edi.

Har bir qabila oz xudosining sanamiga siginar, topinar edi. Bu hol dinshunoslik tarixida kopxudolilikning arablarga xos korinishi, deb tariflangan. Quronda bunday etiqod shirk deb nom olgan. Bundan tashqari arab qabilalari ortasida Quyosh va Oyga topinish ham mavjud edi. Bu yoritgichlarga topinish qadimiy Bobil (Vavilion)dan kelib chiqqan boilib, bu etiqod keyinchalik kop xalqlar ortasida tarqalgan.¹ Buning tasiri ostida orta asrlarda Sharq va Garb xalqlari ortasida astrologiya degan, asosan diniy talimot sistemasi Sharqda "ilmi nujum" vujudga kelgan.

Ilmi nujumga asosan turkiy xalqlarning ilk davrlarida Oyxon, Yulduzxon, Kunxon, Kuntugmish, Oytoldi, Oysuluv, Kunsuluv, Kuntugdi kabi ismlar qoyilgani va ularning bazilari hozirgacha yetib kelgani malum. Kunchiqar-Sharq, Kunbotar-Garbi bildirgan. Yoki yil davomida quyosh aylanadigan falak doiralarning har biri turkiy nom bilan atalgan: Qozi-Hamal, Ud-Savr, Erangiz-Javzo, Quchiq-Saraton, Arslon-Asad, Bugdoyboishi-Sunbula, Ulgu-Mezon, Chayon-Aqrah, Yoy-Qavs, Ogloq-Jadi, Qonog-Dalv, Balig-Hudir.

Demak, ilmi nujumga etiqod qilishning qadimgi turkiy xalqlar hayotida ham muayyan orni bolgan.

Ilmi nujumga binoan sayyoralar va yulduzlarning holatiga qarab voqea va hodisalarni oldindan aytib berish mumkinligiga etiqod qilingan. Bu bilan shugullanuvchi astrolog (munajjim)lar saroylarda muhim mavqega ega bolganlar.

Makkaning oz atrofidagi arab qabilalariga tasirining kuchayishi Kaba bilan bogliq bolgani yuqorida takidlab otildi. Miloddan avvalgi vujudga kelgan bu qadimiy ibodatxonada kop qabila xudolarining sanamlari saqlanar edi. Miloddagacha arab qabilalari etiqod qilgan xudolardan sakkiztasining nomi al-Lot, al-Uzza, Manot, Vadd, Suva, Yaegus, Yaeguq, Nasr Quronda ham kelitirilgan.

Arabiston yarim orolida yahudiy, xristian, otashparast va sobiyalar ham yashar edilar. Yahudiylik Yaman arablari ortasida keng tarqalgan boilib, VI asr boshlarida ximiyariylar podshohligida u davlat dini deb etirof etilgan. Yahudiylikga etiqod qiluvchi arab qabilalari Markaziy va Garbiy Arabistonning ayrim volalarida ham yashar edilar. Bu dinga etiqod qila digan arablar-koplar hali ham anchagina.

¹ Sobiylar boshiga dinlarga etiqod qiluvchilar gahori Quronda tilag olingan, bu eldar Qur'i Mesopotamiyada yashagan. Manduylar (Fuzan xatranlari) ham deyt ilgan. Ular osmon yoritgichlariga siginganlar.

Xristianlik asosan yarim orolning shimoiy qismida-Suriya, Falastin, Mesopotamiya hududida yashay digan arab qabilalaridan bazilari ortasida tarqalgan edi. Bu yerlar ayrim davrlarda Vizantiya tarkibiga kirgan yoki uning siyosiy lazviyqi ostida bolgan hududlar edi. Arab qabilalari ortasida kopincha xristianlikning ayrim sektalari tarqalgan edi. Sharqshunos olimlarning fikricha, xristianlik Arabistonga Gassoniylar va Laxmiylar davlatlari orqali kirib kelgan.

V-VI asrlarda Makkada Quraysh nomli arab qabilasi hukmron boilib, qurayshlarning yuqori tabaqalari savdo-sotiq bilan ancha boyib kelgan, bu yerda pul muammolari, sudxorlik keng rivojlangan. Shuningdek, qul savdosi va qullarning mehnatidan foydalanish ham ancha kengaygan edi. Bu davrlarda Yamanni qolga kiritish uchun Vizaniya va Eron ortasidagi kurash avj olgan edi.

Yaman Sosoniylar hukmronligiga olgan davrlar (572-628) Eron korfazi orqali Hindistonga boradigan yol rivojlana boshladi va shu munosabat bilan Hijoz orqali olgan yol inqirozga uchravdi. Bu hol faqat Hijoz shaharlarigagina emas, balki barcha arab qabilalari hayotiga ham jiddiy tasir korsatdi va unuman Arabiston boyicha ijtimoiy-iqtisodiy tanazzulning boshlanishiga sabab boladi.

Bunday vaziyatdan chiqish uchun Arabiston shaharlari va qabilalari ortasida mavjud bolgan tarqoqlik va kelishmovchiliklarga xotima berib, barcha arab qabilalarini bir davlatga birlashtirish, ularning tarqoq bolgan iqtisodiy va harbiy imkoniyatlarini yuqona kuchga aylantirish zarur edi.

Ijtimoiy hayot taqozosi natijasida vujudga kelgan arab qabilalari ortasidagi markazlashishga intilish harakatlari arab jamiyatida VI asr oxiri VII asr boshlarida yuz bergan jiddiy tarixiy voqealar asosida yotar edi. Bu intilishni ozida aks ettirgan makura islom dini vujudga keladi va markazlashirilgan arab xalifatligining kengayishi jamiyonda bu din kuchli goyaviy qur'ol sifatida xizmat qiladi.

Arabchada "muslim", "ozini Allohga topshirgan" degan manoni beradi. Quron jamlanmasdan ilgari, islom ogzaki targib qilingan davrda bu soz "Alloh ixliyoriga topshirish" mazmunini bergan. Keyinchalik "islomni qabul qilish", "it'ot etish" mazmunini kasb etgan. "Musulmon", "muslim"ning bir oz ozgartirilgan shaklidir. Ayyollarning musulima deb tavsiflanganlarining sababini shundan ham bilsa boladi.

Ilk vahiy-diniy talimotga kora ramazon oyining yigirma yetinchi kuniga otar kechasi, milodiy hisob bilan 610 yilning 31-iyulidan 1-avgustiga otar kechasi boshlangan va 23 yil davom etgan. Vahiy tusha boshlagan tun "Laylatul qadr" deb

atala boshlagan. Bu hodisa Quranning "Qadr" surasida ifodalangan. Muhammad (s.a.v.) paygambar targibotlarini boshlagan dastlabki yillarda juda oz kishi u zotining izidan borgan. Shu bilan birga qurayshylarning ummaviylar xonadoniga mansub bolgan va Makka siyosiy hokimiyat tepasida turgan zodagonlar osha davridayoq uning targibotiga qarshilik korsata boshlaganlar.

Misrlik munajjimlarning hisobcha islom dinida paygambar hisoblangan Muhammad (s.a.v.) 571-yil 21 aprelda Makkada quraysh qabilasining Hoshimiyalar avlodidan bolgan Abdulloh va Omina xonadonida tugildi. Muhammad (s.a.v.) yoshligida yetim qolgan, avval bobosi Abu Muallib song amakisi Abu Tolib qolida tartbiyalanadi. Balogatga yetgach savdogorlar orasida xizmat qilib, 24 yoshida beva boy ayol Xadichaga uylangach, uning mablaglari bilan mustaqil savdogorlik qila boshlab, juda kop davlatlarga borgan. Muhammad (s.a.v.) 610-yili qirgqqa kimganda Makkada yakxaxudoga etiqod qilish togrisida targibot yurgizgan.

U targibot boshlagan dastlabki yillarda, nisbatan juda oz kishi (Xadicha, Abu Bakir, Talha, Zubayr, Usmon va qarindoshlari, ayrim savdogorlar) bu targibot izidan borganlar. Shuning bilan birga osha davridayoq qurayshlarning ummaviylar xonadoniga mansub bolgan va Makkada siyosiy hokimiyat tepasida turgan badavlat zadagonlar bu targibotga jiddiy qarshilik korsata boshlagan. Mamlakatda ahvol jiddiyastganligini korib Muhammad (s.a.v.) Madinadagi Avs va Hazraj nomli qabilalarning vakillari bilan muzokara olib borib Madinaga kochoib ketgan.

622-yili yuz bergan bu kochoish (arabcha "hujrat")dan musulmonlarning hijriy yil hisobi boshlanadi. Makkadan kochoib borganlar islom tarixida "Muhojirilar" (kochoib kelganlar), Madinatlik qabilalardan islomni qabul qilganlar esa "ansorlar" (yordamchilar) deb nom olgan.

Paygambar Muhammad (s.a.v.) hoshimiyalar xonadonidan ekanligi, Makkada hukmron bolgan badavlat zodagonlar-ummaviylar xonadoniga mansubligi, bu ikki xonadon ortasida birmuncha vaqtlardan buyon siyosiy va iqtisodiy raqobat hukm surganligi tarixiy manbalardan yaxshi malum. Bunday sharoitda Paygambar Muhammad (s.a.v.) hoshimiyalar xonadonining ilgari obroisini tiklash uchun harakat qilgan. Shuning uchun ham Makka zodagonlari bilan Muhammad (s.a.v.) ortasidagi qarama-qarshilikni, birinchi navbatda, badavlat quraysh qabilasi xonadonlarining ichki raqobati, ular ortasidagi xonadon obrovi va islom targiboti uchun kurashning namoyon bolishi, deb tavsiflash mumkin.

Muhammad (s.a.v.) paygambar hijriy 11-yilning rabbi-ul-avval (632 yil iyun) oyida Madinada 63 yoshda vafot etgan. Bu davrda anchagina mustahkam musulmon davlati vujudga kelgan. U Yamanda Sino yarim oroligacha, Qizil dengiz sohillaridan markuziy qum sahrolarib Sahroi Kabirgacha chozilgan katta hududni oz ichiga olgan edi. Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin orinbosarlari xalifalar davlatni boshqara boshlaganlar. Shu munosabat bilan musulmonlar davlati ozinging bundan keyingi tarixida "Arab xalifaligi" deb nom olgan. Muhammad (s.a.v.) vafot etgan birinchi kunlardanog musulmonlar jamoasining yoboshchilari ortasida hokimiyat uchun kurash va ozaro ixtiloflar boshlangan. Bu kurashda muhojirlar guruhl golib chiqqan va Muhammad (s.a.v.)ning ilk safdoshlaridan biri Abu Bakr xalifa deb elon qilingan.

Abu Bakr (r.a.) hukmronligining (632-634 yillar) dastlabki yillardanog bir qator arab qabilalari ortasidagi kelishmovchilikni tartibga solish uchun harakat boshlangan. Bundan tashqari, ayrim joylarda ozini paygambar deb elon qilgan mahalliy targibotchilar rahbarligi ostida islomga qarshi diniy goyaviy mustaqillik uchun kurash boshlangan. Vizantiyaning kuchsiz qoshinlari jiddiy qarshilik korsatishga oijizlik qilganlar. Xalifa Umar zamonida isitilolar yanada kuchaygan. 634-yili Basra, 640-yili Quddusi Sharif olingan va Falastin, Suriya yerlari tola ravishda xalifalik qoliga otgan. Shu vaqtning ozida Mesopotamiya va Eronga ham yurishlar boshlangan. 637-yili arab qoshinlari Sosoniyalar poytaxti Ktesifonga bositirib kirganlar, 644-645 yillar Hindiston chegaralariga yaqinlashganlar. 639-yilda Misrga qarshi hujum boshlangan, shimoliy va shimoliy-sharqiy tomonga yurish boshlangan arab qoshinlari 640-yilda Armanistonni bosib olganlar, 647-yilgacha arablar Shimoliy Afrika qirgogqlarini Tunisgacha bosib olganlar.

Ulardan keyingi xalifalar Usmon (644-656) va Ali (656-661) zamonlarida ham ittifoqlar davom etgan. Kavkaz va Markaziy Osiyo tomoniga nisbatan harbiy yurishlar kuchaygan. Qisqa vaqt ichida Gruziya, Ozarbayjon, Eronning shimoliy qismi, Xuroson, Marv yerlari arablar qol ostiga otgan va xalifalik qoshinlari Amudaryo sohillariga chiqqan. Shunday qilib, 30 yildan ozroq muddat ichida arab xalifaligi yuqorida eslatilgan yurtilarni, osha zamonadagi eng katta imperiya bolgan Vizantiyaga qarashli katta hududni ham bosib olgan, sosoniyalar imperiyasini tomomila tugatgan.

Natijada Amudaryo sohillaridan Shimoliy Afrikagacha, Tbilisidan va Darbanddan Yamnan hamda Ummongacha chozilgan yangi imperiya vujudga kelgan. Osontlik bilan erishilgan galabalarning asosiy sababi ularga jiddiy qarshilik korsatadigan kuchning

yoqligida, borlarining ham tarqoqligida edi. Qadimiy imperiyalar Vizantiya va Eron ozaro urushlar tufayli holdan toygan edi. Shimoliy Hindiston, Markaziy Osiyo va Kavkazda ham yirik davlatlar yoq bo'lib, mayda feodal davlatlar ozaro urushlar natijasida kuchsizlangan va tarqoq holda edi. Shuning uchun ham arab qoshinlari nisbatan qisqa davr ichida ana shunday katta hududlarni bosib olishga muvaffaq bo'lgan edilar.

Muhammad (s.a.v.) payg'ambar hayoti. Muhammad ibn Abdulloh ibn Abd al-Muttalib Makka va uning atrofi tarixida «Fil voqeasi» nomi bilan mashhur bo'lgan jangdan 50 kun keyin tavallud topdi. Misrlilik munajjim Mahmud poshoning aniqlashicha, Payg'ambarning tavallud topishlari milodiy sananing 571 yil 21 aprel kuniga to'g'ri keladi. Otasi Abdulloh Qurayshning Banu Hoshim, onasi Omima bint Vahb — Banu Zuhr urug'idan edilar.

Ota-onadan yetim qolgan (s.a.v.) payg'ambar to 8 yoshgacha bobosi Abdulmuttalib qo'lida tarbiyalandi. So'ngira uni amakisi Abu Tolib o'z himoyasiga oldi. Payg'ambar yoshlik chog'larida ikki marta Shomga, bir marta Yamanga karvon bilan safarga chiqdi. Arablar orasida o'zaro qon davosi sababi bilan bo'lgan urushlarning eng og'ir kechгани «Fijor jangi» hisoblanadi. Islomdan avval ham arablarda Muharram, Rajab, Zulqada va Zulhijja oylari muqaddas sanalib, ularda urush taqiqlangan edi. Mazkur urush mana shu oylarda bo'lganligi uchun unga «Fijor jangi» - «Gumohkorlar urushi» deb nom berilgan. Bu urushda Quraysh tarafida (c.a.v.) payg'ambar ham unda ishtirok etdi. To'rt yil davom etgan bu urush sulh bilan nihoyalandi.

Muhammad (s.a.v.) payg'ambar 25 yoshga to'lganida Banu Asad urug'idan bo'lgan boy ayol Xadicha bint Xuvaylidga uylandi. Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning yetti farzandidan (Moriyadan tug'ilgan Ibrohimdan boshqqa) 6 tasi (Zaynab, Umm Kulsum, Ruqayya, Foiima, Qosim, Abdulloh)ning onasi Xadicha bint Xuvaylid edi.

Makkadagi Ka'ba binosi ushda tomi bo'lmaganidan, yomg'ir suvlari uni yemirib yuborgan edi. Keyinchalik binoni sei oqimidan saqlash uchun bir to'siq qurilgan bo'lsa-da, u ham yillar o'tib yemirilgan edi. Payg'ambar davrida Makka ahli Ka'baning yangidan qurishga qaror qilidilar. Bu qurilishda Payg'ambar ham qatnashdi.

Vahy nozil bo'lishining boshlanishi. Muhammad (c.a.v.) payg'ambar 40 yoshga yetganida ko'proq yolg'izlikni qo'msaydigan bo'lib qoldi. Shunday paytlarda Makkadan 3 mil uzozdagi Hiro tog'ida joylashgan g'orga chiqib ketar, yerlik aholi odaticha

rimuzon oyini u yerda ibodat bilan o'tkazardi. Gamlagan ozuqalari tugagach, Xadicha oldiga qaytib, bir oz vaqtdan so'ng yana o'sha g'orga ketar edi. U yerda o'zini mukunatga berib, chuqur o'ygga tolar, g'oyibdan quloqlariga «Sen Allohning elchisisan» degan tovushlar eshitilar edi. Ko'p tush ko'rar, tushida ko'rgan narsalari o'ngida to'g'ri chiqar edi.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, shu holda nozil qilingan «Albaq» surasining boshidagi besh o'yet ilk vahydir. Xadicha bu xabarni yaxshiitkka yo'yib, Yaraga ibn Navfal nomi samoviy kitoblardan boxabar bo'lgan qarindoshining huzuriga borib, bu voqeaning tafsilotini so'radi. Shundan so'ng Muhammad (c.a.v.) payg'ambar yashirin davlatga o'tdi. Birinchi bo'lib Xadicha bint Xuvaylid va amakivachchalari Ali ibn Abu Tolib islomni qabul qilishdi. Vaqt o'tishi bilan musulmonlar soni 30 kishiga yetdi. Ular o'z dinlarini yashirin saqladilar. Bu holat uch yil davom etdi.

Ochiq davaldan so'ng Makka mushriklari Abu Bakr, Usmon ibn Affon kabi islom qabul qilgan ulug' va badavlat zotlarga hech narsa deya olmas ham, ammo zaif, kambag'al, himoyasiz musulmonlarni qatig' siquvga oldilar. Habashistonga borishni istalgan 11 erkak va 4 ayoldan iborat bo'lgan birinchi guruh Makkadan yashirin ravishda chiqib, Qizil dengiz bo'ylab ketdi. Ularning ichida Usmon ibn Affon va xotini Ruqayya (Payg'ambarning qizi), Abu Huzayfa va xotini, Zubayr ibn al-Avom, Abdurrahmon ibn Avf, Abdulloh ibn Mas'ud bor edilar. Guruh boshlig'i Usmon ibn Maz'un edi. Bu 15 kishi vahyning beshinchi yili Habashistonga (Oqsum podshohligi) yetib kelidilar.

Ularni Habashistonda xristianlar juda yaxshi kutib oldilar. U yerda yaxshi, sokin hayot kechira boshladilar. Ularning bunday osoyishta hayot kechirayotganliklarini eshitgan boshqa musulmonlar ham bir yildan so'ng ikkinchi guruh holida u yerga hijrat etdilar. Bu guruhning boshida Jafar ibn Abi Tolib (Alining akasi) bo'lib, ular 80 kishi edilar. Habashiston xalqi va uning podshohi Najoshiy muhojirlarga juda yaxshi munosabatda bo'ldilar.

Makkaliklarning qatig' qarshiliklaridan ko'p ozor chekkan Payg'ambar Toifga yo'l oldi. Hiroq toifliklardan hech kim islomni qabul qilmadi. Shu qiyinchilik yillarida "Isro va Me'roj" voqeasi yuz berdi. Qur'ondagi "Isro" va "Najm" suralarida bu hodisa haqqida so'z yuritilgan.

Davlatning o'ninchi yili haj mavsumida Payg'ambar Makkaning shimolida "Aqoba" deb ataladigan bir tepalikda Yasrib (Madina) shahridan kelgan olti kishini

uchratib, ularni islomga davlat etdilar. Ular islomni qabul qildilar. Ushbu uchrashuv islom tarixida «Birinchi Agaba bay'ati» deb nom oladi. Unda As'ad ibn Zarora, Rafi' ibn Mo'lik, Avf ibn Horis, Qutba ibn Omir, Uqba ibn Omir, Jobir ibn Abdullohlar Payg'ambarga din shartlarini bajarishga «bay'at» (qasamyod) qildilar. Keyingi ikki haj mavsumida ham Agaba bay'ati bo'lib o'tdi. Ikkinchi uchrashuvda madinaliklardan 12 kishi, uchinchisida esa 75 kishi ishtirok etdilar. Bu voqealar so'ng Payg'ambar Madinaga hijrat qilmog'likka qaror qildi.

Madina davri. Madinalik «ansor» (yordamchi)lar makkalik (muhojir)larni samimiy kutib oldilar. Muhammad (c.a.v.) payg'ambarning Madinaga ko'chib o'tishi rabi' al-avvalning 8 -kuni, milodiy 622 yil 20 sentyabrda yuz berdi.

Islomning Madinadan keyingi davri uning tarixida juda katta ahamiyatga ega. Musulmonlar birinchi marta alohida diniy jamoa (Umma) bo'lib yashay boshladilar. Bu esa o'z navbatida diniy qoidalarining shakllanishini tezlashtirib yubordi. Asla-sekin namoz, azon va boshqa amallar tartibga solindi. Payg'ambar bu shaharga uchinchi tarafdakilik sifatida taklif etilgan edi. Avval, murosasiz Avs va Xazraj arab qabilalari hamda Bannu Qurayza, Bannu Qaynuqo', Bannu Nadir yahudiy qabilalari bilan o'zaro sulh tuzildi. Hijratning ikkinchi yili ramazon oyida (mil. 624 y.) musulmonlar ummasi qo'shinlari va makkaliklar o'rtasida Badr jangi bo'ldi. Bu jang Madinadan 80 mil (taxminan 150 km.) uzoqda Suriya karvon yo'lida joylashgan Badr qudug'i yaqinida bo'lib o'tdi. Murosasiz kechgan jang musulmonlar g'alabasi bilan tugadi. Bu jangdan so'ng Umma mavqei Madina ahli orasida beqiyos o'sdi. Shu davrdan boshlab Muhammad (s.a.v.) payg'ambar yetakchiligidagi islom jamoasi kuchli bir davlatning vazifalarini bajara boshladi. Madina ichidagi Payg'ambar muxoliflari munofiqun nomini oldi. Barcha arab qabilalari mushrik deb e'lon qilindi. Ular yoki islom dinini qabul qilishlari yoki ochiq maydonga jangga chiqishlari shart edi. Bu jamoa-davlat qisqa va uzoq muddatli sulh shartnomalarini tuzish orqali turli arab qabilalari va qabilalar ittifoqlarini o'z hukmiga bo'ysindira boshladi. Bo'ysingan qabilalar har yili jonivorlari hisobidan Madina davlatiga Umma-davlat xarajatlari uchun sadaga (mol to'lovi) bermoqlari lozim edi. Sadaga berraganlarga qarshi harbiy yurishlar tashkil etilardi. O'ljadan to'lovga o'tish (Makkaning fathidan so'nggi davrda) davlatning shakllanishi haqida dalolat beradi.

Makka fathidan (630 y.) so'ng islom davlati Arabiston yarim orolida to'la g'alabaga erishdi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, Makkaning olinishi musulmonlar

uchun g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ldi, chunki shundan so'ng musulmonlar jamoasi Arabiston muhitida yetakchi davlat va siyosiy kuchga aylandi. Shu bilan bir qatorda Madina diniy qoida va tartiblar bir tekis shakllana boshladilar. Diniy masalalarga oydinlik kiritishga yahudiy qabilalari bilan bo'lgan mojarolar albatta o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Qtblaning Quddusdan Makkadagi Ka'baga o'zgartirishi, ahl al-Kitobga (yahudiy, xristianlar, sobiyalar) ahl az-zimma (musulmon davlati himoyasi ostidagi diniy jamoa) mavqei berilishi va islomda arabiy unsurlarning kuchayishi shu voqealar bilan bog'liqdir. Payg'ambar Umma hayotini ko'p hollarda atrofdagi odamlar uchun odatiy bo'lgan qoidalar asosida boshqardi. Muhim hollarda yangi diniy va ijtimoiy qoidalar vahy orqali kiritildi. Bu masalalarda biz Madina davlatini teokratik davlat deb atashimiz mumkin. 11 hijriy yil 12 rabi' I/632 milodiy yil 8 iyun kuni Payg'ambar vafot etdi. Bu bilan islom tarixida ilk davr — Qur'oniy davr yoki teokratiya davri tugadi. Bundan buyon musulmon-arab davlati tarixida podshohlar — xalifalar, islom dini normalarini shakllantirish va rivojlantirishda diniy ilmlar bilimdonlari — ulamolarning roli tobora oshib boraverdi. Muhammad (s.a.v.) payg'ambar vafoti haqidagi xabar Madina ahli orasida yoyilgach, ansorlar Umma boshchisi — xalifalikka nomzod masalasini hal qilish maqsadida Bannu So'fida qabrlarining Saqifa nomi guzariga oshiqdilar. Bir qancha muhojirlar va ansorlar o'rtasida bo'lib o'tgan qizg'in bahs va tortishuvlardan so'ng xalifalikka (xalifat rasululloh) Abu Bakr as-Siddiqni (632-634) saylab, barcha unga bay'at qildilar. Abu Bakr diniy va dunyoviy hokimiyatni o'z shaxsida birlashtirdi. Lekin uning hokimiyatini teokratik deb atab bo'lmaydi. Chunki u Alloh bilan mulog'atda emas edi, unga xalifalik hujm Payg'ambar taraftidan vasiyat etilmagan edi. Payg'ambar vafotidan so'ng ancha bo'ysundirilgan qabilalar Madina shahar-davlati yangi yo'lboshchisi Abu Bakrnga to'lov (sadaga) bermaslikka qaror qildi. Bazi bir qabilalar o'z siyosiy mustaqilliklarini qiyartirib olishni o'z oralaridan payg'ambarlar chiqarish orqali ifoda etdilar. Arab davlati tarixida ushbu voqealar «Ridda» nomi bilan ataladi. Abu Bakr bunday xattiharakatlarini qat'iylik bilan bostirdi. Madina shahar-davlatining arab qabilalarini o'z tasarrufiga qaytarishi yo'lidagi olib borgan urushlari Arabiston tashqarisiga chiqib, ahlaz-zimma arab istilolariga aylanib ketdi. Bu esa o'z navbatida islomning arab milliy dinidan jahon diniga aylanishiga zamin yaratib berdi.

Islom ta'limoti. Islom so'zi arabcha — Allohga o'zni topshirish, itoat etish, taslim bo'lish, bo'ysunish ma'nolarini beradi. Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad (c.a.v.)

paygambar avvalgi paygambarlar (Orta Yer havzasi sivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular diniy qayta tiklagan, qiyomat oldidan yuboritgan oxirgi paygambar (Xotam al-arbiyo) — nabiy va rasul deb tan olinadi¹.

Shuningdek, islom Markaziy Osiyo, Kavkaz orri va Shimoliy Kavkaz, Volga boyi, Gʻarbiy Sibir va boshqa hududlarda yashovchi aholi orasida tarqalgan. Hozirda islomga etiqod qiluvchilarning soni oshib bormoqda. Ayniqsa, etiqod haqidagi yangi qonunning qabul qilinishi, vaqti matbuot sahifalarida, radio eshittirishlarda va oʻynai jahon kortsatuvlarida din mavzuidagi chiqishlarning koʻpayishi, bu haqida maxsus gazeta va jurnallarning nashr etilishi islomga bolgan eʼtiborni yanada oshirib yubordi.

Islom jahondagi, ayniqsa Osiyo va Afrika qitasi madaniyatining umumiy qiyofasida muhim iz qoldirgan. Bunga eng avvalo bu hududlarda arab tili va arab yozuvining keng tarqalganligi islom makurasi zaminida ishlab chiqilgan muayyan turmush tarzining hukmronligi musulmonlar ijtimoiy hayotining turli sohalari shariat tomonidan idora etilishiga imkon berdi. Shunga qaramay mahalliy madaniy ananalar yoqolmay, yani islom yonalishida rivojlangan va kopincha qadimiy musulmon ananalari sifatida qabul qilingan.

Islom talimotining xalqlar madaniyatidagi oʻrni. 630 yili Madina qoshinlari Makkani qarshiliksiz egallaydilar. Ummaviylar bilan raqobat tugab, ular Muhammad (c.a.v.) paygambarning yaqin yordamchilariga aylanadilar. Islom Arabiston yarim orolining asosiy hukmron diniga aylanadi. Shunday qilib, Muhammad (s.a.v.) islom bayrogʻi ostida arab qabilalarini birlashtirib yagona markazlashgan mamlakatni tashkil etadi.

Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyingi davrlarga kelib mustahkamlangan musulmonlar davlati vujudga kelgan va bu davlat Yamanda Sino yarim oroligacha, Qizil dengiz sohillaridan markaziy qum sahrolarigacha chozilgan katta hududni oʻz ichiga oladi. Paygambar vafotidan keyin xalifa (yordamchi) davlatni boshqaradilar va shu munosabat bilan musulmonlar davlati oʻzining bundan keyingi tarixiga “arab xalifaligi” deb nom beradi. Muhammad (s.a.v.) vafot etgandan keyingi birinchi kunlardayoq musulmonlar jamoasi yolboshchilari hokimiyat uchun kurash boshlaydilar. Abu Bakr hukmronligining dastlabki yillarida bir qator arab qabilalari ortasida Madina hukmronligiga qarshi oʻz mustaqilligi uchun harakat boshlanadi. Bu voqealar diniy manbalar “ar-rida” deb nom olgan. Islom tarixida Madina

hukmronligiga qarshi bosh kotargan qabilalar harakati “islomdan chiqish”, “diniy qaytish” deb tariflangan. Dindan qaytgan kishilar qattiq taqib qilingan.

Keyingi xalifalar zamonalarida ham istilolar davom etadi. Kavkaz va Turon tomoniga yurish kuchayadi. Qisqa vaqt ichida Gruziya, Ozarbayjon, Eronning shimoliy qismi, Xuroson, Marv yerlari arab qol ostiga oʻtadi va xalifa qoshinlari Amudaryo sohillariga chiqadi.

Buning natijasida Amudaryo sohillarida Shimoliy Afrikagacha Tbilisi va Darbanddan Yaman va Ummongacha chozilgan imperiya vujudga keladi. Orta Osiyo xalqlari hayotiga islomning kirib kelishi bilan kalom, yani islom falsafasini va diniy talablarni bajarishda arab tili ustuvorligi ornatilgan. Songra fan, adabiyot, falsafa va madaniyatning turli turlariga ham arab tili tasiri kuchli boʻlgan. Ammo mahalliy xalqlar (ilomdan ancha oldinroq oz ona tillarida yozuvni, marifat, madaniyatini va ilm-fanni rivojlantirishga muvaffaq boʻlganlar. Bu jarayon keyinchalik islomning tasirida yanada rivojlantirilgan. Masalan, kishilarning turmush tarzi islom talabiga moslasha borgan, urf-odat va marosimlar diniy tus olgan, yoshlarga bilim berish uchun koplabb madrasalar, qiroatxonalar tashkil etilgan.

Demak, Orta Osiyo xalqlari hayotida ilm-marifat va madaniyatning rivojlanishida islomning ijobiy rol oʻynaganini eʼtirof etishimiz lozim. Orta asrlarda shakllanib ijod etilgan savodli kishi, olim, shoir, marifatparvar mutafakkirlarning hayoti va faoliyatida islomning ijobiy roli boʻlgan.

Islom Orta Osiyo xalqlari turmush tarziga, madaniyatiga turli qirralarda oz tasirini korsatgan. Masalan, memorchilik yodgorliklari madrasa, masjid, maqbara va boshqa islomiy obidalarini qurishda, ilm-fan, madaniyat va marifatni targʻib qilishda ayiniga musulmonlarni yuksak axloqiy ruhda tarbiyalash oz ifodasini topgan. Qonchlardan turli shakllar yasab yopishtirish kabilar ham xalq ijodiy qadriyatiga mansubdir.

Islomda, eng avvalo, din asoslari “arkon-ad-din” hisoblanuvchi besh asosiy amaliy va marosimchilik rukn talablarini bajarishni talab etilgan. Hozir ham shunday. Bular, birinchi, kalimai shahodatni bilish, ikkinchidan, har kuni besh vaqt namoz oqish, uchinchidan har yili ramazon oyida bir oy roza totish, tortinchidan, badaavlal kishilar qilgan foydasidan qirgʻdan bir qismini yani (1/40) sadaga qilish, beshinchidan, imkon boʻlsa, umrida bir mara huj qilishdan iborat. Islomga xos marosimlar va odatlar mana shu besh rukn bilan chambarchas bogʻliqdir. Islomning bu amaliy va

¹ Moʻminov A., Yoldoshxojaev H., Rahimjonov D. Diniyshunoslik. Darslik. — T.: - B. 153-158.

marosimchilik talablari xalqlar turmush tarziga kiritilib, o'ziga xos manaviy madaniyatning turiga, ananaga aylantirilgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Islom so'zining ma'nosi...
2. Islomdan oldingi davrda arab qabulidaning hayoti qanday kechgan?
3. Arab qabulidagi qanday dimga etiqod qilganlar?
4. Islom qachon va qanday sharoitda shakllandi?

Mazhablar va ularning turlari hamda bir-birlaridan farqlari va o'xshash tomonlariga izoh yozing.

<i>Nomlari</i>	<i>"Hanafiy"lar</i>	<i>"Hanbaliy"lar</i>	<i>"Molikiy"lar</i>	<i>"Shofiy"lar</i>
<i>Taqos</i>				
O'xshashliklari				
Farqli jihatlari				

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy shahar samaradorligini oshirish va solani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" qarori Toshkent shahri, 2017 yil 28 iyul.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral kuni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
3. Karimov I.A. «Hushyorlikka da'vat» T., O'zbekiston, 1999y.
4. Karimov I.A. Alloh qalbidamizda, yuragimizda. T. «O'zbekiston», 1999y.
5. Karimov I. Imon va inson. T., "Fan" 1991 y.
6. Karimov I.A. Broda va imon – e'tiqodimiz sinovi. T. «O'zbekiston», 1999y.
7. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. T. 1992y.
8. Istoriya religii Vostoка M. 1997g.
9. Injil (o'zbekcha), Stokgolm. 1992 y.
10. Муғаллиб Умонов. Курьони Карим ва жаноби Расулулохнинг амаллари. T.: "Чуқ" . 1992 й.
11. Хо'jamiyatov I.R. Islom, milliylik, qadriyat. Toshkent. 1993 y.
12. Komilov N. Tasavvuf. 1 cni kitob. T.1996y.
13. Imom Ismoil Vuxotiy Al-adab Al-Mufrad T. 1990y.
14. Jo'raev U, Saidjonov Y. Dunyo dinlari tarixi. T. 1998.
15. Dinshunoslik asoslari. T. "O'zbekiston". 1995 y.

16. Radugin A.A. Vvedenie v religiovedeniya. Moskva. 1996.
17. A.E. Abdusamedov. Dinshunoslik asoslari. T. 1995 y.
18. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. Toshkent "Cho'ipon" 1995.
19. Yo'ldoshxo'jaev va boshqalar. Dinshunoslik. 2000-2004 y.

REJA:

1. Diniy manba tushunchasi.
2. Quroni karim suralarining nozil bolishi, jamlanishi va tarkibi.
3. Toshkentdagi "Mus'haft Usmoniy" tarixi va Quroni karim tarjimalari
4. Hadis islom dinida Quroni karimdan keyingi muqaddas manba. Mashhur muhaddislar.
5. O'ra Osiyo muhaddislarining hadishunoslikka qoshgan hissalar.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Diniy manba, Quron, Mus'haft, Hadis, Fiqh, Ijmo, Qiyyos

Diniy manba tushunchasi shundan iboratki, jahon xalqlarining tarixiy taraqqiyotida vujudga kelgan va asrlar osha avlodlardan-avlodga o'tib, ularning etiqodiga aylangan har bir yirik dinlarning muqaddas yozuvlari (kitoblari) dinlarning manbalari hisoblanadi.

Quron Karim islomning muqaddas kitobi sifatida, Allohning mo'jizali kitobi bolib, yer yuzi musulmonlarining dasturlamali, diniy ahkomlar manbadir. Quron karim Muhammad (s.a.v.) payg'ambarga vahiy orqali tushgan tilovat ham ibodat hisoblanuvchi muqaddas kitobdir.

Ana shunday kitoblarni Alloh boshqa payg'ambarlarga ham oz vaqtda nozil qilganligi haqidagi fikrlar malum.

Quronda boshqa ilohiy yozuvlar bir yola tushgan deb hisoblansa, Quroni karim 23 yil mobaynida Alloh farishta Jabroil orqali Muhammad (c.a.v.) payg'ambarga vahiy qilib yuborgan, songra ular toplanib xalifa Usmon hukmronligi davrida mushaf qilgan.

Shunday qilib, islom dini shakllangan davrdan boshlab Quroni karim islom dinining asosiy manbasi bolib kelayotir. Islom manbalaridan yana biri sunnatdir. Sunnat islomda Qurondan keyingi, uni toldiruvchi islom ilohiyoti va shariatning ikkinchi asosi sifatida etirof etilgan.

VII-IX asrlarda islom talimotining tobora keng yoyilishi bilan turli diniy jamoa va davlatlar ortasida diniy huquq, qonun-qoidalarini tartibga solish zaruriyati tugildi.

Hunda Quron va hadislariga asoslangan shariat va uning manbalari fiqh va qiyyos vujudga keldi.

Quron – Shariat - (arabcha goida, aniglik, to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l, qonunchilik demakdir) islom diniy huquq qonun qoidalari va meyorlari majmasidir. Ayni paytda shariat tushunchasi nafaqat islom diniy talablarini, balki diniy marosimlar, oila, nikoh va taloq masalalari, tijorat, iqtisodiy, mulkiy munosabatlar, musulmonlarning shaxsiy va jtimoiy hayotiga xos kop masalalarni oz ichiga oladi.

Fiqh - musulmon huquqi sifatida shariatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Fiqh shariatning goyaviy va amaliy harakatlari, tavsifi sifatida musulmonlarning turmush qoidalari va jtimoiy qarashlarini ifodalaydi.

Ijmo - (arabcha yakdillik bilan qabul qilingan qaror). Quron va hadislarida aniq korsatma bolmagan huquqiy masalalarni hal etishda faqiya va mujtahidlarning toplanib, yagona fikrdan hukm chiqarishi (fatvo berishi).

Qiyyos - Quron va Sunnada uchramaydigan biror huquqiy masala, ulardagi shunga oxshash masala orqali berilgan yo'l-yoriqqa, korsatmaga mantiqiy taqqoslash, o'xshatish yoli bilan shart, izoh etish asosida hukm yoki fatvo chiqarish.

Quron suralarining nozil bolishi, jamlanishi va tarkibi. Quroni karim suralarining mushaf qilinishi va ichki tuzilishi bayonida, uning nozil bolishiga etibor qaratiladi. Islom tarixiga ko'ra Quroning sura va oyallari Muhammad (s.a.v.) payg'ambarga parcha-parcha tarzida vahiy qilib borilgan va bu vahiyning birinchi buyoni "Laylatul qadr" kechasi boshlanib, ularning vafotlarigacha, yani 23 yil davom etgan. Islom dini, nur, iymon va hidoyatining boshlanishi bolgan ana shu tun diniy amana boyicha hijratan 12 yil oldin ramazon oyining 27-kuniga otar kechasi melodiy hisob bilan 610-yilning 31 iyulidan 1 avgustiga otar kechasi deb hisoblanib, Quroni vahiy qilinishning boshlanishi togrisida "Qadr" surasida ifodalangan. "Albatra Biz u (Quroni) Qadr kechasida nozil qildik. (Ey Muhammad) Qadr kechasi nima ekanini Sizga ne ham anglatur? Qadr kechasi ming oydan yaxshiroqdir?!"

Islom manbalarida rivoyat qilinishicha, Muhammad (s.a.v.) payg'ambar 40 yoshga yetganlarida, yani 610-yili Makka shahri yaqinidagi Hiro nomli gorda yolgiz qolib, ibodat bilan mashgul paytlarida, farishta Jabroil (a.s.) ularga birinchi bor Quron oyallarini keltirganlar. Odatda Jabroil (a.s.) Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ga oyallarni oqib berar, ular yodlab olib, oz izdoshlariga yetkazar edilar. Ular ham oz navbatida shunday qilar edilar. Osha davrlarda arablarning kopchiligi, yozishni

bilmaganklari uchun yodlab olish u davrning birdan bir usuli bo'lgan. Bu vahiy milodiy yil hisobida 22 yil, hijriy esa 23 yil davom etgan. Oyatlarda odamlarning savollariga javob berib, ularni tog'ri yo'lga yetaklagan, yuz bergan hodisalarni talqin qilib berilgan. Muhammad (c.a.v.) paygamber (s.a.v.) vafot etganlarida ularning safdoshlari Qur'oni yod qilganlar. Osha paytida oz sonli kishilarga oqish va yozishni bilganlar. Savodli musulmonlar yozish imkoni bo'lgan narsalarga Qur'on oyatlarini aniqlik bilan yozib borganlar.

Muhammad (s.a.v.) paygamber vafotidan song Qur'oni karim suralarini toplash va mushaf qilish xalifalar Abu Bakr, Umar ibn al-Hattob, Usmon, ibn Affon davrlarida amalga oshirilgan. Dastlabki, jamlangan Qur'oni (Subufni) xalifa Usmon (r.a.) barcha mushaflarni toplaib, taqqoslab chiqish va ularga bolajak Qur'oning yagona nusxasini tayyorlashga amir bergan va bu ishga bosh bo'lgan.

Usmon (r.a.) amirni bajarish uchun tort kishilik guruh belgilangan. Unga Zayd ibn Sobit rahbarlik qilgan, uning tarkibiga Qur'oni yaxshi bilgan sahobalardan az-Zubayr, al-Os, ibn Hishomlar kiritilgan. Bular barcha nusxalar va topilgan suralarni qaytadan tekshirib, taqqoslash asosida yagona nusxani tayyorlagan. Ilgirigi shaxsiy nusxalarning barchasi yoqotilgan. Yangidan ko'chirilgan yagona nusxa tarixda "Mushaf Usmoniy" deb nom olgan.

Mushaf qolyozmasi tayyor bo'lgandan keyin (651 yil) tez orada Usmon (r.a.) buyruqi bilan undan yana 3 ta (bazi malumotlarga kora yetita nusxa) qolyozma kufiy alifbosida ko'chirilgan va oqishda hamda ibodatda barcha yerlarda Qur'oning yagona manidan foydalanishni amalga kiritish maqsadida, bu nusxalar Kufa, Basra, Damashq va boshqa shaharlarga yuborilgan.

Hozirgi kunda Islom olamida 4 ta qadimiy Mushaf nusxalarining borligi ma'lum. Ulardan biri Madinada saqlanayotgan asl nusxa bo'lib, islom marbalarida u "Imon" nomi bilan tilga olingan. Ikkinchi nusxa Kabada, uchinchi nusxa Qohiradagi Misr milliy kutubxonasida saqlanmoqda. Tortinchisi Toshkentda Ozbekiston xalqlari tarixi muzeyida saqlanib, 1989 yil boshlarida Ozbekiston musulmonlari diniy idorasiga topshirilgan.

Endi Qur'oni karimning ichki tuzilishi masalasiga e'tibor qilamiz. Quronda 114 ta sura, 6666 ta oyat borligi e'tirof etilgan (Mahmud Zamaxshariy "Al-Kashshof" tafsirida Qur'oni karimda 114 sura, 6666 oyat, 77439 so'z va 325343 dona harf bor, deb yozgan). Uni kitob shakliga keltirishda muayyan usul qo'llangan.

Suralar Quronda oz mazmuniy izchilligiga yoki oqilgan vaqtiga qarab joylashtirilgan. Suralarning hajmi ham har xil: eng katta hajmiga ega bo'lgan 2-"Baqara" surasida 286 oyat bor, eng kichik suralar faqat 3 oyardangina iborat.

Uzun suralar kitobining boshidan, qisqa suralar uning oxiridan orin olishi, huddiqularda aniqlanishicha, qadimiy arablarning va umuman old Osiyodagi somiy xalqlarning ananasi bilan bogliq bo'lgan. Xilma-xil yozuvlar, rivoyatlar yoki adabiy asarlar toplanib kitob qilganda, katta hajmdagi asarlar birinchi orinda, kichiklari keyin joylashtirilgan ekan. Zayd Ibn Sobit ham Subufni toplaib dastxat qilishda ana shu amnaga amal qilgan bolishi mumkin.

Qur'on ilk islom goyalarini ozida aks ettirgan yagona yozuv bo'lgani sababli faqat islom tarixi bilan shugullangan olimlarga emas, balki islom tarqalgan xalqlar adabiyoti va madaniyati bilan shugullanganlarning barchasi ham bu kitobni tahlil qilishga katta e'tibor berganliklari tabiiy bir holdir.

Ammo, yuqorida aytib otilganidek, uning suralari mavzulari asosida yoki tarixiy xronologik tartibda joylashmaganligi sababli, bu kitob goyat murakkab hisoblanadi. Shuning uchun XIX asr ortalaridan boshlab, manbalarda uchraydigan tarixiy voqealar va shaxslarning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar, ishoralar, shuningdek, ishlatilgan iboralar qarab suralarning yoki ayrim guruh oyatlarining vujudga kelgan davrini aniqlash, bilan kop olimlar tushgan shugullanganlar.

Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga kora, Qur'oni karim suralari 2 qismga bo'linadi:

1. Makkada hijratan oldin suralar "Makkiy suralar" deb atalib, ular 86ta.
2. Madinada hijratan keyin tushgan suralar: "Madinay suralar" deb yuritilib, ular 28 ta'dir.

Qur'oni karim sura, oyatlar yigindisidan iborat. "Oyat" so'zi faqat Qur'oning oziga xos iborasi, yani "mojiza", "hikmat", "ilohiy", "alomat, belgi", manolarini anglatadi. Qur'on karim muqaddas kitob, uning mazmunini Alloh sozlaridan iborat deb hisoblash ham Qur'oni karimning ozidagi korsatmalariga asoslangan: "U (Alloh) bundan ilgari yuborilgan (kitoblar)ning to'g'rligini tasdiqlab, senga haqiqat kitobini yubordi", "Biz Nuhga, Yaqubga va uning avlodlariga, Isogga, Ayyubga, Yunusga, Xorungga, Sulaymonga qanday vahiy qilgan bolsak hamda Dovudga Zoborni qanday yuborgan bolsak, senga ham oshanday vahiy yubordik", "Sening Qur'oni odamlarga parcha-parcha qilib oqib berishing uchun biz uni bolaklarga bo'lib senga yubordik".

Biz keltirgan va bundan boshqa kop oyatlardan shunday xulosa kelib chiqadiki, Qur'on karim ozidan ilgari diniy yozuvlarni inkor etmaydi, balki ularni tasdiqlash va osha yozuvlardagi diniy yollamalarni oxiriga yetkazish uchun yuborilgan muqaddas kitob deyiladi. Islom ham ozidan ilgari diniy etiqodlarning vorisi, Muhammad (s.a.v.) esa ozlaridan ilgari otgan barcha paygambarlarning ishini yakunlovchi va oxirigi yetgazuvchi rasul yani elchi deb taniladi.

Qur'on karim islomda muqaddas kitob, barcha bilimlar manbai, qonunlar toplami, mazmunida etiqod qilinadi. Qur'on karimdagi har bir suraning nomi bor, bu nom sura boshlanishida sarlavha qilib berilgan.

Qur'ondagi 29 ta suraning boshlanishida bir yoki bir nechta alohida harflar bor. Ilohiyot kitoblarida va tatsirilarida bu harflar "al-huruf al-muqatta'" (alohida, bir-biridan uzug harflar) deb ataladi. Masalan, 3, 29, 30, 31, 32-suralarning boshlanishida "alif", "lom", "mim", 10, 11, 12, 13, 14, 15-suralar boshida "alif", "om", "ro", 19-surada "Ka", "Ho" (hoy havvaz), "Yo", "Ayn", "Sod" va hokazo. Diniy adabiyotda asosan bu harflarning mazmuni sir, uni faqat Paygambar Muhammad (s.a.v.) ozlari bilganlar, ularga "Qur'onning siri" degan fikr aytilgan. Faqat yirik mufassirlarning bu harflardan bazilarini Allohning sifatlari deb tariflagan hollari uchraydi.

Qur'on karimning matni sura va oyatlardan tashqari yana 30 ta "juz" (ozbekcha "pora")larga bo'lingan. Shuni aytish kerakki, pora sura va oyatlarga oxshab Qur'onning ilk tuzilishi bilan bogliq emas, balki oqishda qulaylik tugdirish uchun keyinchalik Qur'on karimning matnini hajm jihatidan teng bolaklarga bolishdan iborat bo'lgan. Shu sababli eng uzun 2-sura poradan koprog bo'lgani holda, oxirgi qisqa suralardan 37 tasi bir porani tashkil etadi.

Qur'on karim yirik tarixiy va madaniy yodgorlik sifatida axloq, insof, vijdon, halollik kabi sohalardagi umumboshariy ahamiyatga molik yol-yoriqlar, qoidalari hozirda ham goyat zarur ekanligini alohida takidlash lozim.

Yuqorida aytib otilganidek, Qur'on Karim mazmunida hayotning kop sohalariга taalluqli masalalar oz ifodasini topgan.

Unda arab xalqlarining adabiy ijodi tarixida yirik nasriy asar sifatida arab tiliining osha davrlariga xos xususiyatlarini, soz boyligi, iboralari va atamalarini, grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlarini ozida ifoda etgan. Qur'on matnini tahlil qilish jarayonida arab yozuvi grammatikasi (sarf va nahv batafsil ishlab chiqilgan arab yozuvi) goyat mukammal shaklga kelgan. Shuningdek, Qur'on tili har bir arab

manlakati va elatlarning oziga xos lahjalari saqlangan holda barcha arablar uchun yagona bo'lgan adabiy tiling shakllanishiga asos bo'lgan. Hozir ham arab manlakatlarida nashr etilayotgan kitoblar va vaqqli mahbuot yagona arab adabiy tili-da bosiladi va u barcha arablar uchun tushunarlidir.

Qur'onning uslubi ham keyingi adabiyotga katta tasir otkazgan, undagi rivoyat va tasvirler, oxshatish, nasihat va maslahatlar faqat diniy gina emas, balki butun badiiy adabiyotga singib ketgan. Shuning uchun Qur'onni yaxshi bilmasdan arab xalqlari va umuman musulmon xalqlari madaniyati va adabiyotini chuqur organish, tushunish ancha mushkul.

Toshkentdagi "Mus'hoji Usmo'niy" tarixi va Qur'on tarjimalari. Mushaf Samarqanddan 1865-yilda Sankt-Peterburgga olib ketilgan, 1920-yilda musulmonlarga qaytarib berilgan, 1923-yilda Toshkentga olib kelingan.

Mushafning O'ra Osiyoga olib kelinishi bilan bogliq bo'lgan ma'lumotlar ichida tarixiy jihatdan asoslirogi va ishonarlirogi Sohibqiron Amir Temurning Basradan Samarqandga Qur'on karimining qadimiy bir nusxasini jonatgani haqidagi ma'lumot mavjud.

Endi Qur'on Karimning tarjimalari haqidagi aniq ma'lumotlarga e'tibor qaratamiz. Hozirgi paytda kopchilik oquvchilarning fikr mulohazalari e'tiborga olinib, O'zbekiston musulmonlari Diniy idorasi tashabbusi bilan ozbek tiliga 2 marta (Abulodin Mansur tarjimai, T.: 1992, Abdullaziz Mansur tarjimai, T.: 2001, Abdullaev A., Rahimjonov D., Ziyodov Sh. Toshkentdagi Usmo'niy Mushaf. — T.: "Moyaroumahr" 2015. -225 bet, Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф ромонларидан "Tafsiri Hilol" ning birinchi nashri 1991 yili Qur'on Karimning 30-juzi tafsiri bilan boshlangan. Songra 29, 28, 27-juzlar tafsiri t'f'k'k yeshidit'f'r. K eyin mullif chet elda ilk bora 26-juzning tafsirini nashr qildirdi. Shu zaylda Qur'on Karimning hozirgi ozbek tilidagi toliq ilk tafsiri vujudga keldi. Muallif vatanga qaytgach, 2006 yili "Tafsiri Hilol" 6 juzda toliq nashr qilindi. 2008 yili tafsirning toldirilgan ikkinchi nushti, 2013 yili uchinchi nashri chop etildi. Tafsirdan oyatlarning mano tarjimalari ajratilib, alohida bir juz etib ham nashr qilingan. Turkiyishunos olim, filologiya fanlari doktori marhum Qozoqboy Mahmudovning takidlashicha, Qur'onni turkiy tillarga tafsir qilish hijriy III-IV asrlarda yoki melodiy sananing X asrlarida boshlangan. Shuningdek, Usmo'niy Alimov tomonlaridan "Tafsiri Irfon" — T.: "Sharq" 2012. -336 sahifada nashr etilgan.

Hadis islomda Qurʼondan keyingi muqaddas manba. Mashhur muhaddislar.

Qurʼoni Karim suralari, Muhammad (s.a.v.) sunnalari dastlabki davrlarda asosan yodlangan, ogʻizdan-ogʻizga koʻchib yurgan. Vaqt oʻtishi bilan ularni yaxshi bilgan sahobalarning kamayib ketishidan qorqib, har hadislarni ham yozma matnini tayyorlashga kirishilgan. Natijada VII asrning ortalaridan boshlab Muhammad (s.a.v.) sunnatlarini toplash va kitob holiga keltirish qizgin tus ola boshlagan.

Arabcha Sunna (as-sunna, koplikda sunan)-yol, yonalish, yani «rivoj», «maqul», «xotira», «odab», «anana», «xatti-harakat» manolarini anglatadi. Sunna islomda Qurʼondan keyingi uni toldiruvchi manba, islom ilohiyoti va shariatining ikkinchi asosi sifatida etirof etilgan.

Musulmon sunnalari koplab hadislardan tashkil topgan. Hadis sozining dastlabki manosi (ar. Koplikda “hadis” sozidan) “xabar”, “bildirish”, tor manoda “parcha” (sitata). Rasmiy manoda hadis-Muhammad (s.a.v.) paygambor sozlari va amaliy ishlari haqidagi rivoyatlaridir. Bu manoda hadis faqat Muhammad (s.a.v.) paygambor sozlariga nisbatangina ishlatiladi.

Hadis islomda Qurʼon karimdan keyingi muqaddas manba hisoblangan. Bunda Muhammadning hayoti, faoliyati va korsatmalari, uning diniy, axloqiy dasturlari ham oz ifodasini topgan. Paygambor Muhammad (s.a.v.) bitor gap aytilgan yoki malum ishni qilib korsatgan bolsa, yoxud boshqalarning qilayotgan ishini korib, uni man etmagan bolsa, shu uch holatning har biri hadis deb atalavergan. Malunki, hadislarda islom ahkomlari, yani farz, vojib, sunnat, mustahab, halol, harom, makruh, muboh kabi amal turlaridan tashqari, axloq-odobga doir dasturlar talqin etiladi. Unda xalq orasida keng tarqalgan axloq-odobga oid maqol, qimmatli hikmatli gaplar ham qamrab olingan.

Hadislarida ibodatning tartib-qoidalari va ularni astoydli bajarishga davat etish bilan birga insoniy fazilatlar keng tashviq qilingan, insoniylik shaniga dog tushiradigan razil xatti-harakatlar keskin qoralangan. Shuning uchun ham islomning ilk tarqalish davridan musulmonlar orasida hadislar juda katta ahamiyat berilgan. Eshitgan har bir hadisini yangilishmay, asl holicha boshqalarga yetkazishga qatiy riyoa qilingan. Bu togʻrida Muhammad (c.a.v.) paygambor ozi musulmonlarni tez-tez ogohlantirib turgan. Hadis mazmuni va iborasini buzib yoki ozicha yangi hadis toqib tarqatuvchilar qattiq qoralangan. Bunday talabchanlik paygambor vafotidan ancha keyingacha ham hadislarining sof holida saqlanib turishiga imkon bergan.

Abu Hurayradan yana boshqa misol keltiriladi: “Biz hadis yozar ekamiz, paygambor alayhissalom yonimizga keldi va “Sizlar nimani yozayapsizlar?” deb noradi. Bizlar: “Sendan eshitgan hadislarini” - deb javob berdik. Shunda paygambor: “Allohning kitobi Qurʼondan boshqa yana qanday kitob istaysiz?” Sizdan boshqa millatlar Allohning kitobidan tashqari yana boshqa kitoblar yozganlari uchun zalolatga keldilarku!” - degan ekan”.

Manbalarda korsatilishicha, hadisini toplaib chiqarishni taqdiqlashning turi xil sabablari bolgan. Masalan, tarixchi Ibn Qutaybaning takidlashiga kora, bunday sabablardan biri savodli xatdolarning kamligi bolsa, ikkinchisi, arab alifbosining hali yetarli darajada takomillashmaganligidadir. Shu sababdan paygambor musulmonlarning hammalariga ham hadis yozib borishga ijozat bermagan. Bundan faqat savodli va motabar xatdolariga mustasno edillar.

Ilk yozilgan hadislar gatoriga Muhammad (s.a.v.)ning xorijiy olkalariga Vizantiya imperatoriga, Eron shohiga, Mistr va Habashiston hukmdorlariga yollagan makutublari ham kiradi. Undan tashqari koplab vasiga va hujjatlar ham bolganki, ular ilk bor yozilgan hadislardan hisoblanib, ularda islomga davat etish, muayyan vazifalarga tayinlash, yer va undan olinadigan soliqlar, imom va tavsiya makutublari, paygambarga kelgan xatlarga javoblar orin olgan.

Hadislarni saqlab, kelajakka yetkazuvchilar birinchi navbada sahobalar-paygamborning qarindoshlari, dostlari, yordamchilari va sahobalari, ularning vafotidan keyin asosan Madinada yashab kelganlar hisoblanganlar.

Umuman “sahoba” sozi arabcha bolib, “sunbar” sozidan olingandir. Hadislardan biriga kora paygambarni korgan, u bilan muloqotda bolgan har bir musulmonni “sahobiy” deyilgan. Imom Buxoriy ham shu fikrni tasdiqlagan. Ibn Hanbal tabiricha, paygambor bilan bir yil, yo bir oy, yo bir kun va yoki hatto bir soat suhbat etgan, yo bolinasa hayotida bir marta bolsa hamki uni korgan musulmon kishi sahobalardan hisoblanavergan.

Ibn Mahdum “Musnad” nomli asarida zikr qilishicha, hadis toplagan sahobalarning soni 1300 ga yetadi. Ibn al-Javziyning mazkur asariga tayanib korsatishicha, sahobalar soni 1060 nafardir. Boshqa olimlarning fikricha, ularning orasida ikkitradan hadis rivoyat qilinganlarning soni 1000 ta bolsa, qolgan 300 tasi qisman hadis rivoyati bilan mashgul bolgan desa boladi.

Abu Hurayradan keyingi orinda turuvchi muhaddis xalifa Umar ogli Abdullohdir. U rivojat qilgan 2630 hadisdan 2019 tasini ibn Hanbal oz kitobida naql qilgan.

Uchinchi orinda turuvchi sahobiy ibn Molik bo'lib, 2286 hadis rivojat qilgan. Ibn Hanbal esa ozining "Musnad"ida 2178 hadisini keltirgan. Ibn Molik rivojat etgan 2210 hadisini paygambarning songgi rafiqasi Oysa (r.a.) ham takidlagan.

Undan keyingi orinda ibn Abbos turadi va u 1660 hadis rivojat etgan.

Undan keyin 1540 hadis yozgan al-Xudriy turadi. Ibn Hanbal oz kitobida Jobirdan 1206 al-Xudriydan 958 hadis keltirgan.

Hadis rivojat qilgan sahobalar soni har xil bo'lib, mualliflar ham har xildir. Masalan, 149 sahobiyning rivojat qilgan hadislar al-Buxoriy va Muslimning "Sahih" nomi asarlarida musharak kelgan. Ummuman Imom al-Buxoriyda 208 ta, Muslimda esa 213 ta sahobiydan rivojat qilingan hadislar keltirilgan.

Ibn Molikning "Muvatto" asarida 98, Abu Dovudning "Musnad"ida 218, ibn Hanbal "Musnad"ida 700 ga yaqin sahobiy rivojat qilgan hadislar berilgan.

Yuqorida keltirilgan raqamlar hadislarini sahobalar rivojat qilganligi tufayli bizning davrimizga yetib kelganligiga dalili bola oladi.

Paygambarning safdoshlari va suhbatdoshlari orasida 220 ta Abdulloh ismli sahobalar bolgan. Ular orasida faqat 4 tasi Abdulloh ibn az-Zubayr, Abdulloh ibn Abbos, Abdulloh ibn Umar va Abdulloh ibn al-Amr paygambar vafotidan keyin turli masalalarni hal qilishda jonkuyar bolganlar va Abdullohlar nomi ila mashhur bolganlar.

Yana VI-VII sahobiyalar borkim, ularning har birlari turli masalalar boyicha fatvo berishda juda katta obro va e'tbor qozonganlar. Ular Umar bilan Alidan tashqari, Abdulloh ibn Masud, Abdulloh ibn Umar, Abdulloh ibn Abbos, Zayd ibn Sobit va paygambarning rafiqasi Oysadir. Ulardan keyin hadislarini saqlab, avlodlarga yetkazganlar ularning oquvchilari va ularning shogirdlari bolganlar. Keyingi avlod orasida ko'zga ko'ringanlar ash Shabi, ibn Zubayr, uning shogirdi az-Zuxriy, ibn Munabbih Musa ibn Uqba va boshqalardir. Bular butun hayotlarini hadislarini toplash va hikoya qilishga bag'ishlaganlar. Dastlabki, hadislarini toplash, saqlash ogzaki tarzda yod olishga asoslangan. Keyinchalik hadisi pergament qogozga yozishgan va ulardan toplanlar tuzilgan.

Hadisshunoslik va mashhur muhaddislar. Quroni karimni organish tavsif ilmini vujudga keltirgandek, hadislarini yig'ish va organish rivojatlar ilmini vujudga keltirgan.

Diriy adabiyotining bu ikki tarmogi asosida ilohiyot va musulmon diriy qonuni (shariat) vujudga kelgan. Kop vaqt ilohiyot va huquq bir-biridan aniq ajratilmagan.

VIII asr boshlarida hadis ilmi uch maktabga qarashli edi; Iroq (Kufada, yakili ash-Shabi) va Zubayr va az-Zuhriy shu maktabga qarashli edi; Suriya, Damashq maktablari.

Madinada maktab koprog Muhammad (s.a.v.) paygambar va dastlabki tort taqvodor xalifalar davri etiqod ruhini saqlar edi va u asosan Muhammad (s.a.v.) hayoti va yurishlariga bag'ishlangan hadislariga etiqod qilinar edi. Lekin bu maktab namoyandalari Muhammad (s.a.v.) paygambarni tarjimai holini muntazam tarzda birinchi bolib bayon qilgan muallif ibn Ishoqni qadardiyar oqini tarafdori sifatida shubha ila Madinadan quvib yuborganlar. Madina maktabi namoyandalari ilohiyotni himoya qilishar va ummaviyalar xalifalar hamda ularning siyosati va boshqarish usullarining dunyoviy xususiyatiga qarshi turar edilar.

Shakllangan ananaga kora hadis ikki qismdan iborat bolishi kerak edi:

1. Isnod (ar. Aynan «tayananch»), yani shu hadisi yetkazgan kishilarni sanab o'tish.
2. Matn, yani hadisning mazmuni.

VIII asrdayoq hadislar togriligini aniqlashda bunday mezon shakllangan edi. Uning isnod qismi hadisshunoslar nomlarining muntazam qatoridan iborat bo'lib, keyingilari mashhur, nomga dog tushmagan, etiqodli, hurmatga loyiq, togr soz kishilar bolishlari kerak edi. Hadisshunos-yiguvchi va avlodlarga yetkazuvchilarni ridjal sozi bilan atar edilar. Ularni ishonch nuqtai nazaridan tekshirish al-jarih va t-ta. di deyilgan. Hadislarini yetkazuvchilar ishonchga sazovorligi yoki noloyiqiligini aniqlab, hadis ilmiida yangi, tarmoq-marifat arrijal deb nomlangan soha paydo bolgan, taboqot deb nomlanuvchi maxsus kitob va malumotnoma vujudga kelgan, ularda hamma mashhur sahobalar, ularning shogirdlari, Muhammad (s.a.v.) zamonadoshlari va boshqa hadis toplan yetkazuvchilar tarjimai holi alifbe tartibida turkumiga qarab keltirilgan edi. Bular jumlasiga Ibn Sading "Taboqat", sahoba Ibn al-Asirning alifbo tartibidagi lugati, shuningdek uning mashhur tarixiy "Al-Komil fi-t-tarix" degan asari kirardi. Adabiyotning shu uslubiga "ojizlar", yani hadis keltiruvchilar ishonchini qozonmaganlar haqida malumot beriladi.

Ishonchligiga qarab hadislar uch guruhga ajratilgan edi. Hikoya qiluvchilar royhati hech qanday shubha tug'dirmasa, bunday hadis sahnh (ar-ishonchli, togr) deyilgan. Agar hikoya qiluvchilar royxatida ayrim muhaddislar uni bemusson deb

topmagan bolsa, yoki royharda biron xalqa, bolim uzilib qolgan bolsa, hadis tola qimmatga ega deb tan olinmasa-da, baribir, qabul qilingan va bunday hadis hasan (ar. Yaxshi, marhamatli) deb nomlangan. Nihoyat, agar rivoyat qiluvchilar royxatida taqvodorligi yoki axloqiy obro-etiiori nuqtai nazaridan muvofiq kelmaydigan kishilar bolsa, hadis ishonchsiz hisoblangan va aif (ar. zaiif) deb nomlangan.

Rivoyat qiluvchilar royxati muntazam bayon etilgan bolsa, bu hadis mutassil deyilgan. Birona nom, ayriqsa ikkinchi nom, yani sahoba shogird nomi tushirib qoldirilgan bolsa, munqati (uzilgan) deyilgan. Hadis inodida shogird korsatilgan bo'lib, hadis qaysi sahobadan eshitilganligi nomalun bolsa, unda mursal "tushirib qoldirilgan" deb nomlangan.

Rivoyat ayiluvchilarning bir qatori dastlabki hadis ayiluvchi 1-sahobaga borib taqalsa, tariq (ar. koptik, turuq-yol) deb nomlangan. Aynan bir hadis bir necha tarix orqali hikoya qilingan bolsa, yani bir necha sahobaga borib taqalsa, u mutavatr (ar. muntazam), uch sahobaga borib taqaluvchi hadis mashhur deyilgan, ikki sahobaga borib taqaluvchi-aziz, faqat bir sahobaga boruvchi hadis-ahadi (ar. yakka) deyilgan.

Dastlabki hadislar toplami tariqat boyicha tozilingan, yani alfavit tartibida paygamber izdoshlari sanab otilgan-sahobalardan har birining ismi ostida qaysi hadis shu sahobaga tegishiligi qayd etilgan. Hadislar toplanining bunday turi musnad deb nomlangan. U al-ridjal tamoyili, yani hadislarni dastlabki ayilgan hikoya qiluvchilar nomlariga kora tavsiflash asosida yaratilgan.

Bizga qadar yetib kelgan shunday hadislardan nisbatan mashhurlari 2 ta. Biri Mollk ibn Anas (795-yili vaf.)ning "Al-Muvatto'" (Tekis soqmoq) asaridir. Toplamda 1700 hadis bo'lib, bularni u ishonchli deb topgan. Ikkinchi toplan ibn Hanbalning «Musnad» asari bo'lib, 3000 hadisdan iborat.

Keyinchalik hadislarni turi xususiyatlariga qarab har xil tartibda yozish harakati boshlangan. Bu hijratning ikkinchi asri boshlariga togri kelgan. Masalan, ibn Hanbal kabi bazi muhaddislar "Musnad" uslubida yozganlar. Unda sahobalar ismlari islomga kirishdagi tartiblari boyicha joylashtirilgan. Masalan, "jannatiy" deb karomat berilgan 10 sahobalar, birinchi orinda ketirilgan. Ulardan keyin "Badr jangi" da qatnashgan sahobalar, song "Hudaybiya jangi" qatnashchilari; keyin Xudaybiya bilan Makka aholisi islomga kirguncha otgan sahobalar, song Makka fah etilganidan islomga kirganlar; undan keyin kichik sahobalar va nihoyat roviy ayollarining nomlari berilgan.

Ko'proq tan olingan va nufuzli hadislar toplami 6 ta. Ular sunniyalar orasida keng tarqalgan. Bular quyidagilar:

4. "Al-jome as-Sahih" (Ishonchli toplan) yoki qisqacha "as-Sahih al-Buxoriy" (810-870). Oldingi toplamlarga nisbatan bu ancha mahorat bilan tozilingan. Muallif bu toplanida faqat qonunshunoslikka va urf-odatlariga emas, Muhammad (c.a.v.) paygamber hayoti va sahobalar, hatto Muhammad (c.a.v.) paygamber davri tarixiy va etnografik tomonlariga xos hadislarni toplagan. Tanqidiy yondashgan holda 600 mingga yaqin hadis toplan, bu toplaniga ishonchli deb bilganlardan 7275 tasini kirigan. Bu toplan katta shuhrat qozongan va kop marta nashr qilingan.

5. Shunday shuhratga Muslim an-Nishopuriy (817-875 y.)ning "as-Sahih" asari ega bo'lgan. U 300 mingga yaqin hadislarni korib chiqqan va ulardan 12 ming, yani 4 foizini tanlab olgan.

Ulardan keyingi orinlarda: 3. "Sunna" (Sunmalar) Ibn Moojia (886 y. vaf.), 4. Abu Dovud as-Sijistoniy (888 y. vaf.)ning shu nomi asari, 5. Muhammad al-Termiziy (892 y. vaf.)ning "Al-jami al-Kabir" katta toplami, 6. An-Nisai (915 y. vaf.)-Ashxobod yaqinidagi Nisa degan joyda tugilgan, Abu Dovud shogirdi; Asari "Sunna".

Malunki, Markaziy Osiyoda islom dini 708 yildan keyin keng tarqala boshlaganligiga qaramay, ilohiyot qatori muhaddislik ham ildam rivojlangan. Islom olamida mashhur va eng ishonchli deb etirof etilgan 6 ta hadislar toplami mualliflarining aksariyati Markaziy Osiyodan chiqqanlar. Masalan, Ismoil Buxoriy (810-870), al-Termiziy (824-892), ad-Dorimiy as-Samarqandiy (797-868) An-Nisai (915 y. vaf. et.) va Kaspiy boyi xalqalaridan ibn Moja (824-886) va boshqalar bu sohaning taraqqiyotiga ulkan hissa qoshganlar.

Hadislar VII asrning ikkinchi yarmi va IX asr oxirlarida yaratilgan hadislarining kop qismi xalifalik mamlakatlarida ijtimoiy munosabatlar, tarixiy siyoshatlar va osha davrda shakllangan huquqiy qarashlarni ozida aks ettirgan. Hadislar ilk orta asr davrida xalifalik mamlakatlari ijtimoiy va davlat taraqqiyoti tarixi uchun manba ahamiyatiga egadir.

Xulosa shuki, yurtimizning kohna tarixida juda kop mashhur shaxslar yashab, ijod qilib olganlar. Ularning orasida dunyoviy fanlar va ilohiyot boyicha dunyoda tanilgan olim va ulamolalar alohida orin tutadilar. Chunonchi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Al-Gazoziy, Zamahshariy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Berruniy, Forobiy, Navoiy,

Yassaviy, Ulugʻbek singari bobokalonlarimiz nafaqat Sharqda, balki butun jahonda mashhur bolgan kishilardir.

Mustaqilligimiz sharofati bilan yuz berayotgan voguealar, tub ozgarishlar, demokratiyalash jaroyoni bugungi kunda diniy va dunyoviy bilimlarni organishga keng imkoniyat yaratib berdi. Bular orasida ishonchli deb etirof etilgan muhaddislikning mualliflaridan biri Imom Buxoriydir.

Buyuk muhaddis Ismoil al-Buxoriy. Islom olamida eng yetuk va mashhur muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 810-yil 21-iyulda Buxoroda tugʻilgan. Otalari shayx Ismoil ibn Ibrohim ahli hadislardan boʻlib, oʻzgina tijorat ishlari bilan ham shugullangan. Katta bobosi al-Mugiri yamanlik Jufiy ibn Sad qabilasidan boʻlmish Buxoroda istiqomat qiluvchi al-Yaman al-Jufiy degan kishining tasirida musulmon bolgani uchun imom Buxoriyga ham al-Jufiy deb nisbat bergan.

Imom Buxoriy oʻta isledodli, ziyrak, okkir zehmli, qobilyatli ulamo edi. Rivoyat qilishlaricha, gʻaysi bir kitobni qolga olib, bir marotaba mutola qilsalar, hammasi yod bolaverardi. Imom Buxoriyning oʻz soziga kora yuz sahh (ishonchli) va ikki yuz ming gayri sahh (ishonchsiz) hadisini yod bilat ekan. Basrada hadis darsiga qatnashgan sheriklaridan biri Xolid ibn Ismoil aytgan ekan: "Imom Buxoriy bizlar bilan birga ustozning darsini eshilar. Ustoz rivoyat qilgan hadislarini biz yozib olar edik, ammo Buxoriy faqat quloq solibgina otirardi. Shu tarzda qancha kunlar oʻtib, orada ustoz qariyb 15 ming hadis rivoyat qildi. Shunda biz Buxoriyga: "Sen nega hadislarini yozmaysan?" — deb tana qilgan vaqtimizda: "Sizlar yozib borayotgan hadislarini men ustoz ogzidan yodlab olayotimman", - dedida, ustoz rivoyat qilgan hamma hadislarini bir chekkadan yoddan oqib berdi. Shundan keyin biz yozib olgan hadislarimizdagi xatolarni uning yodlaganidan tuzatib oladigan boldik". Buxoriyning ozi guvohlik berishicha, 100,000 hadisini yod bilgan.

Imom Buxoriy oʻn sakkiz-yigirma yoshlaridan boshlab kitob yoza boshlagan. Uning "al-Jome as-sahih" asari sunniyalar tomonidan etirof etilgan olti sahh kitobining birinchisidir. Undan tashqari yigirmaga yaqin kitoblari boʻlib, koplari bizgacha yetib kelmagan. Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasi qarmogidagi kutubxonada "al-Jome as-sahih" (ishonchli toplan), "at-Tarix al-Kabir", "at-Tarix as-Saghir", "al-Qiroatu xalfa-l-Imom" ("Imom ortida turib namoz oqish"), "Rafu-l-yadani fi-s-salot" ("Namozda ikki qolini kotarish") kabi asarlarining qadimiy nusxalari mavjuddir. Imom Buxoriyning boshqa bir qancha asarlari ham bor: "Al adab al-mufrad" ("Adab

durdonalari"), "Kitob asmi-is-sahoba", "Kitob atfol il-ibod", "Kitob bad i-l-maxluqot", "Kitob bir-ru-l-Volidayn", ("Ota-onaga yaxshilik qilish haqida"), "Tarix us-siqat va-z-zufo min ruvot il-hadis", "Tarixi Buxoro", "Kitob us sulostiyat", "Al-jome as-saghir", "Al-jome al-kabir", "Kitob ul-Fafoid", "Kitob ul-Vijdon", "Kitob ul-hiba", "Xulq atfol il-ibod", "Kitob ul-musnod al-kabir" va boshqalar.

Imom Buxoriyning «Al-Jome as-sahih» deb nomlangan 4 jild (juz)dan iborat hadislar toplami islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan toplanlar orasida eng ishonarli va mukammalidir. Mazkur toplanlarda Muhammad (c.a.v.) va uning sahobalari haqidagi hadislardan tashqari fiqh, islom marosimchiligi, axloq-odob, talim-tarbiya haqida «Ymon», «Tahorad», «Namozi», «Zakot», «Nikoh», «Taloq», «Hajj», «Jihod», «Malokalar haqida», «Olamning paydo bolish» («Dastlabki yaratish») kabi 100 bobga boʻlingan. Shuningdek, osha davr tarixi va etnografiyasiga oid hadislar ham mavjud boʻlib, unga 600 ming hadisdan faqat 7275 ta eng «sahih»-haqqoniy, ishonchli hadislar kiritilgan. Mazkur toplan Misr va boshqa bir qancha mamlakatlarda juda kop marta chop etilgan, unga yirik ulamolalar tomonidan sharhlar bitilgan. Bu kitob yozilganiga hibray boyicha 1200 yilcha boldi. Osha davrdan boshlab barcha ulamolalar bu asarga Qurondan keyingi ikkinchi orinda turadigan manba deb baho berib keladilar. Imom Buxoriyning ushu kitobi manaviy qadriyatlarimizni tiklashda, kishilarda axloq-odob, halollik, rostgoylik, poklik singari umuminsoniy fazilatlarini qaror topdirish va mustakamlashda muhim ahamiyatga egadir.

Imom al-Buxoriyning «Al-Adab al-Mufrad» (Adab durdonalari) kitobiga kirgan bazi bir hadislaridan misol keltiramiz. Masalan, farzandlarning ota-ona oldidagi burchi haqida bunday deyiladi: Rasulullohdan: «Ey Rasululloh, men yaxshiligimni kimga qiltsam boladi?» - deb soralganda, «Onangga», - dedilar. Men shu savolni uch marotaba qaytarsam ham, Rasululloh: «Onangga», - deyaverdilar. Tortinchi marotaba soʻrganimda: «Orangga va yaqin bolgan qarindoshlarimga», - dedilar.

Hadislarida Rasul akramning yana shunday tabarruk sozlari keltiriladi: «Ota-onalarning keksalik vaqtida har ikkisi yoki biri bolmaganda, boshqasini rozi qilib, jannatiy boʻlib olmagan farzand xor bolsin, xor bolsin va yana xor bolsin».

Ota-onani hurmat qilish har bir insonning muqaddas burchidir. Insoniyatning yashash bilan bogliq shaxsiy, ijodiy munosabatlar, oila, jamiyat, vatanga sadogat, axloq-odobga oid korsatmalar vatandoshimiz Imom al-Buxoriyning hadisi shariflarida keng va mujassam oz tasdigini topgan.

Imom Buxoriy chet el safaridan Buxoroga qaytgach, mahalliy ulamolardan tahsil olib boshlagan. Shu vaqtda Abbosiy xalifaligining Buxorodagi noibi az-Zuhaly: «Bundan buyon amirlik saroyiga kelib turing va bolalarimga (ikkinchi rivoyatda: saroy ahliga) «al-Jome as-sahih»dan dars bering», -deb maktab yuboradi. Imom bu taklifi qabul qilmaydilar va «Men ilmini xorlab sulton amirlar eshigiga olib bormayman. Agar amirga ilm kerak bolsa, bolalarini (ikkinchi rivoyatda saroydagilarni) uyimga yoki masjidimga yuborsin!»-deb javob qaytarganlar.

Natijada u kishini korolmagan bazi hasadgoy, dili qora, xudbin shaxslarning fitna va igvolari tufayli amir az-Zuhaly uning Buxoroni tark etishi shartligi haqida fahmon bergan. Natijada u Samarqandning Xartang qishlogidagi qarindoshi ibn Jibri degan kishining uyiga kochoib ketadi va osha yerda betob bo'lib yotib qoladi. U 870 yil 31 avgustda 62 yoshida vafot etgan. Erta hayit kuni janoza oqilib, shu Xartangda dafn qilingan.

Hozirgi vaqtda Samarqand yaqinidagi Poyariq tumani hududida Imom Buxoriy nomi bilan bogliq ziyoratgoh mavjud bo'lib, u Hoji Ismoil masjidi nomi bilan mashhur. Uni Buxoro amiri Abdullaxon qurdirgan. 1974 yili Imom Buxoriyning 1200 yilligiga bag'ishlangan jahon anjumani otkazilgan edi.

Mustaqillik yillarida buyuk vatandoshimiz al-Buxoriyning merosini organishga, uning masjidi va qabrinii tamirlashga alohida e'tibor berildi. 1996-yili Ozbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Imom Buxoriyning 1998-yilda otkaziladigan 1225-yillik yubileyini munosib tayyorgarlik bilan kutib olish haqida maxsus qaror qabul qildi. Ushbu qarorga asosan Imom al-Buxoriyning Samarqanddagi masjidi va qabri qayta tamirlandi. 1998-yili, uning tavallud topgan kunini nishonlashga yig'ilgan vatandoshlar, olimu, imom-hatiblar, chet eldan kelgan diniy arboblilar bu yangi tarixiy obidaning islomiy qadriyatlarining tiklanishi deb baholadilar. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan amalga oshirilgan bu shi'ovat musulmonlarning har galdagi haj safaridan oldin keladigan ziyoratgohiga aylantirildi.

Imom Termiziy paygamber hadisilari, hatii-xarakatlari togrisidagi sahii rivoyatlarni, ul zotning o'ila azolari, yaqinlari va sahobalaridan toplaib kelajak avlod uchun ulkan va bebaho meros qoldirgan. Islom dunyosida o'litta sahii hadis toplovchilar tan olingan va Imom Termiziy ular orasida munosib orinda turadi.

Termiziyning «Al-Jomi», («Jamlovhii»), «Ash-Shamoyil an-nabaviyya», («Paygambarning alohida fazilatlarini»), «Al-Ilal fil hadis», («Hadislaridagi og'ishlar»),

«Al-tarix», «Kitob az-zuhd», «Kitob al-asma va-l-kuno», Al-Termiziy qalarniga mansub asarlarning tola bo'lmagan royxatidir.

Al-Termiziyning fiqh boblariga moslab tasnif qilgan «Sunan» nomli kitoblarga tegishli mavzularni o'z ichiga atroflicha qamrab olganligi sababi «Al-Jome» deb nom olgan. Bu asar 1867-68 yillarda Mirohda toshbosmada, songra 1876-77 yillar 2 jild bo'lib Qohirada nashr etilgan. Al-Termiziy tayyorlagan hadislar majmuasi ham Qohirada «Sahih» deb, boshqasi «Jome» degan nom bilan chiqqan. Uning bu kitobida takror hadislar uchramasligi otmish muhaddislar asarlarida zikr qilinmagan. «Manoqib» va «Tafsiri Qur'on» boblarining kengaytirib berilganligi mazkur kitobning qiyomatini yanada oshiradi.

Undagi hadislar uch guruhga bo'lingan: Sahii, Hasan va Zait. Har bir hadisi zikr qilgan, uni qaysi guruhga mansub ekanligini aytib ketadi. (Masalan: «Bu hadis sahii, hurnisi esa Hasan yoki Zait»).

Imom al-Termiziyning «Kutubi sita» («Olti kitob») mualliflari orasida tutgan ornini belgilash borasida kopechilik ulamolalar oz fikr va mulohazalarini bayon qilganlar. Jumladan, turk olimlaridan professor Talat Kojiyigitning korsatishicha, al-Termiziyning «Sunan» kitobi hadishi olimlardan bo'lmish an-Nasoiy va Abu Dovudning kitoblaridan keyin uchinchi orinda turadi.

Muallifga nisbat berilib, shubrat qozongan bu kitobni «Jome al-Termiziy» ham deyishadi. («Uni «Sunan» deb ham ataydilar, faqat birinchisi mashhurroqdir»).

Imom al-Ansoriy al-Termiziyning kitobini yuqori baholagan. Zero, uning ayitishicha, al-Buxoriy va Muslimning kitoblaridan koproq imomlarga foydalanadilar, al-Termiziyning kitobi esa har bir oddiy inson uchun ham tushunarli ham foydalidir. Boshqa tomondan esa, al-Termiziy O'ra Osiyo, Eron xalqlarining urf-odatlarini, davlatchilik qonun-qoidalari va qadimgi diniy etiqodlarni islomga moslashtirilgan tarzda singdirishda ham katta xizmat korsatgan. Masalan, ilk islomda juda katta munozaralarga sabab bo'lgan aziz-avliyolarning islomdagi nufuzi tan olinishida u zot katta xizmat korsatgan. Xususan, «Kafsh al-Mahjub» asari muallifi Xujviriyning fikricha, al-Termiziy sofiylar talimotiga valiyalar va ularning nufuzlari, darajalari togrisidagi muazzam muammoni kiritganlar.

Imom Termiziy yuksak axloqiy va insoniy fazilatlarga ega, yuksak zakovat va zeln sohibi, fanning turi sohalarida atroflicha chuqur va yetuk bilimga ega bo'lgan kishi edi. Turmushda alohida ajralib turar, kam taom isemol qilib, kop mehnat va ijod

qilar, axloqsizlikni qoralar edi. U zot har doim ilm-fanni targ'ib qilar, ayniqsa yoshlarni ilm olishiga davat etardi. Ayni paytda, muloyimlik va xushfelliik ul zotning gozai fazilatlaridan biri edi.

Umr boyi qilingan uzluksiz ilmiy izlanishlar, mutolaa, asarlar yaratish mashagqati, hayotiy uqubatlar oz asoratini korsatgan, umrining oxirigi yillariga kelib kozlari o'jiz bo'lib qolgan va 892 yili 70 yoshida termizda vafot e'lganlar.

Hozirgi vaqtda at-Termiziyning maqbarasi Sherobod tumani markazi yaqinidagi qishloq qabristonida qad kotarib turibdi. Mustaqillik yillarida bu qabriston yangitdan taniirlandi, tevarak-atrof obodonlashtirilib, ziyoratgohga aylantirildi.

Hadisi sharifda aytilgan ibratomuz sozlardan namunalar keltiramiz:

Hadisda inson iymoni mukammal bo'lmog'ining uch sharti keltirilgan:

-tog'ri e'tiqodli bo'lmog';

-kishilar bilan yaxshi munosabatta bo'lmog';

-kishi oz ustida ishlamog'i va ozini ibodat va toatda chiniquirmog'i, lozimligi aytilgan.

-«Vatanni sevmog' iymondandir».

-«Alloh Taoloning rozi bo'lishi o'taning rozi bo'lishiga va uning gazabi ham o'taning gazabiga bog'liqligi».

Hadislarida aytilishicha, gunohlarning eng kattasi «Alloh Taolloga shirk keltirish va o'ta-onaga oq bo'lish». Rasuli Akram «Ogoh bo'linglar! Shu katta gunohlardan biri yolg'on gapirmog', tuhmat qilmoqlikdir», deganlar.

-«Kim o'ta-onasini rozi qilsa unga tubo (jannat) nasib bo'lib, Allah Taola uning umrini ham ziyoda qiladi».

-«O'ta-ona keksaygan paytda duolarini olmagan kishilar xor boladi».

Hadislarida millatlararo totuvlikka oid fikrlar ham kop uchraydi, masalan:

-«Kinki musulmon mamlatakatida yashovchi boshqa dingan mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni o'tdan yasalgan qamchi bilan savalanadi».

-«Kinki sulh bitimi bilan yashayotgan gayriiddini oldirsa, u jannatning boyini ham hidlamaydi».

Hadislarida ilm olish haqida ham yaxshi fikrlar bildirilgan:

-«Ilm ibodatdan ustundir. Taqvo dinini tutib turuvchi ustundir».

-«Garchi Chinda bolsa ham ilmga intilinglar, chunki ilm olishga intilish har bir mominga farzdir».

Imom at-Termiziy hadislaridan ba'zi namunalarini keltiramiz:

-«Har bir mast qiluvchi narsa haromdir».

-«Uch xil duo shaksiz mustajobdir: mazlumning duosi, musofirning duosi, o'taning bolaga qilgan duosi».

-«Qaysingizning uchta qizingiz yoki uchta singlingiz bolsa, ularga yaxshilik qilsangiz, jannatga kirasiz».

-«Bir-biringizning orangizni uzmaning, bir-biringizni organgizdan ayb qidirmang, bir-biringizni yomon ko'mang, bir-biringizga hasad qilmang».

-«Yaxshi xulq ochiq yuzlikdir, ezgulikni yoyish va odamlardan aziyatli narsani uzoqlashtirishdir».

-«Sharnu hayo va tortinchoqlik iymonning ikki shahobchasidir. Besharmlik va surbetlik esa nifoqning ikki shahobchasidir».

Hadislaridagi namunalarni davom ettirish mumkin va lozim. Xulosa shuki, hadisi shariflarda aytilgan ibratomuz fikrlar asrlar osha musulmonlarni yaxshi xulq, odat, insof va vijdoniylikka chorlagan. Kishilar ortasidagi iliq munosabatlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

Quroni karimdan keyingi manba hisoblangan hadislarining buyuk allomalari Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy va boshqalar bizning yurtdoshlarimiz bo'lganligidan haqli ravishda faxrlanamiz.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. Diniy manbalar deganda nimani tushunasiz?
2. Quroning qanday tarjimalari bor?
3. Sunna (hadis) tushunchalari nima?
4. Hadis ilmining rivojlanishiga hissa qoshgan muhadislar kimlar?
5. Islomdagi asosiy manbalar va ularning qiyosiy tahtilini yoriting

Nomlari	Quroni Karim	Hadisi Sharif	Qiyos	Ijmo
Taqqos				
O'xshashliklari				

Farqli jihatlari				
------------------	--	--	--	--

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy shlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" qarori Toshkent shahri, 2017 yil 28 iyul.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral kuni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
3. Karimov I.A. «Hushyorlikka da'vat» T., O'zbekiston, 1999y.
4. Karimov I.A. Alloh qalbinizda, yulagimizda. T. «O'zbekiston», 1999y.
5. Karimov I. Imon va inson. T., "Fan" 1991 y.
6. Karimov I.A. Iroda va imon — e'tiqodimiz sinovi. T. «O'zbekiston», 1999y.
7. Qur'on Karim. O'zbekcha izohli tarjima. T. 1992y.
8. Istoriya religii Vostoka. M. 1997g.
9. Injil (o'zbekcha), Stokgolm. 1992 y.
10. Муталиб Усмонов. Курьоны Карим ва жаноби Расулulloхнинг амаллари Т.: "Нур". 1992 й.
11. Xo'jamitov I.R. Islom, milliylik, qadriyat. Toshkent. 1993 y.
12. Komilov N. Tasavvuf. I chi kitob. T.1996y.
13. Imom Ismoil Vuxorij Al-adab Al-Mufrad T. 1990y.
14. Jo'raev U, Saidjonov Y. Dunyo dinlari tarixi. T. 1998.
15. Dinshunoslik asoslari. T. "O'zbekiston". 1995 y.
16. Radugin A.A. Vvedenie v religiovedeniya. Moskva. 1996.
17. A.E. Abdusamedov. Dinshunoslik asoslari. T. 1995 y.
18. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. Toshkent "Cho'iron" 1995.
19. Yo'lidoshxo'jaev va boshqalar. Dinshunoslik. 2000-2004 y.

IS-MAVZU. DINIY MUTAASSIBLIK VA DINDORLIK

REJA:

1. Islom dinidagi yonalishlar va oqimlar. Summiylik va shialik mazhablari.
2. Tasavvuf yo'nalishi va tariqatlari.
3. XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoga kirib kelgan ekstremistik guruhlari va harakatlari.
4. Ekstrimizm va terrorizmga qarshi kurashda Islomning omi.

Tayanch atamalar va tushunchalar: Islom evolutsiyasi, Mazhablar,

Summiylik (Ahli sumna(t) val jamoa), Shialik, Markaziy Osiyo, Hanafiylik, Hanbaliylik, Molikiylik, Shofiylik, Tasavvuf, Ekstrimizm, terrorizm, Timchlik

Islomdagi evolutsiyasida vujudga kelgan yo'nalishlar. Arabiston yarim orolida vujudga kelgan islom dini dunyo mamlakatlariga ham tez tarqala boshlagan.

Islom talimotining qabul qilgan xalqlar, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari hujyotidagi uning ijroiy yo'nalishi sifatida mahalliy xalqlarning urf-odatlari, an'analari bu din orqali bag'rikenglik tufayli ijtimoiy moslashib borish "anana"lari kengaydi. Bu o'z navbatida xalqlar manaviyatining rivojlanishiga, islom madaniyatining keng yayilishiga olib keldi.

Turli davlatlar va xilma-xil millatlardan tashkil topgan yirik imperiyning tizimi ichida ijtimoiy-iqtisodiy, jihatdan davlatni boshqarish hamda islom mafkurasi bilan bogliq diniy masalalarda ulamolalar, davlat arboblari orasida munozaralar boshlanib, bu ta'limotni talqin qilishda dastlabki yo'nalishlar yuzaga kela boshlagan deb qaraladi.

Malumki, jahondagi barcha yirik "din"lar o'z taraqqiyotining muayyan bosqichida turli yo'nalish va oqimlarga bo'lingan. Chunki mazkur din tarqalgan hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy kurashning kuchayishi muayyan dinga e'tiqod qiluvchi turli xalqlarning ijtimoiy manfaatlari va madaniy darajalari turlichaligi bilan izohlanadi.

VII asrning ikkinchi yarmidan dastavval xorijiyalar (Al-xavori), xaraja-dindan chiqmoq mazmunida) yo'nalishi shakllangan, so'ngra yana ikki yirik oqim — summiylik va shialikka ajralgan. Tarixdan malumki, islomning shakllanishi, mustaqil dinga

aylanish davri uzluksiz davom etgan jaddallar bilan o'tgan, deb qaraladi. Aslida Finchlik va farovonlikni targ'ib qilish bosh maqsad bo'lgan. Zero, Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) davridan boshlab Ali davriga (661 yilga) qadar va undan so'ng islom Arabiston mintaqasidan tortib, Shimolga Ozarbayongacha, Sharqda Movarounnahr ga qadar, Janubda Arab dengiziga, G'arbda esa Tripolitaniyaga qadar yoyilganligi aytiladi. Arablar Movarounnahr (arablar O'rta Osiyoni shunday atama bilan "daryo ortidagi yerlar" deb ataganlar)ni egallashni VII asrning 70-yillardan boshlab faqat VIII asrning birinchi yarmida to'liq tugallashga muvaffaq bo'lganlar. Chunki, mahalliy xalqlar arab istilochilariga qat'iq qarshilik ko'rsatganlar. Bu jarayonni tasdiqlovchi Muganna, Sumbad Mug', Gurak, Divashitich boshchiligidagi yirik xalq qo'zg'olonlari bo'lganligi bilab izohlanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga islom yonalishlarini (asosan sunniylik) targ'ibot yoki arab istilosi orqali kiritilishi bilan bir vaqtda islom madaniyati, manaviyatini mahalliy xalqlar o'rtasida keng yoyilishi kuzatiladi. Bu hududda sunniylikning hanafiya mazhabi qonun-qoidalarini mahalliy xalqlar hayotiga singdirish sunniylikning boshqa mazhablarga nisbatan teziroq amalga oshgan deb qaraladi. Imom A'zam¹ asos solgan hanafiya mazhabi boshqa mazhablarga nisbatan, birinchidan, diniy bag'rikenglik (ya'ni boshqa mavjud dinlar va ularning urf-odatlari ham davom etish imkoniyati); ikkinchidan, mo'tadil mazhabligi (yani mahalliy xalqlar, millatlarining xususiyatlariga mos kelishi, ularning talablarini barcha odamlarga mos kelishi); uchinchidan, bu mazhabga e'tiqod qiluvchilarning ortib borishi va hozirgi vaqtda musulmonlarning ko'pchiligi hanafiya mazhabiga e'tiqod qilishi bilan ajralib turishligi bilan izohlanadi. Islom evolutsiyasida vujudga kelgan yo'nalishlarning muhim jihatlardan biri xalqlar manaviyatini shakllantirishga yo'naltirgan qonun-qoidalar va diniy e'tiqod talablaridir. Islom dinini qabul qilgan har bir musulmon uchun hayotda halol, pok, vijdonli bo'lish, halol va haromning farqiga borish, boshqalarning mulkiga ko'z olaytirmaslik, o'ila qurish bilan o'z farzandlarini islom talimoti ruhida tarbiyalash, halol mehnat qilish bilan kun kechirish kabi normalar mujassam bo'lishi talab qilinadi. Shuningdek, bu ta'limotda davlat, jamiyat o'la-ona, vatanga muhabbat insonparvarlik, adolat, halollik mezonlari xalqlar manaviyati shakllanishining asosini tashkil qilgan. Bunday davlatlar islom evolutsiyasining qaysi davrida bo'lmasin o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha islom diniga e'tiqod qilganlar manaviyatini

¹ Asl ismi Abu Hanifa, No'mon ibn Sobit al-Kufiy (699, Kufa — 767, Bag'dod) — sunniy musulmonlar tomonidan hurmat bilan imomni A'zam deb atalgan hanafiylik mazhabi asoschisi, Faqih, muftadilis. «Abu Hanifa» uning kunyasi, «Imomni A'zam» («Ulug' imom») ulug'ligining e'tirofi o'laroq berilgan unvon sanaladi.

shakllantirishga o'z hissasini qo'shib kelgan. Uning bu jihati, hozirgi fuqarolik jamiyat shakllantirilayotgan vaqtda, jamiyatda manaviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirishga qo'shayotgan hisssasi ijobiy baholalanib, muhim tarbiyaviy-axloqiy ahamiyat kasb etmoqda.

Jahon dinlari ichida eng kengiyasi bo'lgan islom dini tez orada jinda ko'p xalqlar va millatlar hayotiga kirib borib, ularning turmush tarzidan munosib o'rin olishdan tashqari, ko'pgina sharqdagi davlatlarning boshqarish mafkurasi ga aylandi. VIII-IX asrlardan boshlab islom evolutsiyasida turli yo'nalishlar, mazhablar vujudga kelishiga qaramay islom ta'limoti (uning asosiy manbalari Qur'oni karim va Hadisi sharif) kishilarning hayotida, xususan ularning manaviy-axloqiy dunyoqarashlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Islom dinining talimoti va manaviy-axloqiy jihatidagi ta'siri masalalarini o'rganishga qiziqish Sharq xalqlaridan tashqari Yevropa va Amerika olimlarining islom paydo bo'lgan dastlabki asrlardayoq vujudga kelgan bo'lsa, bu fenomenini fan sifatida o'rganish ancha keyin boshlangan deb aytiladi. Misol, Yevropa, Amerika va Rossiyada islom, uning tarixi va manbalarini o'rganish XIX asrning 2-yarmida boshlangan deb baholalanadi. Lekin islom tarixi, talimoti, muqaddas yozuvlarini tahlil, tadqiq qilish Rossiyada, ayniqsa O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston, Shimoliy Kavkazda keng ko'lamda ancha oldin amalga oshirilgan. Bu ish endi yanada kengroq ko'lamda olib borilmoqda.

Hokimiyatni boshqarishda dindan vosita sifatida foydalanish qadimda ham bo'lgan. Masalan, dastlabki xalifaliklarda hali siyosiy, harbiy va diniy hokimiyat xalifalarning qo'llarida bo'lganligi aytiladi. Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida ham hokimiyat arab xalifaligi yohud Turkiya sultonining go'yoki o'rinbosarlari bo'lgan amir va xonlar qolida edi. O'rta Osiyolik amirlar va xonlar siyosiy, huquqiy, diniy va iqtisodiy hayotni o'zlaricha boshqarib borganlar.

Islomning hayotga joriy etilishida uning ixtiyorida bo'lgan maorif va musulmon huquqi shartida katta rol o'ynagan. U o'z ixtiyorida barcha vositalar yordamida hukmron tuzumni mustahkamlashga uringan. Yagona tilda yozilgan muqaddas yozuvlarda aytilgan fikrlar asosida, yagona tilda taot-ibodat ishlarini olib borish barcha musulmonlarni birlashtirgan. Barcha din arboblari buni birdan-bir to'g'ri din deb targ'ib etganlar.

Demak, qadimgi davrlarda bo'lgani singari hozir ham barcha dinlar bir-biri bilan bogliq bo'lgan bir qancha funksiyalarni bajarib kelmoqdalar¹.

Sunniylik mazhablari — bu islomda izchil, sobitqadam yo'nalish hisoblanadi. Musulmon aholisining katta qismi (taxminan 87,5%) Sunniylik tashkil qiladi. Qolgan kam sonli qismi (taxmin 7,5%) esa Shi'alar, ibodiyalar va xorijiyalar tashkil qilishligi aytiladi.

Sunniylik degan so'z arabcha «Sunna»-«mugaddas rivoyat», yani Muhammad (s.a.v.) to'g'risidagi rivoyatlar va uning hadislarini to'plamini degan tushunchadan olingan. Yana Sunna farzdan farqli ravishda bajarilishi ixtiyoriy bo'lgan ko'rsatmalar, amallardir.

Sunniylik qisman Eron, Janubiy Iroq, Yaman, Markaziy Osiyo, Kavkaz, Volga boyi, Sibir, Orol, Kichik Osiyo, Misr va Shimoliy Afrika, Indoneziya, Malayziyada keng tarqalgan. Uning mugaddas shaharlari Makka va Madinadir. Unda to'rtta shariat maktabi-hanafiyalar, molikiyalar, shofiyalar, hanbaliyalar mazhablari bor.

1. **Hanafiya** (Imomi Azam) mazhabi. Bunga Abu Hanifa Numon ibn Sobit taxallusi Imomi Azam — buyuk imom (699-767) asos solgan. U eng yirik fiqhshunoslardan biri bo'lib, shariat huquqini tartibga solgan, qiyosni tatbiq etgan, ishtison tartib usulini (manbalar asosida chiqarish mumkin bo'lgan xulosa yoki hukmlardan musulmonlar jamoasi uchun maqbulrog'ini qabul qilib) ishlab chiqqan, mahalliy xalq huquq, qoidalarini, odatni shariat bilan keltirib qo'llanishni joriy etgan huquqshunoslikdan oqilona foydalanish usullarini kiritgan.

Hanafiyalar mahalliy zodagon va hukmdorlar qabul qilgan nizom va qonunlar, mahalliy urf-odatlariga tayangan odatiy ananalar hamda mahalliy elatlarning urf-odati asosida kelib chiqqan odat maqomiga keng tayanishlari islomning ko'chmanchilari orasida ham tez tarqalishga olib kelgan. Chunki bular o'zlarining ibtidoiy urf-odatlarini hisobga olgan istomni, xususan, hanafiya mazhabini o'zlariga maqul topqanlar. Abu Hanafiya fiqhning asoschisi va ulugi sifat iohiyot mutaxassisi bo'lgan. «Agar diniy etiqod Zuhrog'acha yiroqlashib ketse ham, uni imom Abu Hanifa yerga qaytarib keladi»², deyishardi. Uning «Al-Fiqh al-Akbar» asari boshqa mazhab muxlislari orasida ham mashhur bo'lgan. Olimning yozishicha, u huquqiy masalalariga oid 500 mingdan ortiq namunalari yaratgan va diniy ibodat hamda huquq masalalariga oid 64 favo nashr etgan. Abu Hanifa zo'r taqvodor kishi bo'lib, zohtilikda yashagan.

Hanafiya mazhabi qonunlari Abu Yusuf Yaqub (vaf. 795), ash-Shayboniy (vaf. 804), Qodiriy (vaf. 1036) asarlarida ham ishlab chiqilgan. Hamyurimiz Marg'oniy ar-Rishon (vaf. 1157)ning fiqhga oid asarlaridan eng mashhuri «Hidoya fi-furur-Shariat sohalarini boyicha qollanna» hanafiya mazhablari tomonidan qonunlar majmuasi (kodeksi) sifatida foydalanilgan. Marg'oniyning «Hidoya»si fors, ingliz va rus tillariga tarjima qilingan bo'lib, hozir ham Sharq mamlakatlarida (Hindiston, Turkiya va b.) hanafiya mazhabi shariat sohasidagi asosiy qo'llanna hisoblanadi.

Hanafiya mazhabi sunniylik yo'nalishiga mansub bo'lgan musulmonlarning taxminan 49 foizini o'z ichiga oladi. Hozir ham sunniylarning oila, nikoh, taloq va boshqa masalalarida shu mazhabga tayanadilar.

2. **Shofiy** mazhabi. Uning asoschisi imom ash-Shofiy (767-820) kuchli iohiyotchi faqihlardan biri bo'lgan va u Makkada yashagan, Yamanda qozilik qilgan. Ali avlodlari bilan yaqinlashganligi uchun 803 yilda qamoqqa olingan. Avf etilganidan so'ng Misrga kelib, Molikning shogirdi sifatida faoliyat boshlagan. 810 yildan Bagdodda o'z talimotini targ'ib qilgan. Uning «Kitob al-umm» toplami islom huquqini ananaviy tartib-qoidalar bilan boglashga qaratilgan, fiqh asoslariga tola tavsif berib, jimodan foydalanishga alohida e'tibor bergan.

Suriya va Misrda shakllangan bu mazhab hozirgi vaqtda Indoneziya, Sharqiy Afrikaning bazi mamlakatlarida, janubiy arab sultonliklari musulmonlari orasida tarqalgan bo'lib, sunniylikdagi musulmonlarning taxminan 25 foizini tashkil etadi.

3. **Molikiya** maktabi. Asoschisi Molik ibn Anas (713-795) «Ashob al-Hadis» (Hadis tarafdorlari) oqimining yirik namoyandasi bo'lib, Muhammad (s.a.v.) davridagi diniy huquq tartibini yoqlab chiqqan. Ozining «Al-Muvatto» (Ommaviy, Barchaga tushunarli) asarida Quron va Sunmani aqlga asoslangan holda talqin qilishga qarshi chiqqan. U muhofazakor iohiyotchi faqihlardan biri edi. Bu mazhab tarafdorlari o'zlarining nomotadilligi bilan ajralib turardi. Ular hanafiyarga nisbatan qiyosni qollashda ancha chek qo'yishardi. Ammo o'zlarining istisloh qoidalarini bilan hanafiyaning istisloniga yaqin turardi. Hozirgi davrda Molikiya mazhabi Tunis, jazoir, Marokash, Liviya va boshqa mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, sunniylikdagi musulmonlarning 17,5 foizini tashkil etadi.

4. **Hanbaliya** mazhabi asoschisi imom Ahmad ibn Xanbal ibn Hilol ibn Asad az-Zuxayliy al-Shayboniy 780-yili Bagdodda tug'ilib, shu yerdan 855-yili vafot etgan. Hadis toplash niyatida Suriya, Hijoz, Yaman, Kufa va Basraga kop sayohat qilgan va 40

¹ Islom ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. -B. 114.

² Kerimov G.M. Sharh al-Yego solisalnaya subnos. -M., Nauka, 1978. -S. 15.

mingdan ortiq hadisi jam etgan oyati jildlik «Musnad al-Imom Ahmad» (Imom Ahmadni tayanchi) asarini yaratgan. U mustahkam etiqodli sunniylik nuqtai nazaridan xalifa Mamun davrida davlat bolmish mutazilikka qarshi kurashgani uchun bir necha bor g'amalgan va jazolangan. Uning huquq tartiboti ota torligi, diniy masalalarda Qur'on va Sunnaga qattiq rioya qilishligi, erkin fikr yuritish va talqin etishga, har qanday yangilikka qarshiligi, shariat tartib-qoidalariga rioya etishda qat'iy muta'assibligi bilan ajralib turadi.

XVIII asrga kelib, ibn Xanbal talimoti hozirgi Saudiya Arabistoni-dagi vahobiylarning shakllanishiga asos solgan. U yerda Xanbaliyaning ilk islomga xos qonunlari hozir ham amalda.

Hanbaliya mazhabi sunniylikdagi eng kichkina, taxminan 1,5 foizni tashkil etuvchi musulmonlar bo'lsalarda, ular sof islom uchun kurashish bayrog'i ostida, XVIII asrdan hozirgacha turli mamlakatlarda vahobiylilik harakati orgali katta zarar keltirmoqdalar.

Shialik. Shialik – arabcha [شيعَة shi'a] «shia» so'zidan kelib chiqqan va islomdagi yo'nalishdan biri. Ushbu diniy sekta vakillari Ali ibn Abu Tolib (Muhammad Payg'ambarning amakiyachasi, kuyovi) hamda uning avlodlarini Muhammad Payg'ambarning qonuniy merosxo'rari va diniy jihatdan davomchilari deb hisoblashadi¹. Shialik o'z ahamiyati va tarafdorlari soniga kora islomdagi ikkinchi yo'nalishdir. U VII asrning ikkinchi yarmida musulmonlarning maxsus va siyosiy guruhi sifatida yuzaga kelgan. U choryorlarning tortinchisi Ali tarafdorlarini birlashtirgan. U juda kop sektalarga bo'linib ketgan. Bular orasida ismoiliylar hozir 35 millionga yaqin tarafdorga ega bolib, ogahonlar boshchiligida hozir ham islom do'irasida katta rol o'ynamoqda.

Shialar Arabistonda paydo bolgan teokratik davlat-xalifalikdagi oliy hokimiyat uchun olib borilgan keskin kurash jarayonida kelib chiqqan. Xalifalikning barcha bosh lavozimlari 644 yildan boshlab quraysh qabilasiga mansub bolgan xalifa Usmon boshliq makkalik oqsuyaklar-muhojirlar qoliga otgan.

Turli sektalar musulmonlarning diniy uyushmalari tarzida baholanib, ularning soni kop, dunyo mamlakatlarining deyarli hammasida mavjud. Chunonchi, ahmadiy, alaviy, ibodiy, idrisiy, godiriy, muridiy, rashidiy, tijoniy, hamoliy, shodiliy va boshqalar sunniyalar yo'nalishidan ajralib chiqqan sektalardir. Xorijiy, ismoiliy, zaydiy,

nizoriy, ionaashariy, druz, bahoniy va boshqa mazhablar esa shialar oqimidan ajralib chiqqan. Ularning koplari tarqab ketgan. Islom sektalaridan bazilariga qisqacha toxtalamiz.

Zaydilar. Feodal nizolar zaminida VIII asr ortalarida shia musulmonlari safidan yana bir guruh ajralib chiqib, mustaqil zaydilar sektasini tashkil etgan. Bu sekta Alining evarasi, Husaynning nabirasi 740-yili Kutafda unmarviylar sulolasidan bo'lgan xalifa Hishomga qarshi xalq qozgoloniga boshchilik qilgan Zayd ibn Ali nomi bilan atalgan va shialarning uchinchi imomi Zayd xalifa qoshinlari bilan bolgan jangda o'z tarafdorlari bilan birga halok bolgan.

Zaydilar 864-yili Eronning shimolida oz davlatini tuzishgan. 901-yili esa ular Yamanda davlat hokimiyatini qolga olishgan. Bu davlat 300 yilcha yashagan. Zaydilar diniy talimotning shakllanishiga ishonishni, Qur'on «azaldan» mavjudligini, iroda erkinligi mavjudligini, diniy etiqodni amaliy harakat bilan mustahkamlash zarurligini tan olganlar. Ular korgina shia marosimlariga amal qilishgan, biroq oz turmush tarziga kora sunniylarga ham yaqin turgan.

Ismoiliylar. Bu mazhab tarafdorlari shialar orasida eng kopchilikni tashkil etgan. Ismoiliy mazhabi VIII asrning 2-yarmida Bogdod xalifaligida paydo bolgan va imom Jafar Sodiqning katta ogli Ismoil nomi bilan atalgan. Ismoiliylar diniy talimotida butun olanni yaratgan «dunyoivy aql» va «dunyoivy ruh»ga etiqod etish asosiy orinni egallagan. Ularning talimotida neoplatonchilar falsafasi va buddaviylikning katta tasiri seziladi. Ismoiliylar turli davrlarda xalqlarga turli paygambarlarning yuborilishi «dunyoivy aql»ning yerda nannoyon bolishidir deb hisoblashardi. Ular yetitta paygambarni Odam Ato, Nuh, Ibrohim, Ismoil, Muso, Iso va Muhammad (s.a.v.)ni tan olishadi. Ularning fikricha, imomlar paygambarlarning vorislari hisoblanadi. XI asrdan boshlab ismoiliylar sinfiy ziddiyatlarining kuchayishi natijasida turli qismlarga bo'linib ketgan. Hozirgi paytda ismoiliylar Orta Sharq mamlakatlarida, Hindiston, Uganda, Keniya, Tanzaniya, Tojikistonning Tog'li Badaxshon viloyatida mavjud.

Druzlar. Oz talimotiga kora, bu sekta ismoiliylardan ajralib chiqqan. Druzlar vahdoniyatga Allohning yagonaligiga etiqod etadilar va 998-1021 yillarda hukmronlik qilgan foimiyalar xalifasi Hakinni xalokkor sifatida yerga ikkinchi mara keladi, deb hisoblaydilar. Ular ozlarining «muqaddas» yozuvlariga ega. Ularda diniy marosimlar unchalik rivoj topmagan, shu sababi masjididi ham yoq. Barcha sektalar kabi, druzlar ham shariatni, shia imomlarini tan oladilar.

¹ Qarang: <https://uz.wikipedia.org/wiki/Shialik>

Karmatiy mazhabi. Karmatiylar ham ismoliylardan ajralib chiqqan shahobchalardan biri bo'lib, IX asr oxirida Iroqda oz faoliyatini boshlagandan song Suriya va Yamanga tarqalgan. Kochmanchi badaviylar, dehqonlar va hunarmandlardan tashkil topgan bu mazhab islom talimotini Allohga va paygambar Muhammad (c.a.v.)ga etiqod qilishdan tashqari boshqa narsa va buyumlarga siginishni qoralaganlar. Shu goyani oz tarafdorlariga singdirgan qaramatiylar musulmonlar ziyoratohi Kabadagi Qora tosh ziyoratini, unga siginishni, bidat, buparasitlik deb hisoblab, X asrning boshlarida (930-yili) haj vaqtida Makkaga bostirib kirib, bir necha ming hojilarni va Makka shahri aholisini qatl etib, asrga olganlar. Shaharni va Kabani vayron qilib, qora toshni ikkiga bo'lib, oz davlatlari Baxraynga olib ketganlar.

Qaramatiylarning bunday harakatlarni aksariyat musulmonlar jamoasi qoralagan. Makka va shaharni tamirlash ishlari amalga oshirilib 20 yildan song qora toshni qaramatiylardan katta tolov evaziga qaytarib olganlar.

Jafariy mazhabi. Bu mazhab shialik yonalishidagi imomat yonalishiga (yani 12 imomga etiqod qilish) kiruvchi asosiy mazhablardan biridir. Shialikdagi 6-imom Jafar as-Sidiqni Ismoliylar fiqh tizimini asoschisi deb tan oladilar. Islom tarixidan malumki, fiqhga oid bu tizim IX-X asrlarda bir qator ilohiyotchilar tomonidan yaratilgan. Bunda imom Jafarning ishtiroki bor yoki yoqligini belgilovchi dalil qolmagan. Chunki, undan hech qanday yozma asar qolmagan. Ammo shialikdagi diniy-huquqiylikka oid talimot jafariya nomi bilan ataladi.

Jafariya mazhabni orta asrlarda Eronda hukmron diniy-huquq tizimini tashkili etgan. Bu mazhab hozirda ham Eron va Iroqda shialar o'rtasida o'z ta'siriga ega.

Ko'plab yonalishlar va mazhablarning shakllanishi jarayonida vujudga kelgan etiqod va ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga oid ziddiyatlar tufayli sodir bo'lgan qurbonlar, talon-tarojlar, islomning tarixiy jarayoni bo'lib, vaqt o'tishi bilan ularning kopchiligiga oz ta'sir kuchini yuqotga borgan, asosan musulmonlar tomonidan e'tirof etilgan yonalishlar, mazhablar hozirgi Sharqda ham Markaziy Osiyo mintaqasida ham saqlanib qolgan. Ularning aksariyati islom talimotiga amal qilib, asrlar osha musulmon xalqlari hayotida jiboiy rol oynab, uning ayriqisa manaviy-axloqiy qadriyatlari bu dinga etiqod qiluvtchi kishi qalbiga ezgulik urugini sochmoqda.

Tasavvuf yo'nalishi va tariqatlari. (Yassaviya, Kubraviya, Naqshbandiya) Tasavvuf (arab)ni sufiylik, sufizm deb ham yuritishadi. Tasavvuf-islomdagi diniy-falsafiy oqim bo'lib, u VIII-asrda arab mamlakatarida vujudga kelgan. Tasavvuf

musulmon mamlakatarida ijtimoiy taraqqiyotning xususiyatlari bilan bogliq ravishda paydo bolgan. Uning shakllanishi va rivojlanishi uzooq tarixiy jarayonlar, murakkab davrlarni qamrab oladi. Shuningdek, xalqlarning moddiy va manaviy merosida, ijtimoiy va axloqiy hayotida katta iz qoldirib, juda muhim ahamiyatga ega bolgan ijtimoiy hodisadir.

Tasavvuf talimotining asosiy mazmuni inson va uning Allohga munosabatidir. Yani odamlarni halollikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini yerga urnaslikka, barcha musulmonlarni teng bo'lib yashashga chorlagan. Ayriqisa, bu talimot boshqalarning kuchidan foydalanmasdan oz halol mehnati evaziga yashashni talab qiladi.

Zohidlik asosiga qurilgan bu talimot hayotiy muammolar bilan bogliq bolgan ilohiy haqiqatga erishish bosqichma-bosqich amalga oshadi, degan goyani ilgari suradi. Bular 4 bosqichdan iboratdir: Chunonchi-shariat, tariqat, marifat va haqiqat. Har bir bosqichning murakkab talablari inson umrini tamomila qamrab oladi. Ularning mazmuni quyidagicha:

Tasavvuf talimotining dastlabki shakllanish davri ilk islom davriga to'g'ri keladi. VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning birinchi yarmida Arab xalifaligining hududi Arabiston Yarim oroli chegarasidan chiqib, avvalo Suriya, Iroq, Eron, Movarounnahr songra Osiyo va Yevropaning kopgina mamlakatariga yetib borayotgan edi.

O'sha davrda xalifalik zabt etgan mamlakatarida ijtimoiy hayotda vujudga kelayotgan tuzumga qarshi shakllangan ichki ziddiyatlar, noroziliklar softiylik goyasi ostida islom talimotida tasavvufning shakllanishiga olib kelgan edi.

Tasavvuf talimotini taddiq qiluvtchi olimlarning fikricha, uning rivojlanish bosqichlarini shartli ravishda uch davrga bolish mumkin: birinchi davr, tasavvufning paydo bolishi, shakllanishi va yoy'ilishi davri; ikkinchi davr, tasavvuf va islomning uygunlashuvi davri (X-XI asrlar); uchinchi davr, tasavvuf tariqatlarining qaror topishi va tasavvufning ommalashuv davri (XII-XV asrlar).

Bu davrlarning har birida tasavvuf talimotining paydo bolishi tariqatlarining shakllanishi va muxlisleri ortasida tarqalishining oziga xos xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari bolganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, tasavvuf yaxlit talimot sifatida XIII asrgacha mavjud bolgan ijtimoiy-siyosiy, manaviy va diniy irfoniy goya va talimotlar zamnirida shakllandi va qaror topdi.

Yani, islom talimoti asosida tasavvuf oz aqidalarini shakllantirib, tartibga solib, IX-X asrlarda yaxlit tizim talimotiga aylandi.¹

Tasavvuf talimotining yuzaga kelishining yana muhim sabablaridan biri, kop mamlakatlarni birlashtirgan arab imperiyasida fanlarni rivojlantirish, diniy talimotni hayotga tatbiq qilish borasida turli xil yondoshuvlarning mavjudligi edi.

Arab imperiyasi yuzaga kelgach, katta hududdagi turli etiqod va madaniyatga mansub xalqlarni aqidaparastikka asoslangan etiqodga oid manaviyati bilan boshqarish qiyinligi tobora sezilarli bo'la boshladi. Imperiyani saqlab qolish, unda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlarni bargorlashtirish, yirik davlatni boshqarish usullarini takomillashtirish ehtiyojlari ilm-fanni rivojlantirishni taqozo etdi. Islom aqidaparastiligi asosida bunga erishib bo'lmas edi. Shuning uchun VIII asr oxiri IX asr boshlaridan etiboran arab xalifotida mutakallimlar bilan mutazililar ortasida goyaviy kurash kuchaydi. Mutakallimlar Quron karim oyatlarini erkin tahlil etishga mulqo qarshi bolsalar, mutazililar u aqidalardagi mazmunni aql yordamida, mantiq kuchi bilan anglash tarafdori edilar. Ular fatalizmni inkor etib, inson iroda erkinligiga ega ekanligini isbotlashga harakat qildilar. Mutazililarning fikricha, peshonaga yozilgan taqdir borligiga ishonch Allohning obro'iga putur yetkazadi, chunki yomon xati-harakatlar ham uning irodasi mahsuli bo'lib qoladi. Xorijilar esa xalifalikning meros sifatida avlodidan-avlodga o'tishga qarshi fikr bilan maydonga chiqdilar.

Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan Ahmad Yassaviy (1041-1167), Najmiddin Kubro (1145-1221), Bahouddin Naqshband (1318-1389)larning ijodiy faoliyatlari tasavvufning jahonshumul tariqatlariga asos soldi.

«Yassaviya» tariqatining qoidalari Ahmad Yassaviyning «*Hikmat*» degan asarida oz ifodasini topgan. Unda inson mehr-shafqat, halol-pok, halol mehnati bilan kun kechirish orqali Alloh visoliga yetishi mumkin. Yana u molu dunyo toplashga harakat qilmagan, faqirlikda kun kechirgan.

Orifiy yolin tutgan Ahmad Yassaviy tasavvuf tarixida munosib o'ringa ega bo'ladi. Unga «Sulton-ul-orifiyn» yani oriflar sultoni nomini beriladi. Yassaviy haqiqiy orif inson sifatida faqirlik yoliga juda yoshlikdan kiradi. Manbalarining korsatishicha, u bu yolga tort yoshida kirib, umr boyi kishilarni bunga davat etdi. Uning hayotidagi muhim voqealardan yana biri, Yassaviy 63 yoshga tolganidan song Muhammad (s.a.v.) yoshidan ortigini yer ostida otkazdi.

Kubrovniya tariqati ko'na Xorazmda XII asrning songgi choragida va XIII asrning boshlarida vujudga keldi. Ushbu tariqatga Ahmad Ibn Umar Abu-l-Jannob al-Xivariy al-Xorazmiy asos solgan. Ul zotning Najmiddin Kubro tariqati deyilishining boisi tasavvuf olamida qilgan ulug' xizmatlari evaziga aytilganligidir. Masalan, «Najmiddin»-arabcha «din yuldozi» demakdir, «Kubro»-arabcha «ulug' olim» manosini beradi. Binobarin ul zot «Shayx Najmiddin Kubro» sharafli nomi bilan mashhur bo'lgan.

Najmiddin Kubro tasavvuf tarixida oz orniga ega bo'lgan tasavvufiy olimgina bolmay, balki dunyoviy ilmlarni organishga etibor qaralgan. Avvalo ozi uzog' olkalarda yurib, diniy, ilohiy, madaniy ilmlar birga dunyoviy ilmlarni organishga erishdi. Ul zot faqat tariqat asoschisigina emas, balki ulug' shayx, buyuk donishmand, chin vatamparvar, xalqparvar inson ham edi. U oddiy xalqni zulmdan qutqarish, ezgu ishlar, Vatan uchun jon fido qilish sifatleri bilan mashhur edi.

Bahouddin Naqshband Markaziy Osiyoda XIV asrda vujudga kelgan tasavvuf tariqatlaridan biridir. Naqshband Buxoro yonidagi Qasri Orifon qishlog'ida kosib oliasida dunyoga keladi. «Naqshbandiya» tariqatining qator diniy-orifiy talimotlari bilan bir qatorida shaxslarning roli katta bo'lgan. Uning dunyoqarashi va talimotining shakllanishiga Yusuf Hamadoniy, Abdulkoliq Gijduvoniy, Boboi Samosiy, Sayyid Mir Kulollar katta tasir korsatgan va goyaviy asos bo'lgan. Atoqli mutasavvuf olim Amir Sayyid Kulol esa Naqshbandning eng yaqin piri va uni kamol topdirgan ulug' zotdir. Naqshband talimotining asosida ixtiyoriy ravishdagi faqirlik va «Dil-ba yor-u, dasba-bakor» degan goya yotadi.

Orta Osiyoda XII-XV asrlarda shakllangan va keng quloqch yozgan yassaviya, kubrovniya va naqshbandiya tariqatlari islom talimotlari bilan uyg'unlashgan holda ijtimoiy taraqqiyotda oz orniga ega boldi. Masalan, XV asrdan to XX asrgacha naqshbandiya tariqati jamiyat, davlat hayoti, taraqqiyotining barcha jabhalarida xususlan, musulmon, turkiy musulmon xalqlarining XVIII-XIX asrlarda olib borgan milliy-ozodlik harakatlari, kurashlari makurasi mazmunini ishgori etdi.

Orta Osiyoda tasavvuf tariqatlarining rivojlanishi bu hududda islom talimotlarining keng yoyilishi va qaror topishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bu jarayonda islomgacha bo'lgan diniy qarashlar va milliy madaniyat turlariga munosabat masalalari ham mavjud edi.

¹ Barleis V. S. «Sulfini i sufyskaya literaturo»-M.: 1965. - S. 39.

Orta Osiyo xalqlarining islomgacha bolgan etiqodlari, madaniyati, arxitektura anamlari, adabiyot va sanat ham jonlana bordi. Holis gapirganda, islomning tez orada xalq etiqodiga aylanishida uning goyalari, etiqodlarida zardoshilik bilan yaqinligining ham tasiri katta bo'ldi. Chunki asrlar davomida xalq etiqod qilib kelgan zardushiylikni olamning yaratilishi, gumohlarning yozib borilishi, olimdan keyin narigi dunyodagi ajr, jannat va dozax, qil koprik va xaloskorning kelishi kabi goyalar islomda ham to'liqgicha o'z ifodasini topgan edi. Ammo zardushiylikning asosiy goyasi tabiat va jamiyat, inson qalbida ezgulik bilan yovuzlik ortasidagi abadiy-murosasiz kurash, bunda Axuramazda tariblariga rioya qiluvchilar ezgulikni qaror toptirish uchun yovuzlikka qarshi kurashib, oxir-oqibat galaba qozonishlari to'g'risidagi talimot aq-ido'roki rivojiga yo'l ochardi. Ilm-fanni rivojlantirish esa ezgulik ifodasi hisoblanardi. Shuning uchun ham islomgacha zardushiylik ibodatxonalarining barchasida dunyoviy ilmlar o'rgatilar, unga ixlos kuchli edi.

Sharq falsafasining yetakchi yonalishi inson qalbini, ruhini poklashga, unda komil insonlik sifatlarini vujudga keltirishga, shu negizda ijtimoiy munosabatlarni insoniylashtirishga qaratilgan. O'ltinchi mol-dunyo, mansab-martabalar emas, balki manaviy boylik, axloqiy poklik, halollik, insof-diyonatlik odamni insonga aylanishining muhim sharti, degan fikrlar Sharqda tasavvuf (sofiylik)ning shakllanishiga, keng yoyilishiga sabab bo'ldi.

Tasavvuf vahdat-ul mavjud va vahdat-ul vujud diniy-falsafiy goyalar hamda Arastu qarashlaridan oziq olib rivojlangan Sharq falsafasi tasirida islomning alohida oqimi sifatida vujudga keldi. U murakkab diniy-falsafiy oqim bo'lib, xilma-xil shakllarga, mazmun va yonalishga ega. Tadqiqotchilarning fikricha, uning 17 ta asosiy suluki (yonalishi) mavjud. Sharqshunos olim B.E.Bertels «Sofiylik shuncha va har tomonlamaki, unga istagan konsepsiya, dunyoqarashni kiritish mumkin» - degan edi.

Tasavvufda ikkita asosiy goyaviy yonalish ko'zga yaqqol tashlandi. Bu o'ltinchi dunyo, mol-mulk, mansabga ixlos qo'yish Allohni unutishga, yimonsizlikka olib keladi, degan goyaga tayanganlar tarkidunyochilikni targ'ib etganlar va azaldan peshonaga yozilgani taqdir borligiga, odam undan qochib qutulma olmasligiga ishonitirishga intilganlar. Ikkinchi yonalish bu dunyo Alloh-ta'alo tomonidan odamlar, ularning insonlardak yashashi uchun yaratilgani, odam shu dunyodagi ezgu ishlari bilan u dunyo visoliga musharraf bola olishiga, binobarin, unda qorqish asosida emas, Allohni

sevish, uning visoliga yetish uchun og'ir, mashqatli poklanish yo'lidan borishni tashviq etganlar.

Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq Gijduvoniy, Najmiddin Kubro, Hoja Ahmad Yassaviy suluklarining bevosita tasirida Markaziy Osiyoda Naqshbandiylik suluki vujudga kelib, u Yaqin va Orta Sharq mamlakatlarga keng yoyildi. Xojagon sulukini bo'shlab bergan Abduxoliq Gijduvoniy bunday degan: «Ey farzand, barcha hollarda ilm, amal va taqvo bilan bol, salaflar izidan yurib, sunnat va jamoatni mahkam tut, fiqh va hadisi organ». Yana bunday fikrlar bor: «oz sozla, oz ye, oz uxla», «halol ye, shubhadan xoli bol...» A. Gijduvoniyning 8 ta tabarruk sozi (rashh)ga B. Naqshband 3 ta manzil qoshib, oz sulukini asoslagan.

Naqshbandiya tariqatining manaviy asosehisi Abdulxoliq Gijduvoniy Xojai Jahon tariqatidagi on bir muqaddas kalimalarining dastlabki sakkiztasini asoslab bergan:

1. Xush dar dam (har doim xush otkazish),
2. Nazar bar qadam (har bir qadami nazorat),
3. Safar dar Vatan (Vatan boylab sayohat),
4. Xilvat dar anjuman (el-ulus bilan birga bo'lish),
5. Yodkard (esga olish yoki yod etish),
6. Bozgasht (qaytish),
7. Nigohdosht (asrash yoki saqlash),
8. Yoddosht (eslash yoki xotira).

Bahouddin Naqshband bu rashhalariga yana uchta muqaddas rashhani qoshib 11

tuga yetkazdi:

9. Vuqufi zamoniyy (zamon amri),
10. Vuqufi adadiyy (tartib amri),
11. Vuqufi qalbiyy (qalb amri) qoidalaridir.

Bahouddin Naqshband asos solgan uch rashxalar mazmunini quyidagicha:

Vuqufi zamoniyy-sufiy umr boyi har daqiqani Allohga shukur ayitish va bandalariga yaxshilik qilmoqlikka sarflashi lozim.

Vuqufi adadiyy-sufiy zikr jarayonida tartib, son alohida orin to'rtishini etirof etish lozim.

Vuqufi qalbiyy-sufiy zikri qalbidan, yani yurakdan bolmogi lozim.

Naqshbandiya tariqatining nazariy va amaliy jihati-shariat, tariqat, marifat, haqiqatdan iborat bo'lib, ular 7 ta maqomlar tizimini o'z ichiga oladi: tavba, varo, zuhd, faqih, sabr, tavakkul, rido. Sofiy ana shularga etiqod qilishi lozim bo'lgan.

Xoja Ahror Vali (Ubaydulloh) naqshbandiylikning targ'ibotchisi sifatida tarmadan jirkanih, tuhta olmaslik, bir kasbni mukammal egallashga chaqirgan. Tasavvuf tariqatiga kirganlar uchun kasb-korning yomoni yoq, yomoni biron kasb bilan shugullanmaslik, tekimxorlik, tamagirikka odatlanish hisoblanadi. Shuning uchun shoir Sakkokiy-pichoqchilik, Shayh Abu Hafiz haddod-temirchilik, Shayh Abul Abbos omiliy-qassoblik, Shayh Bannon-hammollik, Shayh Abul Hasan-duradgorlik bilan shugullanishgan, Xoja Ahror Vali xodimgar (massajchi) bo'lgan. Naqshbandiylik iymoni uning «Dil ba yoru dast ba kor», yani «Diling Allohda, qoling mehnatda bolsin» degan talabida yaqqol gavdalanadi. Ular anal deganda birinchi navbada Alloh nomini dilga jo qilib, ijtimoiy-foydali mehnat bilan shugullanishni, tama va tekimxorlikdan hazar qilishni tushunganlar. Naqshbandiya tariqatida asosiy orinni egallagan «Zikri hafiyay» ovoz chiqarmay qilmadigan ichki titifo, tilovat, zikr bo'lib, bunda Quroni karim sura, oyatlar va Hadisi sharif mazmunlari takrorlanadi.

Tasavvuf Sharqda, shu jumladan, Turkiston musulmonlari orasida tafakkur tarzi va axloq meyorini belgilaydigan ijtimoiy hodisaga aylangan. Bu talimotining islom manaviyatini rivojlantirishga qanday ta'sir korsatilganligi masalasi bayonidan oldin ular ortasidagi qarashlarni korib chiqish lozim. Ilk islomda, hatroki IX-XII asrlarda Alloh visoliga yetganda sofiy uchun shariat talab, farzlarini bajarishga etiyoyi qolmaydi degovchilar (Abu Yazid Bisotmiy, Mansur Xalloy, Hamodaniy va b.) bo'lib, bu nuqtai nazarlar tasavvuf va sunniy islom shariati ortasida ochiq toqnashuvlar kelib chiqishiga sabab bo'lgan edi. Buni yaxshi tushungan ulug' zotlar jumladan, Abduxoliq Gijduvoniy, Alouddin Attor va boshqa ulamolalar bu nizoni oldini olish maqsadida musulmon ahliga sunnati hamisha joyiga qoyishga va bidatlardan uzog'roq bolishga davat etganlar.

Bahouddin Naqshband oz tariqati shakllanayotganda ilk islomda va musulmon jamiyatida tasavvuf sunniy islomga qarama-qarshi qoyishni qoralagan va u qanday salbiy oqibatlarga olib kelishini asoslab bergan. Uning tariqati islom va shariatga asoslangan edi. Undan «Sizing tariqatingizni qanday topish mumkin?» deb soralganda Naqshband «Shariatni makam tutish va Rasululloh sunnatlariga toliq amal qilish bilan»¹, deb javob berganlar.

¹ Abul Muhsin Muhammad Begir Ibn Muhammad Ali, Maqomati Xoja Bahouddin Naqshband, -T.: Vozuvchi nashriyoti, 1993. — B 78.

Bahouddin Naqshband o'zining amaliy faoliyatida, targ'ibot ishlarida tasavvuf, tariqat va islom shariatining ozaro aloqasi va munosabati, bog'liqligini doimo esda saqlab, boshqalarini ham shunga davat etgan. Ular ortasidagi ozaro bog'liqlikni har tomonlama, mukammal isbotini korsatish uchun amaliy hayotda koplal, rivoyatlar, misollar keltirgan. U shunday deydi: biz tasavvuf ahli Allohni bilib marifat hosil qildik, ammo shariatni oddiy, omi odamlarga buyurgan talab, farzlarini bajamasa ham bolaveradi deyish bidatdir. Uning fikricha, tariqatning boshqichlarida faqat shariat talab, farz arkonlarini bajarish, islomga sodiq iymon bilangina maqsadga erishish mumkin, Naqshbandiya tariqatining asosi, zamini islom, shariat ahkonlari ekan, marifatga erishish, ularni izehli bajarish orgali tariqat amaliyotiga va marifatga erishish mumkin.

Islom tarixida tasavvuf tariqatlari XI-XII asrlarda Yassaviya, XII-XIII asrlarda Kubroviya, XIII-XV asrlarda Xojaganiya-Naqshbandiya vujudga kelgan, taraqqiy etgan va har biri islom marifati va manaviyatini rivojlanishiga oz hissasini qoshgan. Ayniqsa Naqshbandiya talimoti va tariqati komil insonni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, xalqimiz tarixiy taraqqiyotidan munosib orin olgan. Naqshbandiya tariqatining Turkiston va dunyoning boshqa hududlarida faollashuvi, keng tarqalishi natijasida jahon ilm-fan, madaniyati, sivilizatsiyasi, xususan, diniy-irfoniy, manaviy-marifiy qarashlar va talimotlar tarixida muhim ahmiyat kasb etdi.

XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoga kirib kelgan diniy ekstremistik guruhlur harakati Markaziy Osiyoga jumladan, Ozbekiston tarixan ananaviy islom keng tarqalgan hududlardan hisoblanadi. Bu din ko'xna tariximizda o'zining insonparvarlik, adolatparvarlik, marifatparvarlik va yuksak axloqiylikni davat etuvchi goyalari bilan manaviy hayotimizni yuqori darajaga kotarish uchun xizmat qilib kelmoqda. Hayot talablariga mumkin qadar asoslangan holda Quron va hadislariga muvofiq bayon etilgan shariat ahkonlari-dunyoviy davlat qonunlari bilan bir vaqtda jamiyatni iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy, axloqiy jihatlardan mustahkamlash va yuksaltirish uchun muhim omillardan biri bo'lgan.

Ananaviy islom targalgan mamlakatalar-Misr, Jazoir, Tunis, Liviya, Turkiya, Eron, Pokiston, Saudiya Arabistoni, Suriya, Iroq kabi mamlakatalar jahon mustamlakachilik sistemasi parchalangandan song mustaqil rivojlanish yo'lga otdilar. Natijada XX asrning 80-90 yillarida ularda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy siljishlar negizida butun dunyoda diniy omil, ayniqsa islom omili faollashdi. Bu davrda ikki bir-biriga zid mayl dunyoga keldi. Bir tomondan, butun dunyoda diniy etiqodning ijtimoiy-iqtisodiy,

siyosiy va manaviy hayotdagi mavqeyi tiklana boshlagan edi; ikkinchi tomondan bu mavjga qarshi mafkuralarga moyillik shakllangan edi: bu ikki mayl orasida ziddiyatlar yuzaga kela boshladi.

Mazkur ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va manaviy ziddiyatlar asosida «islom omili», «islom uygʻonishi», «islom fenomeni», islom fundamentalizmi degan atamalar, «islomlashtirish», «siyosiy/ashirtilgan islom» kabi tushunchalar va ular bayrogi ostida turli oqimlar paydo bo'ldi. Bular qatoriga «Musulmon birodarlari», «Hizbulloh», «Vahhobiylik», «Hizbut tahrir al-islomiy» kabi onlab tashkilot, partiya, uyushmalar kirardi. Bular ekstremistik, terroristik xususiyat kasb etgan.

Shunisi ayonki, sunniylikning hanafiy mazhabiga mansub bo'lgan musulmonlar yashaydigan hududimizda aholining diniy aqidaparastlikka, ayniqsa ekstremizga hech qanday aloqasi yo'q.

Diniy fundamentalizm, shu jumladan, islom fundayemtalizmi atamasini kelib chiqishi, mohiyati deganda nimani tushunmoq kerak? Bu savolga qisqacha javob quyidagilardan iborat.

Professor H. Karomatovning yozishicha: "Fundamentalizm XX asrda xristian «modernizmi»ning rivojiga qarshi vujudga kelgan xos xristian oqimiga berilgan nomdir".¹

XX asrning oxirgi choragida islomning qayta jonlanishi jarayomiga uzviy bog'liq bo'lgan oqimlar, harakalar shu nom bilan ataladigan bo'ldi.

Diniy aqidaparastlik² va ekstremistik³ ruhdagi guruhlar oz mamlakatlari doirasida faoliyatlarini jamlashtirish bilan bir vaqtda bu goya va harakatlarni qoshish mamlakatlarga, ayniqsa musulmon aholisi yashaydigan Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga ham oz tasirlarini otkazishga intildilar. Olimlarning fikricha Ozbekiston hududiga diniy aqidaparastlarning kirib kelishi XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida aqidaparastlik yonalishida turli tuzilmalar tashkil etib, ularning faoliyatini bizning hududimizga kiritib, faoliyat korsatishga harakat qilganlar. Ularning bazilari haqida quyida fikr yuritamiz.

Vahhobiyalar talimoticha paygamber, musulmon olamining azizlari qabrlarini ziyorat qilish bidat hisoblangan, faqat Allohga siginish farzdir deb targ'ib qilingan. Ular

¹ Karomatov H. «Fundamentalizm yohud toqilka shoxlik». Islom beqirlik va mutassablik. To'plam, T., B. 43.

² «Aqidaparastlik» — diniy aqidalarni o'zgartirmasdan etiqod qilishni, uni o'zgartirishga bo'lgan har qanday harakatlarga qarshi kurashishni bildiradi. Mavjud adabiyotlarda «aqidaparast» tushunchasi "fundamentalist" atamasini bir xil mazmunida ishlatiladi. Bu atamalar juda yaqin tushunchalar bo'lsada bir-biridan hali jihatdan ham bor.

³ «Ekstremistik» — so'zi "taq'ibovar qilmas darajada", "haddan oshishi" manolarini bildiradi. Mohiyat jihatidan jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar va meyorlarga zid qarashlarni ifodalaydigan surati.

surfiyalar talimotini islomga zid deb davolanganlar. Haj safarini toxtatganlar, unga hohishi bo'lgan talabgorlar faqat katta tolovlar evaziga amalga oshirganlar.

Aqidaparastlar va ularning izdoshlari islom manaviyati va madaniyatiga katta shikast yetkazganlar. Ular tamaki chekish, ipak kiyim-bosh kiyish, tashbeh og'irib yurishni man qilganlar, erkaklardan soqol oldirmaslikni, ayollardan hijobga bosh-oyoq oraliq yurishni talab etganlar. «Vahhobiyalar, deb yozgan A. Begmatov, "ijmoni-shariatdagi asosiy usullardan birini ham inkor qilishadi. Ijmo musulmon jamoasining yakdillik bilan chiqargan fikri, hukmi asosida ish korilishidir".¹

Aqidaparast vahhobiyalar, nisbatan uyushgan, jangovar, siyosatta ham, dinda ham ekstremist bo'lganlari uchun ozga mazhab va harakatlari ustidan harbiy va mafkuraviy jihatlardan tez, oson galaba qilib, butun Arabiston yarim oroliga tarqalganlar, hokimiyatni qolga olganlar.

Islom aqidaparastlari va uning izdoshlarining asosiy goyasi ilk islomning "sof", ilmiy tilda ortodoksal tamoyillariga qaytish yoki ularni tiklashdir, maqsadi esa butun insoniyat jamiyatiga "islom omili", "islomiy taraqqiyot yoli" ni majburan joriy etishdir.

Ammo Ozbekistonda istiqomat qiluvchi musulmonlar tarixan islomning sunniy yonalishdagi eng motadil, insonparvar hanafiya mazhabiga etiqod qilib kelganlar. Islom bizning hududimiz xalqlari turmush tarziga, axloq-ododiga, urf-odat va manosiylariga, bir soz bilan aytganda, madaniyatiga katta hissa qoshgan.

Bu haqda respublikamiz Birinchi Prezidenti shunday deb yozgan edi: «Din, shu jumladan, islom dini ham ming yillar davomida barqaror mavjud bo'lib kelganligining ozidayoq u inson tabiatida chuqur ildiz otganligidan, uning oziga xos bo'lgan bir qancha vazifalarni ado etishidan dalolat beradi. Eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs manaviy hayotining muayyan sohasi bo'lgan din umuminsoniy axloq meyorlarini oziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan. Madaniyatga katta tasir korsatgan. Insonning odamlar bilan bahamjihat bo'lib yashashiga komaklashgan va komaklashmoqda".²

Tabiiyki, bunday katta ijtimoiy va manaviy kuch bo'lgan islom qadriyatlaridan samarali foydalanish milliy istiqol mafkurasiining doimiy diqqat-etiборidadir. Masalaning diqqatga sazovor tomoni shundaki, hozirda islomning jamiyat taraqqiyotidagi haqiqiy roli va ormining mavjud voqolikka tayanishi otmish davrlardan keskin farq qiladi.

¹ Begmatov A. Aqidaparastlik: tarix ogohlantiradi. «Ozbekiston ovozi». — T.: 1998 yil, 20-sani.

² Karimov I.A. Ozbekiston buyuk kelajak suri. — T.: «Ozbekiston», 1998. — B. 441.

Buni hozirgi paytida mutlaq (aksariyat) musulmonlarimiz ham, mamlakatimizdagi ko'zga ko'ringan islom ilohiyotchilari, ulamolalar ham, umuman respublikamizning aksariyat kopechilik aholisi tushunib yetdilar.

Afsuski, keyingi paytlarda ayrim dindorlar orasida bunday imkoniyatlar, imtiyoz va g'amخورlikning qadriga yetmasdan, ularning bu mohiyatini tushunmasdan jamiyat uchun jiddiy salbiy oqibatlar bilan tugallanishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlar yuz bermoqda. Achinarlisi shundaki, bunday kindikorlar garaz niyatli kimsalar tasiriga tushadigan, mustahkam dunyovqarashga ega bo'lmagan yoshlar orasida bu tasirga berilish kam bolsa ham uchrarmoqda.

Ana shunday kimsalarga, o'zlarini "vahbiyalar", "sunniyalar", "fundamentalistlar" va boshqa oqim izdoshlari deb davvo qilayotgan buzgunchilarga bu yosh dindorlar faqat jamiyatdagina emas, shu bilan birga rasmiy etiqoddagi kopechilik musulmonlardan ham ajralib qolmoqdalar. Ular aksariyat dindorlarning faqat achinish va taassuf obyektlarigagina aylanib qolmasdan, bazan ayrim nojo'ya xatti-harakatlari, ekstremistik fikrlari, hatto jinoyatlari tufayli qoralanmoqdalar.

Ularning bu faoliyatlari faqat notogri xatti-harakatigina bo'lib qolmasdan, balki keyingi paytlarda ayrim xorijiy musulmon mamlatklarida huruj qilayotgan islom fundamentalizmgga, aqidaparasitlikka asoslangan ekstremizmning din niqobi ostida oz mag'sadini zoravonlik bilan amalga oshirish izidan borayotganlardan kam farq qiladi. Ular o'zlarini garchi islomdagi eng motadil hanafiya mazhabining izdoshlari deb hisoblasalarda ham, aslida ularning faoliyati jamiyat va islom uchun zararli bo'lgan toifachilik, guruhbozlikdan boshqa narsa emas.

Malumki, sunniylik yonalishida faqat 4 mazhab musulmon faqihlari, mufasssirlari, muhaddislari, eng nufuzli ulamolari etirof qilgan mazhab deb hisoblanadi. Bular hanafiya, mollikiya, shofiiyya, xanbaliya bo'lib, ularning ichida eng keng tarqalgani hanafiya mazhabidir.

Islomning XIV asrdan ziyod tarixi tajribasi shuni korsatadiki, unda har qanday yangi bir mazhabni targ'ib qilib, toifachilikka berilish yoki biror oqim yaratishga intilish doimo siyosiy va garazgoylik mag'sadlariga xizmat qilgan. Hatto musulmon dunyosining muayyan bir qismida rasmiy islom oqimi deb etirof qilingan shialikning ham dastlabki shakllanishi malum siyosiy mag'sadlar tufayli vujudga kelgan.

Vahbiyalar sunniylarning xanbaliyalar mazhabiga mansub bo'lib, ular asosan Saudiya Arabistonida yashaydi. Ular dunyoviy qadriyatlariga nisbatan ota murosasiz

diniy mafkuraga asoslangan. Vahbiyalar sunniylikdagi juda ozchilikni tashkil etuvchi xanbaliyalar oqimiga mansub bo'lishiga qaramay, musulmon aholisining kopechiligini tashkil etuvchi hanafiylarni islom dinidan chekinuvchilar deb orinsiz hisoblaydilar.

Vahbiylik harakati hozirgi Saudiya Arabistoni hududida, XVIII asrda, shu mag'sadda vujudga kelgan. Uning goyaviy asosini islomning dastlabki holatiga qaytishni mag'sad qilib olgan aqidaparasitlik tashkil qiladi, zero, siyosiy sifatini jamiyatning manaviy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy hayotini shu aqidaparasitlik asosiga qurilgan siyosiy tuzumni barpo qilish goyasi tashkil qiladi.

Islom tarixida vahbiylikdan tashqari bir qancha radikal diniy guruhlari, harakatlar bo'lganki, ularning xatti-harakatlari jaholatparasitlik, aqidaparasitlikni jonlantirib, oz mazmuni ekstremizm va terrorizm bilan yaqin aloqada boldi.

Vahbiyalar harakati XVIII asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lib, u XIX asrda yana ham kuchaydi. XX asrning birinchi, xususan ikkinchi yarmida turli musulmon mamlatklarida (Tojikiston, Afg'oniston, Checheniston, Dogiston, Jazoir va boshqalarda) yuzuga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatdan foydalanib vahbiyalar oz tasirlarini kuchaytiridilar va natijada salbiy oqibatlarining kelib chiqishiga, hattoiki, qonli toqnashuvlarning yuzuga kelishiga sabab bo'ldilar.

XX asrning oxirlarida vahbiylik harakatining namoyandalari O'zbekistondagi musulmonlarga ham oz tasirini otkazish uchun turli yo'llardan foydalandilar. Mab'ut bergan xabarlariga kora: "Xizbi" harakati, "Jihod", "Davlat ul irshod" va "Pokiston islom ulamolari jamiyati" kabi tashkilotlar yordamida O'zbekistonlik, aksariyati Fargona vodiysi yoshlaridan Peshovor tumanida joylashgan diniy oquv yurtlarida oqiyotgani malum boldi. Tayyorlangan jangariyalar turli ishlar bilan O'zbekistonga kelib islom davlati barpo etish mag'sadlarini amalga oshirishni moljallagan edilar.

Professor H.Karomatovning fikrlariga kor'a, Namanjandada Islom uygonish firqasini tuzish harakati 1990-yilda yuzuga kelgan edi. Bu tashabbus vahbiy jamaolari faoliyati asosida avj oldi. Ularning asosiy shiori dunyoviy hokimiyat barcha ishlarini dindorlar bilan muvofiqdastirish, yani musulmon davlatini barpo etish edi.¹ Bu uzozqqa bormay baratarat boldi. Shu voqea bilan bogliq va fosh etilgan bazi dalillarni keltiramiz. Vahbiylik oqimi vakili Oqonlik Yahyo Ishogov bu oqimning teskari govalarini yoyish bilan birga, oltin valyuta bilan chayqovchilik qilgani uchun 5 yilga kesilgan, uning maslakdoshi Rustan Alimov unga qoshilib dollarlar bilan

¹ Karomatov X. Fundamentalizm, yovud toqilikka shoxlik. Islom: bag'rikenglik va munasabik. —T. 1. —B. 47. 189

shugullangan. Margilonlik X.Madumarov musulmonlar orasida dini siyosiy vositaga aylantirish, hokimiyat tepasiga chiqib olishni targib etuvchi minglab nushadagi yot adabiyotni tarqatish bilan shugullangan. Uning hamshahari Sh.Nazarbekov bugungi mustaqil, adolati, demokratik, huquqiy, adolati tuzumini yoqitmay, unga tana toshlarini otib, uni agdario, islomiy davlat tuzishga davat qilib chiqqan.

Aqidapastlar 1990-yil 2-dekabrda 5 askarni avrobusta yoqib yubordilar; osha yili bahorda esa turklar bilan nizo chiqqan ham shular edi. "Ayrim jinoyatchilarni javobgarlikdan qutuldirish maqsadida viloyat prokuraturasi binosini orab olib, bazi bir hujjalarni yoqib yubordilar"¹. Buning usiga u yitqichlar E.Mamaqulov, M.Nosirov, B. Ubaydullayev kabi lavozimli kishilarni vahshiyarcho oldirdilar.

Bundan tashqari, respublikamizda turli xristian toifalar, budda, krishna dinlari tarafdori, shuningdek, ahmadiyalar, bahoiylar, godfioniyalar, ogohiylar va boshqa oqindagilar ham fuqarolarni oz taraflariga ogdirishga urindilar.

Bazi etiqodi sust musulmonlarda ularning tasiriga berilish hollari bor. Chet eldagi toifalardan biri "Dor-ul Akram" dir. Uning markazi Malayziyada. Bu toifa azolaridan erkaklar topigidan sal yuqori turadigan uzun koylak va kichik salla bilan, ayollar esa qora libos, yuzlariga faqat kozi oshilib turadigan niqob kiyishlari bilan ajralib turadilar.

Oxirgi yillarda bu toifaning tasiri oz bolsa-da, Ozbekistonda sezilmogda. Bu toifaning aksariyati sarmoyadorlar va tijoratчилardir. Ular bizdagi talaygina shaxslar bilan aloqa ornaganlar. Mazkur toifa Indoneziya, Tailand, Pokiston va boshqa mamlakatlarda ham oziqa tarafdorlarini topdi. "Dor-ul Akram" harakati kuchayib, Malayziyada hatto jiddiy muammoga aylandi. Ular islomdan chiqqan kofirlar deb elon qilindi, yurtidan quvildi. Hozir bu guruh rahbari Tailandda istiqomat qilmogda².

Vahhobiylar harakatining maqsadi va mazmunini tahlil etadigan bolsak, u xanbaliya mazhabidan boshqa bir mazhabni tan olmagan va islom dinidagi har qanday yangilikni rad etgan; ayni paytda bu dinning rivojlanishiga katta hissa qoshgan aziz-avliyolarning xizmatini inkor etib, yodgorliklar, qabrlarni vayron qilishga chaqirgan.

Dalillarga murojaat qilaylik. Islomshunos olimlarning bergan malumotlariga kora, vahhobiylar davstavval Rasuli Akram sahobalaridan birining Jubaylidagi qabrlari vayron qildilar. 1802-1803 yillarda Muhammad (s.a.v.) paygambarning nabiralari - Imom Hasan va Imom Husaynning qabrlarini vayron qildilar. Qabr maqbaralaridagi qimmatbaho bezaklarni, oltin suvi yuritilgan gishtlarni tuyalarga ortib olja sifatida olib

ketdilar. Bu vahshiyliklarga qarshi chiqqan moysafidlar, ayollar, hatto bolalar shatqatsizlarcho qirib tashlangan. Qabrlardagi talon-taroi 8 soat davom etgan. Shu vaqt ichida qarshilik korsatganlardan tort ming odam qilichdan otkazilgan.

Tarixiy voqealar shuni korsatadiki, vahhobiylar islom dinini "asl holatiga keltirish" davati osida bosqinchilik, talonchilik bilan shugullanishgan.

1803-yili vahhobiylar Makkani, keyin Madina shahrini bosib olishdi. U yerdagi barcha qabrtoshlarni, hatto Bibi Foiima va sahobalar soganasidagi qabr toshlarni buzib tashlashdi. 1810-yilga kelib Muhammad (s.a.v.) paygambarning masjidini ham talon-taroi qilishdi.

Bunday xunrezliklarga chiday olmagan Misr hukmdori Muhammad Ali 1811-yili bu yovuzlikka qarshi chiqib, oz qoshinlari bilan avval Xijozni, song 1818-yili Dirani vahhobiylardan tozaladi. Shundan song hokimiyat misrliklar qoliga olsa ham, baribir, vahhobiylar vaqti bilan osha davlatni tiklashdi. Uning poytaxti Ar-riyod boldi¹.

Vahhobiylik goyalari otmishda Ota Osiyoda, shu jumladan, Ozbekistonda yashaydigan musulmonlar ortasida bolmagan. Bizdagi musulmonlar, asosan, hanafiya mazhabiga etiqod qiluvchilardir. Hozirgi davrda bizning diniy, milliy qadriyatlarimiz mezonlariga qarama-qarshi bolgan vahhobiylar goyalari katta mablaglarga ega bolgan qinabiy kuchlar va ularga ergashgan kishilar tomonidan targib qilinmogda.

Aqidaparast vahhobiylardan arang qutulganimizda ularning horijiy homiyarlari malkuraviy kurash jabhasiga chiqdilar. Bu xurujni Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "makuraviy tahdid" deb atagan. U shunday deb yozgan edi: "Bizdan uzoq-yaqin masofalarda joylashgan ayrim islom davlatlarida orta asrlarda mavjud bolgan musulmon xalifaligini tiklashni oz oldiga maqsad qilib qoygan muayyan tashkilotlar mavjud"².

Garchi bunday tashkilotlarning niyati xomhayol bolsa ham, unga qiziqadigan katta fahmlar, bir urinib koraylikchi, noumid shayton deguvchi kimsalar bolgan.

1999-yil 16-fevral kuni Toshkent shahrida qabih va razil niyatli kimsalar terrorchilik xurujlari sodir etdilar. Birinchi Prezidentimizning "Toshkent shahridagi fojiali hodisalar munosabati bilan motam kuni elon qilish togrisida"gi Farmoniida qayd qilinganidek, "Mustaqilligimizga, xalqimizning osoyishta hayotiga, yurtimiz

¹ Etiqod komili inson bayrog'idir. "Ozbekiston ovozi" gazetasi, 1998 y. 14-iyul soni.

² "Mulkdor" gazetasi, -T.: 1998-yil, 20-fevral soni.

¹ Dunyoviy davlat va din. Konglidagi buzilish. -T.: 1998. -B. 24-25.

² Karimov I.A. Oz kelajagimizni oz qolimiz bilan quramiz. "Ozbekiston ovozi" gazetasi. —T.: 1999-yil, 4-fevral soni.

xavfisizligiga tajovuz qilishga qaratilgan bu yovuz urinish oqibatida begunoh odamlar halok bo'ldi¹.

Portlash oqibatida 15 kishi halok bo'lgan, yuzdan ziyod odam jarohatlangan; jabrlanganlarning deyarli barchasi tinch aholi vakillari edi. Bu mudhish hodisa roy bergan joyga yetib kelgan Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov jurnalistlar bergan savollarga javobida bunday degan edi: "Bizni hech kim tanlagan yolumizdan qaytara olmaydi. Qoporuvchilik qilganlarning maqsadi xalqimizning tinchligini buzish, qorqitish, yuragiga vahima solish, yuritayotgan siyosatimizga ishonchini sondirish, amalga oshirayotgan ulkan ishlarimizga zarba berishdan iborat bo'lgan"².

Davlatimiz rahbari bu fojiaening asl sababini ochib berib, bu nohush hodisa mamlakatimizda songgi yillarda paydo bo'lgan oia hoirjamlik kayfiyatining oqibati ekanligini takidlagan edi.

Odamlarga biron-bir diniy etiqodni zorlik bilan singdirib bolmaydi. Bizning xalqimizning dini, etiqodi va milliy qadriyatlari kishilar ongi va psixologiyasiga chuqur singib, jamiyatda tinchlik va toluvlirni taminlashga, ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilib kelgan.

1953-yilda «Musulmon birodarlar» uyushmasining bir guruh azolari Iordaniyada «Xizb ut-tahrir al-islomiy» nomi yangi partiyani tuzdi. Hozirgi vaqttagi gayri islomiy diniy tashkilotlardan biri «Xizb ut-tahrir al-islomiy» diniy ekstremistik partiyasi bo'lib, bu yonalish mazmuni va harakati jihatidan oz qanroviga «Islom uyg'onish partiyasi», «Adolat», «Islom lashkarlari», «Tavba», «Hizbulloh», «tabligh», «Uzun soqol», «Akromiyalar», «Nur» kabilarni oladi.

«Xizb ut-tahrir al-islomiy» partiyasining asoschisi falastinlik iohiyotchi Taqiy ad-din an-Nabihoniy (1909-1979 y.y.) hisoblanadi. U «Islom nizomi», «Xizb ut-tahrir» va boshqa kitoblar yozgan. Partiyaning dasturi 187 bobdan iborat bo'lib, asosiy maqsadi hokimiyatga erishish. Yani barcha musulmon davlatlari huzurida yagona islom davlati «Xalifaalik» tuzishni maqsad qilib olgan.

Uning talimoti uch bosqichdan iborat:

1. Goyaviy fikriy kurash.
2. Jamiyatda goyaviy inqilobni amalga oshirish.
3. Hokimiyatga faqatgina umma jamoasining toliq roziligidan song kelish.

1 Karimov I.A. Toshkent shahridagi fojiali hodisalar munosabati bilan motam kuni elon qilish togrisida. "Ozbekiston ovozi" gazatasi. -T.: 1999 -y. 18-fevral son.
2 Tanlangan yolumizdan qaytara olmaydi. "Ozbekiston axborot agentligi". "Ozbekiston ovozi" gazatasi. -T.: 1999 y. 20-fevral son.

«Xizb ut-tahrir al-islomiy» tarafdorlari Tunis, Iroq, Jozoir, Sudan, Yaman va boshqalarda oz faoliyatini yashirin olib bormoqdalar. «Xizb ut-tahrir» tuzilishi jihatidan piramida shaklida yani halqa tartibida har bir guruh 5-6 kishidan iborat. Uning oquv ishiga Mushrif rahbarlik qiladi, Amir Mushrifga mashg'ulotlarni otkazishda yordam beradi. Qarorgohi Angliya, London bo'lgan. Ozbekiston hududida «Xizbut-tahrir»ning boshlangich bo'limlari tashkil topa boshlagan edi.

Terrorizm va ekstremizmining tarqalishi va foilyatini amalga oshirilishi moliyaviy jihatdan taminlanishiga bogliqligini har bir odam chuqur idrok etishi lozim.

MDH davlatlarida 1990-yillardan boshlab kirib kelgan turli ekstremistik guruhlarni «al-Qoida» va shunga oxshash ekstremistik, terroristik tashkilotlar moliyaviy tomondan taminlab kelganlar. «Al-Qoida» bu vazifani bajarish uchun qoporuvchilik operatsiyalarini surunkali otkazib kelmogda, uning yollari turlicha. Masalan, narkobiznes, kidnepping (tovon olish maqsadida kishilarni garovga olish), boy musulmon oilalaridan qorqitish orqali pul undirish kabi usullar orqali mablag topilaydi.

Endi terrorizm tushunchasi va unga qarshi kurashish yollari haqida fikr yuritarniz. Terror lotincha soz bo'lib, «qorquv», «daxshat» manolarini anglatib, jamiyatda bargarotirniki keltrib chiqarishga, xalq kongliga vahima solishga qaratilgan siyosiy kurashdir. Terrorizm eng xavfli va oldindan kora bilish murakkab bo'lgan jinoyatlar sirasiga kiradi. Uning kolarnini kengayib borayotganligi va aql bovar qilmas shakllarni olayotganligi jahon hanjamiyatini eng xavotiri muammolaridan biri bo'lib qolmogda. Malumki, terrorizmi tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi yashirin tashkilot bo'lib, ular shu yol bilan hokimiyatni qolga kiritmogchi boladiilar.

Terrorizmining asosiy maqsadi tinch, osoyishta yashayotgan davlatlarda qoporuvchilik ishlarini amalga oshirib, xalqlar kongliga vahima, qorquv hissiovtlarini kuchaytirib jamiyatda beqarotirniki yuzaga keltrishdir. Ular bu harakatlarni keng omma nomidan qilib korsatishga intiladiilar va bu hech qachon ommaviy xarakterga ega bolmaydi, aksincha ayrim shaxslar va guruhlar tomonidan amalga oshiriladi.

Bunday terrorchilik, qoporuvchilik ishlarini amalga oshirish uchun katta moliyaviy mablag talab qilinadi. Bunday mablagni chet eldagi terroristik yonalishdagi norasmiy va rasmiy ekstremistik tashkilotlar turli yollar orqali topishga harakat qilmogdalar.

Shuning uchun ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash davlatlarning doimiy ehtiorida bolgan muammodir. Ozbekiston Respublikasi bu borada Markaziy Osiyo va chet eldagi mavjud terrorizm, narkobiznes, noqonuniy qurol savdosi kabi qator tahdidlar mavjudligini hisobga olib, oz ichki va tashqi siyosatini ishlab chiqqan va shunga amal qiladi. Shuningdek, Ozbekiston butun dunyoda xavfsizlikni taminlashga qaratilgan barcha xalqaro dasturlarda ishtirok etish bilan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishda faol qatnashib kelmogda.

Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda Islomning orni.

Xalqaro terrorchi kuchlar qaytadan birlashib, bosh kotarayoigan, ota makkor va yovuz uslublarni qollayotgan bugungi kunda hayotning ozi xalqaro hamjamiyat, jumladan, mintaqamizdagi davlatlardan bu xavfli haloga qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirish zarurligini alohida takidlamog lozim. Bir yovqadan bosh chiqarib, bunday urinishlarga keskin zarba berish, har qanday tajovuz va terrorchilik xurujlarini oldini olish, ularning mafkuraviy zaminini yovqotish va avvalo, yoshlarimizni qabi va ongi, soglom tafakkuri uchun kurashni ham taqozo etmogda. Muayyan kuchlarning aniq maqsadga yonaltirilgan kompaniyasi, gohida esa ularning terroristik tabiatga ega zoraonlik usullariga otishlari tasirida diniy ongning radikalashuvi sharoitida, yoshlarimiz ongida huquqiy sohada ham ommaviy choralarga kuchli ehtiyoj seziladi. Diniy ekstremizm harakatlarini oldini olish faqat bizning mintaqamizdagina emas, balki Sharqdagi islom mamlakatarida ham jiddiy ahamiyatga molik masala bolib qoldi. Masalan, arab sharqini turi davlatlarida islom ekstremizminiga barham berishga oid jiddiy choralar korilgan, jumladan:

-1977-yil 2 iyuldan etiboran Misr Arab Respublikasida barcha diniy-siyosiy partiyalar taqiiqlangan.

-1980-yil 7 iyulda Suriya Arab Respublikasida «Musulmon birodarlari» partiyasi azolarini qati etish togrisisda qonun qabul qilingan.

-1981-yil 31 martda Iroqda «Islom davati» partiyasi azolarini qati etish togrisisdagi qonun qabul qilib, diniy tashkilotlar faoliyati «uy va masjida» doirasida cheklangan.

-1981-yil Tunisida mamlakatda islom aqidaparstligi goyalarini targib etmaslik hamda maktab va jamoa yerlarida dinga xos liboslarni kiyib yummaslik togrisisda qonun qabul qilingan.

Jazoirida «Siyosat bilan faqat siyosiy arboblar shugullanadi» shiori elon qilingan.

XX asr oxiriga kelib dunyoda, ayniqsa, uning jogrofiy-siyosiy xaritasida katta ozgarishlar boldi, yangi-yangi mustaqil davlatlar paydo bolib, jahon hamjamiyatiga kelib qoshildilar. Shu bilan birga, bu asrning oxiri oziga xos tarzda diniy qadriyatlarga qaytish davri ham boldi. Respublikamiz mustaqillikka erishganidan keyin xalqimizning manaviy va madaniy merosiga, tarixiga munosabat tubdan jiboyi tomonga ozgardi. Shu bilan birga, Markaziy Osiyoning mustaqillikka erishgan mamlakatariga islom talimoti nomidan ish korish, oz davlati siyosatini islom vositasida «tahli» qilishga urinish, shu yolda turi xil fimalar uyushtirish, buzgunchilik harakatlari ham kuchaydi. Mazkur mamlakatarida turi ekstremistik oqimlarning maqsadlari va kirdikorlarini ommaga tushuntirish, bunday oqimlar faoliyatini cheklash va taqiiqlashga etbor kuchaytirildi. Jumladan, 2005 yil boshlarida Qozogistonda «Xizb ut-tahrir» tashkiloti faoliyati taqiiqlab qoyildi.

2000-yilda «Terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashni kuchaytirish togrisisda» Davlat dasturi qabul qilindi. Uning asosida osha yilning dekabr oyida Ozbekiston Respublikasining «Terrorizmga qarshi kurash togrisisda»gi Qonuni qabul qilindi. Nyu-York va Vashingtonda 2001 yil 11 sentabrda sodir etilgan terrorchilik harakataridan song AQSH boshchiligida tuzilgan xalqaro terrorizmga qarshi kurash koalitsiyasi tarkibiga Ozbekiston Respublikasi ham kirdi.

Ozbekiston Respublikasi va Amerika Qoshma Shtatlari hukumatlarining 2001-yil 7-oktabrdagi Qoshma Bayonoti va ikki mamlakat hukumatlari ortasidagi xalqaro terrorizmga qarshi kurash borasida imzolangan bitim ozaro majburiyat va katorlatlarning huquqiy asosi, umumiy manfaatlarining amaliy ifodasidir. Ayniqsa, Shanxay hamkorligi davlatlari sammiti doirasida Toshkentda aksilterror markaz jiroiya qomitasining ish boshlashi yana bir bor Ozbekistonning xalqaro miqyosidagi obro-etiiori ortib borayotganligini, jahon siyosatining faol ishtirokchisiga aylanganligini, u tanlagan siyosiy yolning togriligini hamda oz xalqi manfaatlaridan kelib chiqib say-harakatlar olib borayotganligining yorqin dalili boldi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov BMTda sozlagan nutqida (1993 y), YEXHTning Istanbul sammitida (1999 y) davlat rahbarlari bilan uchrashganida terrorizm va uning manbalari, bazalari, faoliyatini bartaraf etish boyicha amaliy takliflar bilan chiqdi va «Terrorchilikka qarshi kurash boyicha xalqaro markaz» tuzish taklifini ortaga tashladi.

2000-yilning sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasi «Ming yillik sammitida» Birinchi Prezidentimiz mintaqamiz xavfsizligini ta'minlash bilan bogliq bo'lgan xalqaro terrorizmga qarshi kurashish, Markaziy Osiyo mintaqasidagi barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash va jahon xavfsizlik tizimini takomillashtirish muammolariga e'tiborni qaradi.

Bugungi kunda terrorizm xavfi solishi mumkin bo'lmagan davlarning o'zi yoq. Shunday ekan dunyoning barcha davlatlari bir-birlariga yordam berib, bir-birlarining yordamlariga suyangan holda terrorizmga qarshi kurashmoqdalor.

Markaziy Osiyo mamlakatlarining rahbarlari faqat 2000-2013 yillar davomida kop mara uchrashdilar va xavfsizlikni ta'minlash masalalarini muhokama qildilar.

2005-yil 13-mayda Andijonda sodir bo'lgan voqealar diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmining Ozbekiston mustaqilligi va yurtimiz tinchligiga jiddiy havfi tug'dirayotganini korsatdi. Jahonning kopchilik ommaviy axborot vositalarida takidlaganidek, Andijondagi yuz bergan fojiani bararaf etish uchun korilgan chora-tadbirlar Ozbekiston rahbariyatining diniy ekstremizm va xalqaro terrorchiilik muammosiga nisbatan kurashi qat'iy ekanligining isbotidir. Xorjining kopchilik mutaxassislari Andijondagi ekstremistik harakatlarni qat'iy qoraladilar.

Hozirgi kunda jahonda eng katta terroristik guruhlari ISHID haqida Ayardatek Tolepov ozining "Ishid fitnasi" asarida quyidagi malumotlarni beradi: "Iroq va Shom islom davlati" (ISHID, arab. "ad-davlat al-islomiyah fil Iroq va ash-Shom", boshqa nomlari - "Iroq islom davlati", "Iroq va Levant islom davlati") - Iroq va Suriya hududida qurolti "jihod" goyasi ostida faoliyat olib borayotgan qator diniy-ekstremistik guruhlarning etakchi tashkiloti hisoblanadi. Bosh maqsad sifatida Iroq, Jordaniya, Suriya mamlakatlari negizida sunniy mazhabi musulmonlarning yagona davlati — "xalifalik"ni barpo etib, uni bosqichma-bosqich Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlari hisobiga kengaytirishni etirof etadi. 2013 yilning oxirida ISHID Suriyaning Raqqa shahrini egalab, ozining qarorgohiga aylantirgan. 2014 yilning boshidan guruh jangarlari Iroqdagi faoliyatini kengaytirgan. Guruh mamlakatning shimoli va gartida Naynava, Salohiddin, Anbar viloyatlaridagi katta hududda, jumladan, Mosul, Ramadi, Suleymanbek, Tikrit, Faluja shaharlarida toliq o'z nazoratini ornatan.

2014-yilning 29 iyun kuni ISHID tomonidan nazorat ornatilgan hududda "xalifalik" tuzilgani, endilikda guruh "Xalifalik" deb nomlanishi elon qilgan.

Guruhning faoliyati tadbirkorlarga "soliq" solish, odamlarni garovda ushlab tovon olish va bosqinchilik hisobidan moliyalashtiriladi. Qator mutaxassislar Fors qoligi sunniy monarxiya mamlakatlaridagi ayrim mutaxassis shayxlar yashirin tarzda ISHIDga moddiy yordam korsatib kelayotgani haqida fikr bildirmoqda. Hozirda nazorat ostiga olgan hududlardagi neft xomashyosini sotish terrorchilarning muhim moliyaviy manbalardan biriga aylandi. Buning oldini olish uchun 2014-yilning 28-iyul kuni BMT Xavfsizlik Kengashi guruh tomonidan sotilayotgan neftni xarid qilishni taqiqlash yuzasidan bayonot qabul qildi. Ishidning etakchisi Abu Bakr al-Bagdodiyning asli ismi Ibrohim ibn Avvod ibn Ibrohim al-Badriy bo'lib, 1971-yilda Somaro shahrida tavallud topadi. Uning ismlari va laqablari juda kop. Ali al-Badriy as-Somarroiy, Abu Duo, doktor Ibrohim, Abu Bakr al-Bagdodiy ham uning ismlaridan hisoblanadi. Abu Bakr al-Bagdodiy ekstremistik-salafiylik aqidalariga va qarashlarga ega bo'lgan diniy oilada tavallud topgan.

Shuningdek, BMT Xavfsizlik Kengashining 1267 (1999 y.) va 1989 (2011 y.) qarorlariga muvofiq, ISHIDga nisbatan "Al-Qoida"ga aloqador tashkilot sifatida xalqaro sanksiyalar qollaniladi. AQSH Davlat departamenti tomonidan tashkilot etakchisi Abu Bakr al-Bagdodiy eng xavfli terrorchilar qatoriga kiritilgan bo'lib, uni ushlab qay yordam berganlarga 10 mln. AQSH dollari miqdorida mukofot puli vada qilingan.

Dunyodagi etakchi ulamolalar ISHID tomonidan amalga oshirilayotgan xunrezliklar va "xalifalik" elon qilinishini qat'iy qoralamoqda. Jumladan, 2014-yil 3-iyulda Dunyo musulmon ulamolari kengashi tashkiloti ISHID tomonidan elon qilingan "xalifalik"ni keskin qoralab, uni sharan botli deb fatvo chiqardi.

ISHID jangarlari 2015-yil fevral oyining oxirida Suriyaning shimoli-sharqidagi al-Xosiq viloyatida joylashgan Xorrmuz qishlog'ida yuzdan ortiq tinch aholini qatl etdi. Jangarilar 23-fevral kuni mazkur viloyatda kurdlar va xristian-assiriyaliklar bilan janglarda mag'lubiyatga uchratgandan song 40 taga yaqin qishloqdagi turli millat va din vakillarini asirga olgan edi. Jangarilar mag'lubiyat alamini tinch aholidan olgan.

ISHID shia yonalishidagi musulmon ayollar, shuningdek, nasroniy va yazidiy xotin-qizlarni asir qilib olib, ularni zorlash, joriya qilib ishlatish va qul qilib sotish bilan shugullanmoqda. Mazkur jirkanch ishlarini shariy jihatdan "asoslash" uchun ISHIDning nashriyoti sanaladigan "Al-Himmat (Al-Himma)" kutubxonasi "Asira va

chori ayollar togrisida savol-javoblar” deb nomlangan korsatmalar toplamini chop etdi. 27 bandedan iborat mazkur toplamda islom talimoti va umuminsoniy qadriyatlarga muallago zid korsatmalar mavjud. Jumladan, toplamda jangarilar nazariida dinsiz deb hisoblangan barcha ayol va qizlarni asirga olish, zorlash, qul qilib sotish mumkin deb “fatvo” berilgan. Toplamda sunniy va shia yonalishidagi musulmon ayollarni “kofir”ga chiqarib asirga olish “halol” qilib berilgan bolsa, islom dinida “ahli-kitob” sanaladigan xristian va yahudiy ayollarni togridan-togri asirga olish mumkin ekani bayon etilgan.

ISHID tomonidan Iroqning Mosul shahrida dunyo tarixi va madaniyatiga doir nodir kitoblar saqlanadigan markaziy kutubxonani yoqib yuborildi. 1921-yilda tashkil etilgan mazkur kutubxonada qadimiy tillarda yozilgan manuskriptlar, XVIII asrining madaniyat va tarix kitoblar, Usmoniylar davlati hujjatlari, 100 dan ziyod shaxsiy kolleksiyalardan hadya etilgan nodir kitoblar, qadimiy tarix va orta asrlarga mansub artefaktlar mavjud bo'lgan. Ummun, songgi haffalarda jangarilar Iroqda onlab kutubxonalarni vayron qilib, 100 mingdan ziyod nodir kitoblarni yoqib yuborganlar. Qadimiy tariqga mansub noyob haykal va boshqa buyunlar buzib tashlangan”.

Jahon hamjamiyati ISHIDning faoliyatini XXI asrdagi eng zarur keliruvchi ekstremistik guruh deb baholamogda. Ular targib qilgan buzgunchi goyalar nafaqat Islom dini talimoti va qadriyatlariga tamoman zid va qarama-qarshi, balki har qanday dinning mazmun-mohiyatiga togri kelmaydigan goyalaridir. Shuning uchun ular begunoh odamlarning qonini tokish jamiyatning moddiy manaviy boyliklarini talash, xalqlar merosiga bepisand munosabatda boladilar.

Malumki, uzog tarix davomida xalqimizning turmush tarzi, mehnat faoliyati, ozaro munosabatlari, hankorlik, hamdardlik, vafodorlik, bir-biriga suyanish, yaxshi qoshnichilik, bolajonlik, ota-onaning bolaga, bolaning ota-onaga hurmati, sadogati ezozlanib kelingan. Ushbu qadriyatlarining qaror topishida islom dinining asoslari Quron va hadislarda olga surtilgan, real, dunyoviy qarashlar, fikrlar ham muhim orin tutadi. Shu sababli ozbek xalqining ilm fan xazinesi, milliy manaviyati, manaviy qadriyatlarining qaysi tomonga nazar tashlamaylik, ularning zaminirida chuqur jifimoy, axloqiy ahamiyat kasb etadigan insonparvarlik goyalar mavjudligini koraminz.

Shuningdek, Turon zaminida shaxs umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalangan. Ushbu jarayonda din inson manaviyatini rivojlanitirishning muhim omili bolgan. Agar islom dini misolida olib koradigan bolsak, Quron, hadislardagi goyalarida va shariat ahkomlarida shakllangan musulmonlarning taqdiri huquqlari deb tan olingan

fikrlari orgali kishilarda iymon, etiqod orgali dunyoviy muammolarni hal etishga kerak degan davvati islom talimotida katta orin egallaydi.

Afsuski, bugungi diniy ekstremizm bundan 40-50 yil ilgari diniy ekstremizm va aqidaparastlikdan bir necha barobar xavfidir. Chunki, din niqobi ostida aqidaparastlik goyalar bilan qurollangan ekstremizm g'iyohvand moddalar targatish, qurol-yarog savdosi, xalqaro terrorizm bilan qoshilib ketdi. Eng yomoni, ekstremistlar va aqidaparastlar maqsadlarini qorishimogochi bolayapri va bunday goyalar bilan yoshlarni ongini zaharlashga harakat qilmoqdalar.

Bugungi kunda insoniyat terrorizm mamlakatlar xalqlari uchun katta tahdid solayotganini tushunib yetdi. Shuningdek, uning islom diniga hech qanday aloqasi yoqligini, islom tinchlik va mehribonlik dini bolgan, odamlarga rahm-sharfati va adolati bolishni, muhabbat va birodarlikni buyuradigan din ekanligi togrisidagi haqiqatni butun dunyo tushunib yetdi. Islom dinini niqob qilib qabih ishlarni amalga oshirayotgan bir guruh mutaassiblar yer yuzidagi bir yarim milliardga yaqin musulmonning dunyogarashini belgilay olmaydi. Diniy ekstremizm qanday korinishda bolmasin, qanday nom bilan atalmasin uning asosiy maqsadi hokimiyat tepasiga chiqish ekanligini, diniy ekstremizm haqiqiy islom diniga zarracha aloqasi yoqligini yoshlar tushunib olishlari ham bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Islomning chinakam axloqiy asoslarini anglab yetgan kishining shafqatsizlik, vahshiylik, kuch ishlatish tarafdori bolishini tasavvur qilish qiyin. Xuddi shuning uchun ham Islom talimoti ekstremizm va terrorchilik balosini tag-tomiri bilan tugatish yoli hisoblanadi. Islom dini jaholatning har qanday korinishiga qarshi bolib, odamlar qalbiga tartibsizlik, dushmanlik, buzgunchilik, yovuzlik va nafarat urugini sochadigan kimsalarning hatti-xarakatlarini hech qachon qollab quvvatlamaydi. Islom ma'rifati manaviyatimizning tarkibiy qismi bo'lib, u etiqod erkinligi sifatida daxlsizdir. Ammo ekstremizm mazhabparastlik, aqidabozlik o'ta xavfli hodisa. Bizni oqil va orif etadigan, fazilatimizga fazilat qo'shadigan talimotlarni olishimiz, jaholat va tubanlikka, ayirmachilik va madaniyatsizlikka tortadigan oqimlar, illatlardan uzog turushimiz, jamiyatimiz yakdilligiga rahna soladigan guruhlar tasiriga berilmashimiz va yoshlarni ham shu ruhda tarbiyalashimiz zarur.

Islom hech qachon qirg'inga, birodarkushlikka, qon to'kishga davat etmaydi. Odam o'ldirma, nohaq qon to'kma, birovning haqini yema, zino qilma singari muqaddas tushunchalar islom axloqining asosiy ustunlaridan sanaladi. O'zini “sof

dindor” deb aqidaravastalar va vahhobiylar-chi, nimaga birodarkushlikdan, nohaq qon to’kishdan qorqmayuolirlar? Sababi ulardagi hokimiyatga, davlatga egalik qilishga intilish hissi qalb ko’zlarini ko’r qilib qo’ygan, deb qaraladi. Shuni ham anglab yetish kerakki, O’zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida o’ziga xos va mos yo’li bo’lgani kabi madaniy-ma’naviy rivojlanishda ham o’z yo’li mavjud deb qaraladi.

Mavzuni o’zlashtirish uchun savollar:

1. Ilt islom tarixida vujudga kelgan yo’nalishlarni tuzohlab bering.
2. Sunniylik mazhablarining diniy-g’oyaviy mazmuni nimadan iborat?
3. Shiaiik mazhablari va sektalari qanday g’oyaga asoslanadi?
4. Islom dinining Movarounnahr xalqlari madaniyati rivojlanishidagi ta’siri nimada ko’rinadi?
5. Ekstremizm va terrorism guruhlarining turlari hamda bir-birlaridan farqlari hamda o’xshash tomonlariga izoh bering.

<div style="display: inline-block; transform: rotate(-45deg);">Nomi</div> <div style="display: inline-block; transform: rotate(45deg);">Taqqos</div>	“Akromiylar”	“Hizbchilari”	“Nurchilari”
O’xshashliklari			
Farqli jihatlari			

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifatshlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantrishni yangi bosqichga ko’tarish to’g’risida” qarori Toshkent shahri, 2017 yil 28 iyul.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral kuni “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantrish bo’yicha Harakalar strategiyasi to’g’risida”gi Farmoni
3. Karimov I.A. «Hushyorlikka da’vat» T., O’zbekiston, 1999y.
4. Karimov I.A. Alloh qalbmizda, yuragimizda. T. «O’zbekiston», 1999y.
5. Karimov I. Imon va inson. T., “Fan” 1991 y.
6. Karimov I.A. Iroda va imon – e’tiqodimiz sinovi. T. «O’zbekiston», 1999y.
7. Qur’oni Karim. O’zbekcha izohli tarjima. T. 1992y.
8. Istoriya religii Vostoka. M. 1997g.
9. Injil (o’zbekcha), Stokholm. 1992 y.

10. Муталиб Усмонов. Куръони Карим ва жаноби Расулдулохнинг амаллари. Т.: “Нур”. 1992 й.
11. Хо’jamiратов I.R. Islom, milliylik, qadriyat. Toshkent. 1993 y.
12. Komilov N. Tasavvuf. I chi kitob. T. 1996y.
13. Imom Ismoil Vuxoriy Al-adab Al-Mufrad T. 1990y.
14. Jo’raev U, Saidjonov Y. Dunyo dinlari tarixi. T. 1998.
15. Dinshunoslik asoslari. T. “O’zbekiston”. 1995 y.
16. Radugin A.A. Vvedenie v religiovedeniya. Moskva. 1996.
17. A.E. Abdusamedov. Dinshunoslik asoslari. T. 1995 y.
18. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. Toshkent “Cho’iron” 1995.
19. Yo’ldoshxo’jaev va boshqalar. Dinshunoslik. 2000-2004 y.

GLOSSARIY-FOYDALANILGAN ATAMALAR IZOHI:

- Avliyo** (arab. valiy — dost) — valiy, valoyat sozlaridan olingan.
- Abad** (arab.) — boqiy, mangu, oxiri, nihoyasi yoq.
- Adib** (arab.) — odob ilmidan saboq beruvchi muallim, ibratga munosib inson, ustoz.
- Adolat** (arab. odilik, tog'rilik hamma uchun barobar bolgan haqiqatning talab va tamoyillariga amal qilinishi).
- «**Avesto**» - zardushiylikning muqaddas kitobi.
- Animizm** (lot. *anima* — ruh, jon) — tirik mavjudotlar, predmet va hodisalarning goyo hamda jonga asoslanishi haqidagi tasavvurlarni anglatadi.
- Alloh taolo** (arab. oliy darajadagi iloh — ilohiy kuch, xudo) — islom dimida oliy ilohiy kuch, xudoning ismi.
- «**Al-Qoida**» - Afgonistonda XX asr oxirgi choragida vujudga kelgan radikal guruhlarning uyushmasi.
- Al-Azhar** - Qohiradagi diniy va dunyoviy oquv yurtlari kompleksi.
- Al-Hajar al-Asvod** - (arab. «Qora tosh») Kabaning janubiy-sharqiy burchagida yerdan 1,5 m balandlikda ornatilgan muqaddas tosh.
- Amri maruf** (arab. yaxshilikka buyurish) — kishilarni yaxshilik qilishga, ezgu intilish va maqsadlarga chortlashni anglatuvchi tushuncha.
- Ansorlar** - arab. yordam beruvchilar.
- Arofat** - arab. tanimoq, bilmoq fe'lidan.
- Axriman** - zardushiylikning yovuzlik isohi.
- Axramazda** - zardushiylikdagi eng oliy yaxshilik ilohi.
- «**Akromiyalar**» - 1996-1997 yillarda Andijonda tashkil topgan diniy guruh, rahbari Akrom Yoldoshevdir. U xizb-ut tahrirning yetakchisi an-Nabahoniy goyalari asosida «*Uymonga yo'l*» risolasini yozgan.
- Arab istilosi** - islom dini paydo bolgan davrlarda arab lashkarlarining qoshni mamlakatlarga dini targ'ibot qilish uchun bostirib kirishi shunday deb atalgan.
- Astrologiya** - ilmi nujum, yulduzlarga qarab fol ochish bilan shugullanuvchi soxta talimot.
- As-sahih** - ishonchli manoni anglatadi. Dunyoga mashhur Imom Buxoriyning hadislarini shunday nomda-«Sahih Buxoriy» deb ataladi.
- Ato** — Xudoning lufu marhamati, inoyati, mukofot, saxovat, bag'ishlash.

Atizm - (yun. *a* - inkor qoshimchasi, *theos* — xudo; xudoni, dini inkor etish) — ilohiy kuchlarga etiqod qilishni inkor etish.

Ashuro - (arab.-on kunlik)-shialarda otkaziladigan motam marosimlari kunlari.

Aqida - (arab.-etiqod qilinadigan tushuncha)-dindorlar uchun majburiy hisoblangan, shak kelirmasdan etiqod qilinishi lozim bolgan diniy talablar.

Aqidaparastlik — kishilarning qalbi va ongiga makuraviy tazyiqlar asosida singdirilib, etiqod darajasiga ko'tarilgan dunyoqarash shakllaridan biri.

Badaviylar - (arab.-sahroi)-qadimda sahro va qumli yerlarda yashagan arablarni shu nom bilan atashgan.

Baytalloh - (arab.-Allohning uyi)-Islomda Makka shahridagi Kabaga berilgan nom. **Bag'rikenglik** (tolerantlik) — ozgalariga nisbatan mehr-muruvvati, gamxor, saxiy, kengfe'lli bolgan, ana shunday manaviy fazilatlarga ega kishilarni ifodalovchi tushuncha.

Bidat (yunon. Dastlab tanlash, keyinchalik talimot, maktab diniy sekta) — ananaviy diniy aqidalarga biror yangilik kiritilishini anglatuvchi tushuncha.

«**Buyuk Ipak yoli**» - Qadimda Sharq va G'arbi bog'lagan karvon yoli.

Vandalizm — zamonaviy talqinda manaviy buzgunchilik va vayronkorlikni anglatuvchi tushuncha.

Vataparvarlik — Vatanning ozodligi va obodligi, uning sarhadlari daxlsizligi, mustaqilligining himoyasi yolida fidoyilik korsatib yashash.

Vahiy - iloh bilan insonlarning paygambartlar orqali mulqot yoli.

Vedalar va upanishadlar — hinduyilikda diniy mazmundagi adabiyotlar.

Vojib - (arab.-majburiyat, burch)-shariat ahkomlari boyicha mamlakat hukmdori (kullifa, podsho)ning bajarish musulmonlar uchun majbur ekanligini anglatadi.

Vara - (parhez) uning uch-til, ko'z, qalb varalari mavjud.

Vahhobiylik - islomdagi diniy-siyosiy oqim.

«**Vuqufi zamoniyy**» - inson ozi yashayotgan zamon, jamiyada kechayotgan hadislardan voqif bolishi.

«**Vuqufi adadiyy**» - insonga Alloh tomonidan umr, hayot bir marta berilishi, uni bir daqiqasini ham bekoriga otkazmaslik.

«**Vuqufiy qalbiyy**» - har bir solih Alloh-taoloni qalbida saqlashi, yani tohki qalb bilan zikr qilib yashashlari.

Gumanizm - (lot. *humanus* — insoniy) - insonni ulug'lovchi falsafiy talimot, insonparvarlik tamoyillarining ustuvorligi.

Dalriylik - (arab. zamon, davrga etiqod qilish) - ilohiy kuchlarga etiqod qilishni inkor etish.

Deizm - (lot. *deus* — xudo) — marfatchilik davrida vujudga kelgan diniy-falsafiy talimot.

Diyanat - (arab. dindorlik, tog'riqlik, insof) — manaviy xususiyat, gunoh qilmaslik, savob ishlarni amalga oshirish.

Din falsafasi - dinning mazmun-mohiyati, ijtimoiy hayotdagi o'rnini tushuntirishga yonaltirilgan falsafiy bilim sohasi.

Diniy bag'rikenglik - turli diniy etiqoddagi kishilarning o'ljanch g'oya va niyatlar yolda hamkor va hamjihat bo'lib yashashi.

Diniy qarash - ilohiy va dunyoviy talimot va tasavvurlar musharakligini ifoda etuvchi marifiy qarash.

Diniy goyalar - diniy davlatlar, aqidalar, ilohiy qadriyat va maqsadlar ifodalangan qarashlar majmui.

Dinlararo munosabatlar - din asosida yuzaga kelgan turli talimotlarga etiqod qiluvchi ayrim kishilar, kichik yoki katta guruhlar ortasidagi xilma-xil aloqalar.

Diniy ekstremizm - ekstremizmning diniy sohada namoyon bo'lish shakli.

Dogmatizm - aqidaparastlik (yun. *dogma* — fikr, talimot) — biror bir fikr, talimotga, muayyan oqim tarafdorlariga, aqidalarga kor-korona ishonish.

Dunyog'arash - inson manaviyatining muhim tarkibiy qismi, olam va odam haqida bir butun qarashlar, goyalar tizimini anglatadigan tushuncha.

Do'zax - (fors. jahannam) — jahonda tarqalgan diniy talimotlarga kora, diniy talablarni bajarmagan, etiqodi sus, gunohkor bandalar oxirada jazolanadigan joyni anglatuvchi tushuncha.

Jannat - diniy talimotlarga kora, do'zax tushunchasining ziddi, diniy etiqod va talablarni to'liq ado etadigan, ezgulik ishlarini qiladigan, mehr-muruvvat korsatadigan, bir soz bilan aytganda, taqvodorlarning vafotidan keyin baxtli va farovon yashaydigan makonini anglatadigan joy.

Jaholat, jahl, johil - (arab. bilmaslik, nodonlik) — 1) ilmsiz, qoloq, mad-tsiz; 2) jahлга erk beruvchi, o'zini idora qilmaydigan shaxsga xos xus-yatlarni ifodalovchi salbiy axloqiy sifat.

Jadidchilik - (arab. «usuli jadid»-yangi usul)-XX asrning boshlarida islomni isloh qilishga va ilm-marifatni yoyishga intilgan harakat.

Johiliya - (arab. «jahul»-bilimsizlik manosi) bildiradi). Islomda «yagona Allohni tanimaslik» manosini anglatadi. Arablarning islomdan oldingi hayoti.

Jahro'li - islomda tort bosh farishadan biri, diniy aqidaga kora xabar beruvchi farishta hisoblanadi.

«**Juz**» - (arab.-jon soligi)-dastlab arab xalifalikdagi, keyinchalik O'ra Osiyoda musulmon bo'lmagan fuqarolardan olinadigan jon soligi.

Zakot - (arab. poklik, poklanish; sadaga) — 1) mol-mulk va daromaddan beriladigan xayr-ehson.

«**Zam-zam**» - Makka shahrida K'aba yaqinidagi buloq. Islomda Kabani va «Zam-zam» bulog'ini ziyorat qilish, qurbonlik qilish amalda «Zam-zam» buloq suvini xojilar va musulmonlar mugaddas hisoblab, uni istemol qiladilar.

Zahd - varaning davomi hisoblanib, taom va ichkilikdan, mol-dunyodan parhez qilish tushuniladi.

Islom madaniyati - islom dini paydo bo'lganidan keyin shakllangan va rivojlangan madaniyat.

Inkvizitsiya - (lot. *inquitio* — tekshiruv, qidiruv) — katolik cherkovi tomonidan e'rtin fikrli shaxslarga, papa hokimiyatining goyaviy dushmanlariga qarshi kurashish maqsadida XIII a.da tuzilgan maxsus sud muassasasi.

Ilohiyot - (arab.-xudo togrisidagi talimot) xudo, uning sifatlari belgilari va sifatlari togrisidagi diniy talimot.

Imon - (arab. ishonch) — 1) xudoga bo'lgan ishonch-etiqod; kongilda ishonish va tilda iqror qilish; 2) umuman, ishonch; 3) muayyan fikr, oliy goyaning haqiqatligiga komil ishonish, shu ishonchni etiqodga aylantirish.

Islom falsafasi - Quroni karimga asoslangan falsafiy talimot.

Islom manaviyati - islom talimotiga asoslangan urf-odat, marosimchilik, ananalar, odob - axloq norma-laridan iborat manaviy-madaniy tizim.

Imo - (arab.-yakkidilik bilan qabul qilingan qaror)-islomda faqih va mujdahidlarining toplanib, yagona fikrga kelgan holda hukm chiqarishi.

Irfon - (arab. bilish, ang'lash) — bilish, bilib olish, tanish, qaytadan tanish, tushunish va bilim manolarida qollanadi.

Imom - (arab. — oldinda turuvchi)-islom dinida musulmonlarning boshligi. Imom - xatib deb ham yuritiladi.

Islom - (arab. boy sunish, ifoat etish, o'zini Alloh irodasiga topshirish) — dunyoda eng keng tarqalgan dinlardan biri.

Isnod - (arab.-aynan-«dayanch») — hadisshunoslikda qo'llanilgan tushuncha, har bir hadising tarkibiy qismi.

Kabatilloh - (arab.—Kaba-kub)-islom dinining eng muqaddas ibodatxonasi.

Klerikalizm - mamlakatning siyosiy va madaniy hayotida cherkov tasirini kuchaytirishga qaratilgan oqim.

Madrasa - (arab.-dars oqitiladigan joy)-islomda orta va oliy diniy oquv yurti.

Marosim - rasn-rusum, ananaga aylangan namoyish; shaxs, guruh va jamiyat hayotidagi muhim hodisalarni nishonlash shakli.

Mutaziliylar - (arab.-ajralib chiqqanlar)-ilk islomda ilohiyot oqimlaridan birining tarafdorlari.

Mutakallimlar - islomda din falsafasi — kalom tarafdorlari.

Madina - (arab.-shahar) Madina an-nabiy-paygambar shahri.

Makruh - (arab. — rad etilgan, qoralangan) shariatda qat'yan taqiqlangan, ammo nomaqbul hisoblangan xatti-harakatlar.

Mazhura - (arab.-man etilgan narsa) musulmonlar uchun qat'iy taqiqlangan xatti-harakatlar.

Mazhab - (arab. «yol») islomdagi shariat qoidalari tizimi va yonalishi.

Makka - Saudiya Arabistondagi shahar. Xijoz viloyatining mamuriy markazi.

Masjid - musulmonlarning jamoa bolib, ibodat qiladigan joyi.

Manba - har qanday ilmiy yoki diniy yonalishlar, tadqiqotlarning asosi, ashyoviy-dalillar tizimi.

Magiya - (gad. yunon. «magus», arab. «magus») seyrgarlik.

Mafkuraviy immunitet - shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatni turli zararli goyaviy tasirlardan himoya qilishga xizmat qiladigan goyaviy-naz-y qarashlar va qadriyatlar tizimi.

Meditatsiya - (lot. *meditatio* — fikrlash) — aqiliy faoliyatni muayyan bir narsada to'liq jamlash holati.

Muxojirlar - (arab.-kochib kelganlar)-islom tarixida Makkada dini qabul qilib, 622 yilda Muhammad (c.a.v.) bilan birga kochib o'tgan musulmonlar.

Monoteizm - (gad. yunon. «monos»- «yagona», «teo»-xudo) yakkaxudolik.

Meroj - (arab.-parvoz, kotarilish)-islomda Muhammad(s.a.v.)dning osmonga, Alloh oldiga qilgan parvozi.

Movarounnahr - arablar ikki daryo oraligidagi bizning xududni shunday deb ataganlar.

Muboh - (arab. Umumiy, hech kimga taaluqli bolmagan)-shariat kategoriyasi.

Mushaf - (arab.-sahifalarni jamlanishi)-Quroni karim sahifalarini jamlab kitob holiga keltilishi.

«**Molikiya mazhabi**» - islomdagi shariat mazhablaridan biri.

Monoteizm - (yun. *monas* — yakka, *theos* — xudo) — yakka xudolik. Dastlab ruhlar, fetishlar, totemlar va h.k.

Muhaddis - islomda hadisshunoslik ilmi bilan shugullanuvchi olim.

Musnad - (arab.-asoslangan, dalillangan)-hadis toplamlarining ilk turi.

«**Muvattos**» - Ibn Molik asarining nomi.

Mujdahlid - (arab.-intiluvchi, harakat qiluvchi)-Orta asrlarda islomda jihod huquqiga ega bolgan.

Mandub - (arab.-tavsiya etilgan) shariatda bajarilishi lozim va savob deb ataladigan, lekin gunoh bolmagan harakatlar.

Muboh - (arab. Umumiy hech kimga taaluqli bolmagan) shariatda ijozat berilmagan xatti-harakatlar.

Misticizm - (yun. *mystika* — siri marosimlar, siri) — odamlarning gayri tabiiy kuchlar va hodisalar bilan ruhiy aloqada bolish.

Nestorianchilik - Vizantiyada V-asrning boshlarida xristianlikda vujudga kelgan oqim.

Oyat - (arab. «belgi», «mojizza») Quron suralarini tashkil etuvchi qism, «jumalalar».

Panislamizm - XIX-asrning oxirida Orta Sharqdagi musulmon mamlakalarida vujudga kelgan diniy-siyosiy oqim.

Panteizm - xudo bilan tabiat bir deb hisoblaydigan diniy-falsafiy talimot.

Patrlarx - qabliya yoki urug boshligi, dinda katta ruhoniy.

Paygambar - (fors. xabar beruvchi, mujda keliruvchi; arab. nabiyy, rasul) — Allohning xohish-irodasini, dinini bandalariga yetkazuvchi, Allohning ozi tanlagan vakili.

Panteizm - (yun. *rap* — hamma, *theos* — Xudo) — xudo bilan olamni ayniydastiruvchi falsafiy talimot.

Politeizm - kop xudolik (kop xudolikni tan oluvchi din)

Paygambar - (fors.-paygam-xabar, bar-kelirmoq, xabar keltiruvchi) ilohiy kuchlardan vahiy (korsatma) olgan shaxslar nomi.

Ramazon - (arab. ramiz(ɗa) — qiyinchilikni yengish) — 1) hij. yil hisobining toqqizinchi oyi.

Rasul - (arab.-elchi) islomda Rasul Akram tushunchasi bolib Muhammad (s.a.v.) Xudoning yerdagi elchisi hisoblanadi.

Rukn - (arab.-asos, ustun) islomda eng muhim 5 ta amaliy marosimchilik talablari ruku-arkoni ad-din deb ataladi.

Riyozat - (arab. qiyinalish, azob chekish) — 1) tasavvufda tariqat shartlaridan biri, darvesh, murid, sufifning nafs istagidan voz kechib, bu yolda qiyinalishi, azob-ugubatlarga chidashi; sufifning butun vujudini R. supurgisi bilan supurib, kongil egasi otradigan pok manzilga aylantirishdagi mashhaqqatlarini anglatuvchi tushuncha.

Rizo - qalbdan harakat qilish, qazo amriga taslim bolish.

Ruh - obyektiv dunyoning faol inikosini anglatuvchi tushuncha.

Savob - (arab. yaxshilik, ezgulik, ajr) inson va jamiyat manfaatiga yonaltirilgan ergan harakat; xayrixohlik, saxiylik.

Sudxorlik - islomdan oldin arablarda pulni foiz hisobiga berib foydalanish. Bu islomda qatib qoralangan va taqiqdangan.

Sunmiylik - (arab. ahli sunna val-jamoa) islom dinidagi togri yolda yuruvchi oqimini ifodalovchi atama.

Tariqat - shariatdagi tort bosqichdan biri.

Tavba - sufiflikda-qaytish, yani kamolotga. axloqiy sifatlarga qaytish.

Tavakkul - barcha ishlarni xudodan deb bilish, unga suyanish.

Tavhid - (arab. yakkaxudolik) yakkaxudolik haqidagi talimot. Allohning birligiga ishonish.

Tasavvuf - (arab. *suuf* — sofiylik) islomda insonning ruhiy dunyosi togrisidagi, uni ruhiy-axloqiy jihatdan komillik sari yetaklovchi talimot.

Taqvo - islom manaviyatining tarkibiy qismi, Allohdan qorqish, yomon narsalardan saqlanishni anglatuvchi tushuncha.

Taqdir, qismat (arab. oldindan belgilangan hayot yoli) inson hayoti va faoliyatini hamda olamdagi barcha hodisalarni yakka-yagona yaratuvchi amriga boglovchi diniy tasavvur.

Terrorizm - (lot. *terror* — qorquv, dahshat) yuksak manaviy tamoyillarga zid ravishda yovuz maqsadlar yulida kuch ishlatib, odamlarni garovga olish, oldirish, ijtimoiy obyektlarini portlatish, xalqni qorquv va vahimaga solishga asoslangan zoravonlik usulini anglatuvchi tushuncha.

Farrishta - (fors. malak., hur, gilmom) nurdan yaratilgan, nafs va xohishga ega bolmagan, Alloh amrini bajaruvchi, kozga korinmaydigan maxluqot.

Fiqh - (arab. «tushunish») shariat qonun-qoidalarini organuvchi fan.

Faqih - fiqh ilmining bilimdoni.

Farz - shariatda bajarilishi majburiy bolgan amal.

Faqr - qashshoqlik, benavoiyk, sufiylar nazdida ulugvor ilohiy mohiyat kasb etish, bandalikni sidqididan bajo etish.

Fetishizm - (frans. «fetiko»-yasalgan tumor, but, sanam degan sozlardan olingan) moddiy buyumlarda ham gayritabiiy xususiyatlar borligiga ishonish.

Fiqh - (arab. bilim, t., musulmon huquqi) islom huquqshunosligi, faqih musulmon huquqshunosidir.

Xalifaalik - ilk islomdagi davlat tizimi.

Xijoz - Mokka yaqinidagi shaharning nomi.

Haj - musulmonlarning Mokka va Madinaga safar qilib, islomning besh amaliy marosimchilik amallaridan birini ado etish, haj amallarini bajarishdir.

Sunna - islomda paygambar amallari, urf-odat, yaxshi xulq haqidagi rivoyatlar toplami.

Suhuf - (arab. «suhuf»-varaq).

Sura - (arab. «devor», «tosiq») Quroni tashkil etuvchi qismalar.

Sunmiylik - islomdagi yonalishlardan biri.

Sahoba - (arab. «subbat» sozidan olingan) Islomda paygambarni korgan, u bilan mulogotda bolgan har bir musulmon «sohobiy» deyilgan.

Tasavvuf - islomda vujudga kelgan sufiflik talimoti yoki tasavvuf falsafasi deb ham yuritiladi.

Teologiya - ilohiyot haqidagi fan.

Traditsionizm - ananaviylik, odat, rasm bolib qolgan ananalarga amal qilish.

Totemizm - (hind. «O totem»-uning urug'i). Totemizm ibtidoiy goyat sodda diniy sozdan kelib chiqqan.

Hanif - islomdan oldingi davrda yakakaxudolikni targ'ibot qiluvchi kishi.

«**Xanbaliya mazhab**» - islomning sunniy yonalishidagi mazhablardan biri.

«**Hanafiya mazhab**» - islomdagi sunniy yonalishdagi tort mazhabdan biri.

Hadis - (arab. «yangi; soz») Muhammad (c.a.v.) paygambarning ayrgan sozlari, qilgan ishlari haqidagi rivoyatlar.

Hurfiylik - fanda va dinda erkinlikni yoqlovchi oqim.

Shayton - (arab. oliy dargohdan haydalgan Azozli nomi) fariштаga berilgan nom) Alloh irodasiga boysunmaydigan jin, ins, hayvon, inson va b. mahluqlarni sarkashlik yoliqa boshlovchi, biz korolmaydigan, lekin mavjudligi muqaddas kitoblarda bildirilgan mahluq.

Shariat - islomdagi diniy-huquqiy qonun-qoidalar majmui.

«**Shofeiy mazhab**» - islomdagi sunniylik yonalishining mazhablaridan biri.

Shialik - (arab. «shia»-partiya) islomdagi yonalishlardan biri, Ali tarafdorlari.

Shirk - (arab. bir nechta xudo bor, deb shirk kelitirish, politeizm) sheriklik, Allohning sherigi bor deb etiqod qilish. Allohning zotida, sifatlarida, ismlarida, ishlari va hukmlarida sherigi bor, deb zalolatga ketish.

Ekstremizm - (lot. *extremus* — ashaddiy) siyosatda ashaddiy qarash va choralarqa moyillik.

Etiqod - (arab. ishonch, iymon) muayyan maqsad, qadriyatga ishonch, shu asosda shakllangan tafakkur tarzini ifoda etuvchi tushuncha.

Yasrib - Madina shahrining oldingi nomi.

Qabila - qadimgi urug-qabilachilik davrida odamlar guruh-guruh bo'lib yashaganlar, katta va kichik qabla shaklini olganlar.

Qadriyatlar - insoniyatning tarixan yuzaga kelirgan manaviy-madaniy boyliklari qadriyat hisoblanadi. Diniy qadriyatlar esa har bir dinning muqaddas kitoblari, talimotlari bilan bogliq holda izohlanadi.

Qiyomat - (arab. oilklarning tirilishi, tik turish, orindan turish)dunyoning tugashi va oxirat kunining boshlanishi haqidagi t. Quronda oxirat kunining boshlanishi bilan bogliq dahshatli hodisalar, barcha mavjudotlarning halok bo'lishi va qayta tirilishi, birma-bir soruq qilinib, savob va gunohlari olchanishi, jannat va dozaxga kiritilishi, dozax azoblari, jannat rohatlari batafsil bayon etilgan.

Qiyos - (arab. taqqoslash) shariat manbalaridan biri (Qur'on, sunna, jimo bilan birga).

Quroni karim — islom dinining muqaddas Kitobi, 30 pora (qism), 114 sura, 6236 oyat (Zamahshariyga kora, 6666 oyat), 77439 kalima, 325743 harfdan iborat toplan.

Q.k. makkeyy va madinaviy suralarga bolinadi. Q.k.ning 86 sura, 4613 oyat Makkada 610-622 yillarda, 28 sura, 1623 oyati Madinada 622-632 yillarda (Abdulaziz Mansurga kora, 91 ta sura, 4780 ta oyat Makkada, 23 ta sura, 1456 ta oyat Madinada) nozil qilingan.

Qiyos - islomda shariat manbalaridan biri. Oxshash masala orqali mantiqiy taqqoslash yoli bilan hukm yoki fatvo chiqarish.

Hadis - (arab. gap, suhbat) Paygambardimiz Muhammad (s.a.v.) ayrgan gaplari, qilgan ishlari.

Harom - (arab. foydalanish, istemol etish sharan man etilgan narsa; muqaddas; noqonuniy) shariat hukmiga muvofiq yeyish, ichish, foydalanishga yaramaydigan, halol bolmagan, anana yoki tarib-qoidalarqa kora man etilgan ish, xatti-harakat.

Haq - Alloh ismlaridan biri, Xudo, Baqo; adl, adolat, layoqat, rostgoy, togrisoz.

Hidoyat - togri yol, Haq taolo davat etgan, amr etgan yol, haqiqiy etiqod yolidan yurish, zalolatning qarana-qarshisi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. Ozbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «Ozbekiston», 2007.
2. Ozbekiston Respublikasining «Vijdon erkintiligi va diniy tashkilotlar togrisida»gi Qonuni (yangi tahrir). Ozbekistonni yangi qonunlari.-T. 19, T.: «Adolat», 1998.
3. Karimov I.A. Asarlari toplami 24 jildda — T.: «Ozbekiston», 1996-2016 y.y.
4. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quraniz. —Toshkent; Ozbekiston nashriyoti. 2017 yil.
5. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. —Toshkent; Ozbekiston nashriyoti. 2017 yil.
6. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon demokratik Ozbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. —Toshkent; Ozbekiston nashriyoti. 2017 yil.
7. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil gatiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak. — Toshkent; Ozbekiston nashriyoti. 2017 yil.
8. Quroni karim manolarining tarjimai. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyoti, 2001.
9. «Avesto» kitobi-tariximiz va manaviyatimizning ilk yozma manbai mazmunidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. T.: 2000.
10. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: OZMLU, 2004. 208 b.
11. Azimov A. Islom va hozirgi zamon. —T.: 1992.
12. Al-Buxoriy; Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Jome as-Sahih (ishonchli toplam), 4 jildlik - T.: Qonustlar bosh tahriryati, 1991-1999.
13. At-Termiziy. Sahih at-Termiziy. A.Abdullo tarjimai. T.: G.Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti, 1993.
14. Ahmad Yassaviy Hikmatlari. T.: Gofur Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti, 1991. 256-b.
15. Beruniy Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. I-jild. T.: 1968.
16. Buyuk siymolar, allomalar: Orta Osiyolik mashhur mutafakkirlar va donishmandlar. K. 1. T.: «Ozbekiston», 1995. 101-b.
17. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning manaviy-marifiy asoslari. «Toshkent Islom universiteti» nashriyoti-matbaa birlashmasi. T.: 2005.
18. Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-mufrad. T.: «Ozbekiston», 1990.
19. Ishaqov M.M. Xalq dahosining qadimgi ildizlari va ilk kortaklari (Zardushtiylik, Zardusht va Avesto haqida). «TIJ va adabiyot talimi» jurnali, 2-son, 1992.
20. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. T.: Yozuvchi, 1996. 272-b.
21. Mahmud Shayx Ismoil. Toshkentdagi Usmon mushafining tarixi. T.: 1995.
22. Mahmudov T. «Avesto» haqida. T.: 2000.
23. Mominov A. va boshq. Dinshunoslik (darslik). T.: «Mehnat», 2004.
24. Uvatov U. Buyuk muhaddislar: Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy. T.: Ozbekiston Milliy ensiklopediyasi. 1998.
25. Hasanov A.A. Makka va Madina tarixi. T.: 1992.
26. Husniddinov Z.M. Islom yonalishlari, mazhablar, oqimlar. T.: «Movarounnahr», 2000.
27. Zakurlayev A. «Goyalar kurash». T.: Movarounnahr. 2000.
28. Falsafa gommusiy lugat (tuzuvchi va masul muharrir Q.Nazarov). T.: Sharq nashriyoti matbaa aksiaadorlik kompaniyasi Bosh tahriryati 2004. -496-b.
29. Jorayev U., Saidjanov Y. Duniyo dinlari tarixi. —T., 2001.
30. Juzjoniy A. Islom huquqshunosligi. —T.: «Toshkent islom universiteti», 2002.
31. Islom. Ensiklopediya. —T., Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.
32. Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob. —T., 1996.
33. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob. —T., 2000.
34. Ochilidiev A., Najmiddinov J. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yollari (yuz savolga — yuz javob). —T.: «Toshkent islom universiteti», 2009.
35. Quroni Karim manolarining tarjimai/ Tarjima va izohlar muallifi A.Mansur. —T.: «Toshkent islom universiteti», 2001.
36. Abu Iso at-Termiziy. Sahih-i Termiziy. Tanlangan hadislar. —T., 1993.
37. Diniy ekstremizm va fundamentalizm tarixi. —T., Gofur Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti, 2000.
38. Diniy aqidaparastlikning kelib chiqishi, mohiyati va Ozbekistonga kirib kelishi. —T.: «Akademiyah», 2000.

39. Diniy bagʻrikenlik va mutaassiblik (yuz savolga — yuz javob). — T.: “Toshkent islom universiteti”, 2009.
40. Dinshunoslikning dolzarb muammolari. II. — T.: “Toshkent islom universiteti”, 2010.

Xorijiy adabiyotlar:

1. Prof. Zeki Velidi Togan. Natijalar ... — Ankara: 1999.
2. Jason Vouetling 2016-yil 30-avgustda shor etilgan “World Religions” (“Dunyo dinlari” 12-nashri).
3. Абдусамедов А. И., Баттанов Р. Г., Аламба Ф. М., Кириллина С. А. Глава Х. Ислам // Основы религиоведения. Учеб. / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков. М. П. Новиков и др.; Под ред. И. Н. Яблокова. — М.: Высшая школа. 1994. 368 с.
4. . Гараджа В. И. Религиоведение: Учеб. пособие. М., 1995.
5. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. М., 1910.
6. Коростовцев М. Религия Древнего Египта. М., 1976.
7. Мень А. (протоиерей). История религии: В 7 т. М., 1992.
8. Ранович А. Б. Очерки истории древнееврейской религии. М., 1937.
9. Угринович Д. М. Искусство и религия: Теоретический очерк. М., 1982.
10. Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. М., 1995.

Internet saytlari:

6. www.lex.uz
7. www.islom.uz
8. www.muslim.uz
9. www.bilim.uz
10. www.fikt.uz
11. www.uza.uz
12. www.senal.uz
13. www.nauka.uz

- 13070/18 -

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI QULY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
114

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI QULY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
214

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
1-FILIALI

B. E. Xusanov, R. K. Xaymetov, T. A. Madalimov, L. K. Axatov

FALSAFA

Barcha bakalavr talim yoʻnalishi talabalari uchun
(Kredit-modal tizimi boʻyicha)

OʻQUV QOʻLLANMA

Muharrir:	X. Taxirov
Tehnik muharrir:	S. Melkuziya
Musahhir:	M. Yunusova
Sahifalovchi:	A. Ziyamullamedov

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 й

Bichimi 60x84¹/₁₆ “Times new roman” garriturasi, kegli 14.

Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabogʻi. Adadi 100 dona.

Buyurtma № 804184

Yangi chirchiq printsi MSNda shor etildi.

9 789943 951273